

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke
historiske
samlinger
1977

Kirke historiske samlinger 1977

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG

KØBENHAVN

**Printed in Denmark
by kj, Odder**

ISBN 87-500-1784-5

Indhold

De danske ordinationsritualer. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	7
De danske franciskaneres bøger i Flensborg. Af <i>Jørgen Nybo Rasmussen</i>	51
Tranquebarmissionens tidlige historie. Af <i>Anders Nørgaard</i>	81
Baptistforstander O. N. Føltveds 1. og 2. Dagbog. Af <i>Henry Petersen</i>	109
1976 – En oversigt. Af <i>Carl Trock</i>	171
Forfatternes adresser	203
Register. Ved <i>Inger Lehmann</i>	204

De danske ordinationsritualer

Af P. G. Lindhardt

Anvendte forkortelser

- CA. Confessio Augustana.
- DDKH. Den danske Kirkes Historie I-VIII, udg. af Hal Koch og Bjørn Kornerup, 1950ff.
- DL. Danske Lov af 1683.
- DDS. Den danske Salmebog af 1953.
- ECP. Evangelisk-christelig Psalmebog af 1798.
- GR. Gejstlig Reskriptsamling. Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen.
- KL. Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V.s Danske Lov, udgivne af Holger Fr. Rørdam, I-III, 1883ff.
- KO. Den danske Kirkeordinans, cit. efter den danske udgave af 1539, KL. I, 40ff.
- KR. Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685, cit. i udgaven af 1738.
- KS. Kirkehistoriske Samlinger, 1849ff.
- MP. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I-II, 1950ff.
- W.A. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, 1883ff.

Vedrørende 5. afsnit i denne afhandling henvises til afhandlingen om Askov-adressen 1913-1915, der vil blive offentliggjort i Kirkehistoriske Samlinger 1978.

I. Den tyske reformation.

Der er ikke her grund til at gå ind på de senmiddelalderlige bispe- og præstevielsesritualer, som vi i Danmark kender fra pontifikalerne i Lund og Roskilde¹. Selvom der er en svag forbindelse til fortiden – i brugen af *Veni sancte Spiritus* og missalets pinsedagskollekt (jfr. nedenfor) – er det ceremoniel der hører til disse romersk-katolske sakramenter (med bispevielsen som det overordnede) så forskelligt fra de evangeliske ordinationer at det ikke giver rimelig anledning til sammenligning.

*Luther*² anså ikke den katolske ordination, men dåben for adgangen til den »gejstlige stand«, og når en enkelt, taget ud af de døbtes mængde, fik til opgave at udføre den gejstlige funktion (»Amt«) krævedes der kun valg, kaldelse, grundig prøvelse af egnethed og forbøn: »Ordinirn sol heissen beruffen und befehlen das Pfarramt«. »Vera ordinatio est vocatio ad pastoraalem curam«! Ordination kunde godt ske ved at den kaldede, i nærvær af den menighed hvor han skulde virke, blev »bekræftet« i embedet, fik det »befalet« og blev »anbefalet« til menigheden – under bøn og håndspålæggelse, som Paulus siger, men afgørende er det at »ordinere« er synonymt med »kalde«, underordnet derimod om kaldelsen bekræftes ved en gudstjenstlig akt: »wer beruffen ist, der ist geweiht, und soll predigen dem, der ihn beruffen, das ist unsers Herrn Gottes Weihe und rechter Chrisam«! Allerede 1525 ordinerede Luther i Wittenberg Georg Rörer, bekræftede ham i stillingen og indførte ham i menigheden.

Bugenhagen var oprindeligt imod håndspålæggelsen, som jo ikke Kristus men apostlene havde indført – et »signum externum« der kunde forårsage »varia Schwermerei«. »Qui eligitur ab ecclesia (d.v.s. en lokal sognemenighed) et acceptatur, hic est ordinatus«! I kirkeordningen for Braunschweig (1528) foreskriver Bugenhagen ingen særlig indsættelse, men anbefaler blot at man fra prædikestolen beder om gode prædikanter; i den hamburgske ordning (1529) gik han videre: efter lovligt (»rite«) valg modtager den valgte (uanset om han skulde være katolsk ordineret i forvejen) sit »ministerium«, d.v.s. bemyndiges til at prædike, og fik han siden en anden stilling måtte introduktionsakten gentages. Ved en gudstjeneste i sognemenigheden formaner en præst (efter epistlen) til forbøn for den valgte; koret synger Halleluja og *Veni Sancte Spiritus*³, mens de tilstedeværende præster og ordinanden knælende ved altret beder i stilhed; præsterne rejser sig og lægger hænderne på ordinanden; ordinator – der står for

altret – gør ligeså og beder en bøn; menigheden synger Nun bitten wir den heiligen Geist, og siden går gudstjenesten sin gang med prædiken. Her er der klart tale om introduktion, ikke indvielse, og samme ordning indførte Bugenhagen 1531 i Lübeck og 1535 i Pommern. Indtil da forekom heller ikke i Wittenberg ordination på anden måde end som en konkret indsættelse i den lokale menighed, jfr. at CA ingenlunde afleder embedet af kirken som sådan, men af den lære »hvormed kirken står og falder«, retfærdiggørelse ved tro alene, d.v.s. for Kristi skyld; denne »tro« er formuleret i art. IV, og umiddelbart efter siger art. V. at der – for at vi kan følge (persequamur) troen – er indstiftet (institutum) ikke et sacerdotium, men et ministerium, en tjeneste til at forkynde evangeliet og uddele sakramenterne; ordination omtales ikke, hele vægten ligger på funktionen.

Men efterhånden gjorde andre hensyn sig gældende: der kunde af menighedens (eller kirkepatroners) valg opstå megen uorden og grundig prøvelse ved en legal instans blive nødvendig; en offentlig ordinationshandling som bekræftede prøvens udfald fulgte derefter næsten af sig selv, så meget mere som mange nye præster (der ikke kunde få katolsk indvielse, fordi bispeembedet ikke kunde eller vilde medvirke) tit fik samvittighedskvaler over om de nu også retmæssigt øvede deres ministerium. Resultatet blev en ordination der rakte ud over det lokale og ikke skulde gentages; det grundedes bl.a. på en kurfyrstelig afgørelse (12.5.1535), og der opstod en slags parallel til den katolske præstevieelse, omend teologisk og liturgisk meget forskellig fra den. Luther gik kun modvilligt med til denne nødløsning⁴, og allerede samme år bekræftedes det at ordination var en fælleskirkelig handling der endog rakte ud over kurfyrstendømmet Sachsen⁵. Ordinator var som oftest Bugenhagen, i hans forfald jævnlige også Luther, hvis ordinationsformular – som nu slog igennem og findes i tysk udgave (med flere varianter) og en latinsk – gør det tydeligt, at ordination stadig ikke er en speciel kultisk handling, men et indslag i en almindelig gudstjeneste – nu efter prædiken og før altergangen.

Efter prøven opfordres menigheden ved en gudstjeneste til at bede for de nyvalgte (og for alle ordets tjenere, ministerium universum), at Gud vil værdiges at sende arbejdere ud til sin høst (Mt. 9.37) og bevare dem i den sunde lære. Ordinator, præster og ordinander knæler for altret mens koret synger Veni sancte Spiritus, med tilføjelse (Ps. 51) – stadig på latin: »skab i mig et rent hjerte og forny en ret ånd i mit indre«. Derpå følger Missalets helligåndskollekt til pinsedag: Deus, qui corda fidelium etc. – et fast led i de danske ordinationsritualer af

1537(39), 1685 og 1898 – ordinator står op og læser med høj røst en text »om bisper«, nemlig det katolske pontifikales text, 1. Tim. 3. 1-7⁶, indholdsmæssigt en parallel til Tit. 1. 5-9 som blev fast præste- og bispevielsestext i Danmark; hertil føjes Act. 20. 28-31 (jfr. p. 19). Derpå siger han: »Hie höret ir, das vns, so Bischoue, das ist Prediger vnd Pfarrer beruffen sind vnd sein sollen, nicht wird befolhen Gense oder Küe zuhuten, Sondern die Gemeine, so Gott durch sein eigen blut erworben hat, das wir sie weiden sollen mit dem reinen wort Gottes, auch wachen vnd zusehen, das nicht Wolffe vnd Rotten vnter die armen Schafe einreissen. Darumb nennet ers ein köstlich werck. Auch für vnser Person sollen wir zuchtig vnd ehrlich leben, vnser Haus, Weib, Kind vnd gesind Christlich halten vnd zihen*. Seid ir nu solches zuthun bereit? De svarer Ja, ordinator lægger med præsterne hånd på deres hoveder, beder Fadervor og endnu en bøn der først minder om, at Gud ved sin søn har sagt: »die Erndte ist gros, Aber wenig sind die Erbeiter, Bittet den Herrn der Ernte, das er Erbeiter in seine Ernte sende«, og fortsætter: »Auff solch deinen Göttlichen befehl, bitten wir von hertzen, woltest diesen deinen Dienern, sampt vns, vnd allen, die zu deinem wort beruffen sind, deinen heiligen Geist reichlich geben, das wir mit grossen hauffen deine Evangelisten seien, trew vnd fest bleiben, wider den Teufel, welt vnd fleisch. Damit dein Name geheiligt, Dein Reich gemehret, dein Wille volbracht werde«. Efter endnu et ønske om at Gud vil knuse paven, Muhammed og andre »Rotten« som krænker hans navn og fordærver hans rige sluttes med den vanlige doxologi. Derefter læses 1. Pet. 5. 2-4 (fra 1898 præstevielsestext i Danmark), og det hedder: »So geht nu hin, vnd weidet die herde Christi, so euch befolhen ist, vnd sehet wol zu, Nicht getzwungen, sondern williglich, Nicht vmb schendlichs gewins willen, sondern von hertzen grund, Nicht als die vber das Volck herrschen sondern werdet fürbilde der Herde, So werdet ir (wenn der Erzhirte

* I en variant er tiltalen udvidet: »Erstlich so horet ir hie, das euch der heilige geist berufft vnd setzet euch zu Bischoffen in seine herd oder kirchen: darumb sollt ir glauben vnd gewiss sein, das ir von Gott selber beruffen werdet, weil euch die kirche (d.v.s. lokalmenigheden) so euch hergesandt, vnd weltliche Obrigkeit beruffen vnd begert har. Dann was die Kirche vnd Obrigkeit hirin thut, das thut Gott durch sie, domit ir nicht eingedrungen geachtet werdet«. Dette afsnit viser tydeligt at man vilde befri præsterne for alle samvittighedskvaler ved tanken på at de måske ikke var »rite vocati«, og vidner om fast tillid til at Gud kalder alene gennem menighedens valg og øvrighedens stadfæstelse.

erscheinen wird) die vnuorwelckliche Krone der ehren emphaen« (jfr. p. 32, 34 og p. 41).

Tilslidst velsigner ordinator de nyindviede med korsets tegn og disse (eller andre) ord: Herren velsigne jer at I må bære megen frugt (Jh. 15.5), og enhver går til sin plads. Menigheden synger Nu bede vi den Helligånd, en præst messer Fadervor og de nye præster går sammen med menigheden, men først af alle, til alters; vil ordinator være med går han nærmest efter dem. Siden bliver de skikket til hver sit tjenestested.

Luthers ordinationsritual var ikke kendt i Danmark da det første udkast til KO.s præstevielse blev til (p. 13f.), men fik derefter afgørende betydning for både bispe- og præstevielseritualets udformning, også i den forstand at det – netop ved at vælge tekster der handler »om bisper« og ved tolkningen deraf i den rituelle tiltale til ordinanderne – fastslog den opfattelse, at der i grunden kun er et embede: prædikeembedet, og at det for bispeembedet særlige ikke er en højere »vielsesgrad«, men administrative hverv.

1. Bengt Strömberg: Den pontifikale liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden, 1955, 153ff. 244ff. 279ff. jfr. Indledningen, 48ff. 58ff. og DDKH.III, 115ff. 118ff.

2. P. Drews: Das Ordinationsformular 1535, W. A. 38, 401ff. Drews bygger på (men er kritisk overfor) G. Rietschel (Luther und die Ordination, 1883) hvis bog også er udnyttet af P. Madsen (Ordinationens Betydning inden for den lutherske Kirkeafdeling, 1904); en del af det nedenfor gengivne findes også hos P. Madsen.

3. Strömberg: a.s. 170, 258. jfr. A. Malling: Dansk Salmehistorie III, 1963, 138ff.

4. Allerede 1530 erkendte Luther (W.A. 38, 408) at den katastrofale præstemangel til dels skyldtes savnet af biskoppelig ordination og at man derfor var tvunget til at indføre en evangelisk ordinationsrite: »magna ubique penuria fidelium pastorum...quo cogemur propio ritu ordinare seu instituere ministros«, selvsagt dog »sine rasura, sine unctura, sine infula, sine chirothecis, sine baculo et sine thuribulo, sine denique istis episcopis«.

5. I Luthers ordinationsprædiken (20.10.1535, W. A. 41, 454ff.) hedder det: »cum simus ordinaturi aliquem in aliam ecclesiam. Prius non fecimus«. Prædikenen henviser til den kurfyrstelige skrivelse og er et hvast angreb på den katolske ordination. Karakteristisk er også det brev hvormed Luther samme dag sendte ordinanden tilbage til Gotha: »wir schicken Euern Johannes, durch Euch berufen und gewählt, durch uns examiniert, ordiniert und konfirmiert, zurück« (W. A. Briefwechsel 7, 302).

6. Strömberg, a.s. 289.

II. Reformationstiden i Danmark.

Under hele reformationsepoken var det danske bispeembede stærkt svækket: siden 1519 var der ingen indviet ærkebiskop, 1529 fik Roskilde og Fyns stifter biskopper som aldrig blev ordineret (med Poul Helgesens udtryk: »skinbisper«); det samme var 1531 tilfældet i Ribe. De indviede bisper må vel antages at have holdt ordination, så længe det var dem muligt, og de stifter der nu havde »skinbisper« har klarer sig med viebiskopper, ofte tiggermunke der fik bispevielse for at kunne varetage den »sakramentale« side af embedets funktioner. I de evangeliske menigheder som efterhånden etableredes må ordinationer også have fundet sted; vi ved ialtfald at *Hans Tausen* 1529 indviede sin svoger, *Jørgen Sadolin*, til præsteembedet, men ikke hvordan han bar sig ad, og i Haderslev-Tørminglen – der 1528 blev reformeret i fyrstelig-luthersk ånd – må ordinationer vel også have forekommet¹.

Såsnart herredagen i København (30.10.1536) havde udstedt den reces der betød reformationens vedtagelse begyndte arbejdet på dens indførelse. 11.11.1536 indkaldte kongen en samling af lærde, mest fra de evangeliske prædikanterets kredse, men også fra de endnu katolske domkapitler og en enkelt repræsentant for klostrene (en dominikanerprior). De skulde mødes i Odense helligtrekongersdag 1537, men mødet blev snart forlagt til Haderslev, suppleret med en kgl. hofprædikant og seks slesvigske gejstlige. Forsamlingen udarbejdede på latin et (tabt) udkast til en kirkeordinans, og de katolske deltagere blev under trussel om kongens unåde presset til at skrive under; de havde søgt at trække nyordningen ud til et alment europæisk koncil havde talt – en ide der ikke behagede *Christian III* som netop havde afslået at lade sig repræsentere ved det koncil paven lige havde indkaldt (og som iøvrigt aldrig blev til noget)².

Der er bevaret en dansk oversættelse af det latinske udkast³; det var færdigt midt i april 1537, blev så gennearbejdet i det kgl. kancelli og forsynet med mange rettelser og tilføjelser, ført i pennen af kongens sekretær. Den latinske redaktion blev, dog næppe i gennearbejdet form, sendt til Wittenberg (17.4.37) og fik Luthers og hans medarbejders godkendelse; antagelig fulgte den med Bugenhagen, da han efter kongens udtrykkelige ønske kom til København (5.7.1537) for at afslutte reformationsværket; hans mange tyske kirkeordninger havde givet ham ry som en fremragende organisator. I sommerens løb er der blevet arbejdet på kraft, og talrige nye rettelser og tilføjelser gjorde at KO – redaktionelt set – blev et temmelig rodet arbejde. Den

reviderede latinske udgave af det færdige værk forelagdes til rigsrådets godkendelse og blev med et indledende kgl. brev og kongens underskrift autoriseret 2.9.1537, samme dag Bugenhagen – med brud på den apostolske succession – indviede de nye »superintendenter« som recessen af 1536 havde lovet. En oversættelse af den latinske KO – formentlig af Palladius⁴ – blev trykt 1539; en anden, let revideret, dansk udgave blev af konge og rigsråd i fællesskab udstedt 14.6.1539 (KL. I, 40ff.) og året efter i kopi tilstillet de nye biskopper. 1542 blev den – og de 26 Ribe-artikler (sst. 195ff.) der er af speciel interesse m.h.t. præstevalget – udsendt som den »rette ordinans«. Samme år fik hertugdømmerne deres egen ordinans (oprindeligt havde man nok tænkt sig én fælles ordinans for hele monarkiet), og siden da var der et skarpt administrativt skel mellem kirkeforholdene nord og syd for Kongeåen.

Det danske udkast til KO fra foråret 1537 beskæftiger sig ikke med bispens valg, endsige ordination – man levede jo endnu i en bispeløs tid; det siges dog at det er (de kommende) superintendenteres opgave at »holde thendt igenn vpkommene Gudtzs ere wed magt« og føre tilsyn med sognekirker og skoler; desuden skal de »vdtlegge och prædicke thendt hellige schriift«, tage sig af »aandelig sagher«, overlade de verdslige til øvrigheden, holde »prestte moede« (stiftssynode) to gange om året, forhøre dem de har mistro (for kætteri) til, stadfæste de retskafne i den sande tro, opklare tvivlsomme sager, forlige stridende, »offueruiinde och neddempe« alt kætteri, overhøre de lovligt kaldede præster og sende dem de finder »atgøre fylltlestte« videre til provsten, der så – når de er stadfæstede af øvrigheden – skal »indtføre« dem i deres kirker (KS. 1, I, 110ff).

Denne indførelse var i Danmark som i Tyskland identisk med ordination, som det fremgår af afsnittet om præsters valg og indvielse (sst. 81ff.). Først kommer en bemærkning af mere principiel art: »Fore thii prest weyningenn eller ordning er ingthet andet, endt een skiick vtj kiirckenn atkallde nogenn tiill attiene vtj Gudtzs ordt och Sacramenter, Thii ingenn schall aff seg selfuer, vdenn hanndt bliffuer louglig kalldet, vnderstaa seg thendt tienneste vdi kiirckenn, eller indtrenge seg vdi nogen saagenn«. I saglig overensstemmelse med CA understreges det at ordination kun er en »skik«; hele vægten ligger på den lovligt kaldelse (rite vocatus), men udkastet siger intet om hvem kaldsretten lovligt tilkommer, kun at når et sogn er uden præst skal de, »huilcke saadant tiillbør« med provstens bistand forespørge bispem eller møde op hos ham med en kandidat, der dog ikke af provsten må indsættes i

kirken før han er »offuerhørdt« af bispem og fundet »duelig och bequem naach« til at modtage »thendt aandelig ordening« – d.v.s. bemyndigelse til at prædike evangeliet for »meenheden« og sakramenterne »icke atgøre, men atuddeele«.

Ved en gudstjeneste skal da provsten efter prædikenen sige til menigheden: Kære brødre og søstre! I har nu gjort en »fyring och Credentz« til Gud at han vil give jer »et godt predickere«, og i ham som står her – ved »theriss flittige tiillhielpning som ther haffde om atskøde« (valgkompetencen holdes altså svævende) – har I nu fået en »godt høffuisk leardt mandt«, der så vidt man kan dømme er »tiill saadant ith Embede icke ubequem«. Nu står (kun) tilbage at bede Gud for Kristi skyld give ham nåde til at føre »hannss embede tiill alldes ethers salighed«, og erindre at også Kristus – da han vilde vælge sine apostle – bad hele natten før han kaldte dem (Lk. 6.12). Nu skal den nye præst så »beffales ether heer fore alteret met sang, bøn, och henndderes paalæggelssze«, og derfor skal I alle inderligt bede for ham. Så knæler han der skal modtage tjenesten sammen med de næstboende præster for altret, og mens præsterne »hiemmelig« (i stilhed) beder for ham synges »Kom Hellig aandt Herre Gudt« (Veni sancte Spiritus), provst og præster lægger hænderne på ham, provsten læser en kollekt og menigheden (»faalcket«) svarer Amen. Så synges Nu bede vi den Helligaand, og imens »beffale« præsterne (vel i stille bøn) »thendt Herre Gudt alldt saghen«, og dermed er ordinationen, d.v.s. indsættelsen, til ende. Der nævnes – modsat Luther – intet om brug af Fadervor eller om altergang – og hele ordningen er tydeligt nok (jfr. KS. 2, II, 49f.) slet og ret overtaget fra Hamburgs eller Lübecks ordning, jfr. p. 8f.

Ved revisionen i kongens kancelli blev der gjort tilføjelser (KS. 1, I, 82ff.): biskoppen er endnu ikke inde i billedet, men provsten skal læse den hellige lektie »om bisper« (d.v.s. Tit. 1. 5-9) og befale ordinanden at prædike evangeliet troligt og alvorligt, uddele sakramenterne ret, prædike om bod og kors, øvrighed og gode gerninger; med sand lærdom skal han modstå vildfarelser, altid flittigt studere skriften og idelig bede. Med »aaben røst« lover ordinanden at gøre alt dette, som Gud nu vil give ham nåde til, og derefter skal »kirkeherrerne« (provst og præster!) lægge hænderne på ham. Det understreges at hermed sker ordinationen, alt efter Pauli ord (1. Tim. 4.4f.) at »Creaturet hellig giøris wid ordet och bønner«. Revisionen af udkastet indeholder altså ingen særlig embedsoverdragelse – den er sket med valg, prøvelse og stadfæstelse – men et »bud och befalning« til at bestride præstens

funktion, og et ordinationsløfte der minder en del om det senere præsteløfte (jfr. p. 26).

Som vi så indledtes udkastets ordinationsafsnit med en i forhold til det katolske syn stærkt reduceret opfattelse af hvad ordinationen indebærer (p. 13); det slutter (KH. 1, I, 86) ligeså konsekvent: de præster der således er beskikket til en åndelig tjeneste »mue saa lenghe agttes och kalldis thet thee ere, Szom thee bliffue waaractige vtj rethsiinddig leardom och gode seyder, men ther som thee begyndne atbliffue andre endt thee waare, och ey raade boedt paa naar thee ere bleffuene vnderuiiste, da mue thee well effther Superintendentens och prostens skøen aff herscabet settis tiill rethe, at thee holdes vnder thendt menigh skiick, och regnis for vueyde, liige som andet almues folck«*.

Der er altså ikke tale om at ordination betyder optagelse i en »stand« (med character indelebilis etc.); den er en »skik«, en handling som udtrykker offentlig bemyndigelse – ved sang og skriftlæsning, formaning, håndspålggelse og bøn – til at udføre den bestemte funktion at prædike evangeliet og forvalte sakramenterne (jfr. CA. V). Men ophører præsten med denne funktion, misrøgter han den, blander han sig i verdslige »handeler«, kort sagt: begynder at blive »anderledes«, kan han efter passende påmindelse fra provst og bisp afsættes af øvrigheden, og da er han slet ikke »ordineret«, for da har han intet kald, udøver ingen præstelig funktion, men er for en almuesmand som alle andre at regne.

* KO har optaget både indlednings- og slutningsafsnittet, det sidste lidt udførligere: de præster som nu er »forordinerede til den aandelig tienneste at predicke Euangelium, maa saa lengi actes oc kalles det de ere, som de bliffue warafftige vdi retsindige lærdom oc gode seeder oc et ærligt leffnet, At de icke beuare seg med nogre timelig handel, som dennom og deris embede icke vedkommer, Men der som de begynde at bliffue andre end de wore, oc end dennom bør at være, oc ey raade bod paa, naar de ere bleffne paaminte, Da maa de wel, efter Superattendentens oc prouistens skøn, aff Herskabet settis til rette, ja aff settis, Oc regnis for w ordinerede, lige som andre Almoes folck« (KL. I, 74, 80).

Omkring 1560 fik *Niels Hemmingsen* til opgave at foretage en systematisering af KO – den fik ingen praktisk betydning⁵ – og her møder man næste generations karakteristiske syn på kirken som en *ecclesia doctrix*, hvis læreembede derfor tillægges meget betydelig autoritet. Vel fulgte han KO og Ribe-artiklerne loyalt, omend med små typiske ændringer, men han udelod totalt de to afsnit der – så vel i udkastet som i den færdige KO – fastslår at ordinationen kun er den »skik« som bekræfter at præsten er ret valgt og kaldet til sin »funktion«, og regner ham for almuesmand som andre og u-ordineret i samme nu han (hvad end grunden måtte være) hører op at fungere. Samme meget sigende udeladelse genfindes i de norske biskoppers (og Hemmingsen-disciple!) udkast til en norsk kirkeordinans, jfr. p. 30. Men stadig er der ikke tale om en særlig embedsoverdragelse; den rette ordination er også hos Hemmingsen og hans disciple skriftens ord, sang, formaning og bøn under håndspålgelse.

KO i sin endelige skikkelse – vi følger her den danske text af 1539 – definerer de gejstlige valg nærmere: bisper vælges af købstads-sognepræsterne som bemyndiger fire af deres egne til at kåre »een werd mand oc skickelig bode y lerdom oc leffnet« og følge ham til nærmeste biskop (siden undertiden også til fakultetet, men den skik ophørte efter 1660) for at han kan blive »offuer hørd«, hvorefter han af den lokale kgl. lensmand stadfæstes, gøres »mønduge wdy Stictet« og aflægger ed til kongen; præsterne får besked på at lyde ham (KL. I, 116f.). Provsten vælges ved bispens medvirken af provstiets præster (sst. 74). På landet vælges sognepræsterne af »de bæste aff Kircken, Huilcke det samme behøre, paa den menige Almoes Wegen« og med provstens hjælp. I Ribe-artiklerne (sst. 197) skal sognefolket som valgmand udtage »vij af de ellesthe och actistthe mendt ther wdj sognen«. Efter valget sender »kircken« (sognemenigheden) den valgte – der må have et »got rycte om et got leffnet oc gode seder« – til biskoppen, for at han kan prøves m.h.t. »syn lærdom oc forstand«. Patronatsretten skal – hvor den består »aff Arrildz tiid« – respekteres; i købstæderne vælger borgmestre og råd, også hvor man ikke hidtil har haft en sådan ret. Finder biskoppen valget – og manden – i orden sendes han til lensmanden der stadfæster ham på kongens vegne, og han aflægger ed på at ville »forfremme det hans Kongelig Maiestat kand være til ære, lydelse og fred«, være flittig i embedet og bede Gud for Kristi skyld tilgive hvad han »wforseendes eller aff menneskelig skrøbelighed« måtte forsømme. Lensmanden må intet modtage for sin umage – intet spor af »een forbandet Simonij« må klæbe ved kaldelsesprocessen; kun skriveren kan for at udfærdige kaldsbrevet få lidt for sin ulejlighed.

Kandidaten vender så tilbage til biskoppen der skal tage ham ind i domkirken der hvor han bor og »for Altrered befale hannom sit embede med saadan en fadson og skick« (Hemmingsen: publice in templo coram altarj ad ministerium tali ritu ordinabitur): ved en hverdagsgudstjeneste skal en præst – efter epistlen – fra prædikestolen meddele, at denne »dannemand« er »wdvald oc kaldet« (altså ved menighedens valg og øvrighedens stadfæstelse) til »at tiene seg y det hellige Euangelio«, og af bispen er forhørt om sin lærdom og forstand; derfor skal han nu »til samme embede ordineres oc skickes for Alteret, med hellige ordz oplesning, Formaning, henders paalæggelse, oc en gudelig bøn til Gud«. Menigheden opfordres til at bede Gud lade sig hans tjeneste være »behagelig«, til Guds ære og »mange menniskers salighed« (Hemmingsen: in gloriam DEI omnipotentis, et Ecclesie vtilitatem possit tendere), og menigheden bør takke Gud der ved Kristus værdiges at give sin »hellige Kircke gode predicanter«, thi det hører til de gaver Kristus, da han for til himmels, gav sin kirke, som skrevet står (Ef. 4.7ff.).

Derpå knæler ordinanden og »nogle andre præster« for altret, »Peblingene« (Hemmingsen: Chorus) synger på latin Veni sancte Spiritus etc. Formentlig har man også her sunget »den Versicul« af Ps. 104.30: Emitte spiritum tuum, Domine, et creabuntur. Et renovabis faciem terræ (således ialtfald i det norske ordinans-udkast, jfr. p. 30). Biskoppen læser kollekten Deus, qui corda fidelium, vender sig til menigheden og læser på dansk Tit. 1. 5-9 (»om bisper«) og befaler ordinanden (»ligge hannom fore...een befaling«) at prædike evangeliet retsindigt, uddele sakramenterne behørligt, lære ret om bod, kors, øvrighed (og den lydighed man skylder den) og gode gerninger, modstå al vildfarelse med den sande lære, flittigt studere skriften og »idelig bede«⁶. Ordinanden svarer »med liudelig røst...for ald folcket«, at det vil han med Guds hjælp flittigt gøre. Biskop og præster lægger hænderne på ham og beder først Fadervor, og så (uden messetone) en kollekt (der ikke er anført, men må være den samme som ved bispevielsen (p. 20) og som i store træk stammer fra Luther), og beder hertil menigheden svare Amen (det sidste er strøget hos Hemmingsen). Under første vers af Nu bede vi den Helligånd knæler biskoppen og beder for sig selv, rejser sig så og bliver stående for altret; ordinand og præster rejser sig også, og ved den følgende altergang modtager den nyindviede først af alle sakramentet.

»Saa skal da den ganske handel med denne tilskickelse oc ordinerings fuldendis effter det ord Paulus siger, Creaturet helliges

wed ordet og bønne«. Der sker ingen embedsoverdragelse; ord og bøn er det afgørende, og det er tydeligt at ritualet fra udkastet til KO (p. 13f.) er blevet stærkt påvirket af Luthers formular, især hvad angår forbøn, brug af Fadervor og altergang.

Biskoppen sender den nye præst med sit »beseglede brevff« (kollats) til provsten, anbefaler ham til denne og eventuelle andre præster han skal samarbejde med, ligeså til borgmester og råd i byerne, og næste helligdag skal provsten i hans kirke prædike, »tale hans beste for folcket« og læse kollatsen som bevis for at han er »rettelig kaldet, offuerhørd, oc til Embedet ordineret«. Når lensmanden får ærinde i sognet skal han på kongens vegne befale folket at tage vel mod præsten, give ham hvad han skal have – ellers vil kongen »hordelig« straffe de ulydige.

Udkastet havde naturligt nok (jfr. p. 13) intet om bispevielse, men KO har et udførligt afsnit, som – sikkert med rette – menes at stamme fra Bugenhagen⁷ og vel er mere eller mindre identisk med det ritual han brugte ved de nye superintendents indvielse i september 1537. Bisperne, hvis pligter nu defineres udførligere (KL. I, 106ff.), skal først og fremmest »holde denne Reformats y Kircken wed mact« (Hemmingsen: *quj religionis curam habeat!*), og en ny biskop skal »obenbare indweyges y den kiøbstad, der som hand skal boe«; det sker for altret og ved den næstboende biskop (tanken om en over- eller ærkebiskop var – vist under pres fra adelen – opgivet), før prædiken og under medvirken af de nærmest boende præster. Forinden sværger bispen, med hånd på NT, overfor kongen at ville fremme alt hvad der er konge og rige til gavn, ære, fred og lydighed, at udlægge evangeliet og forvalte sakramenterne efter Kristi indstiftelse, vare sig for »menniskelige meninger, oc blive hart ved wor Christelig troes wisse articler«, flittigt arbejde for at skaffe præster til kirkerne, minde dem om at passe deres kald med forkyndelse og sakramenter, børnelærdom, skriftemål og kirketugt og – som KO byder – værne skolerne, hjælpe de fattige og se til at lands lov og ret respekteres; bispen må ikke ved gunst og gave eller på anden vis »lade meg krencke emod det mit embede tilhør«, men afbede al forsømmelse (som menneskelig svaghed kan forvolde) hos Gud for Kristi skyld (sst. 127ff.).

Bispevielse foregår ved en helligdagsgudstjeneste. Efter epistlen opfordrer provsten (domprovsten?) eller en præst fra prædikestolen menigheden til at bede et Fadervor for ordets fremgang og for denne dannemand (»gudfrygtig, windskibelig, ydmige, lerd«). Under *Veni sancte Spiritus* går menigheden op i koret, så nær den kan komme, og

ordinator træder så tæt til menigheden som han kan, for at den kan høre hvad han siger. Han er i alba og korkåbe, ordinanden og de medvirkende præster i alba. Ordinator formaner folket til med (endnu) et Fadervor at bede Gud værdiges at »være der bland det, de nu haffue forhende«, priser »det allerhelligste prædicke embede«, viser dets nytte og uundværlighed og at Helligånden gennem Paulus højlover »denne Kirckens tieniste« som Kristus ved sin himmelfart gav kirken (Ef. 4. 7ff. parafraseres), thi Guds største velgering var ikke blot at han gav sin søn i døden for os, men at han også gav os »skikkelige prædicke oc lærefædre«, der – ved »det liudende ord« – skal uddele »saadant et liggende fæ« (skat) til verden, og sagde: den der hører jer, hører mig (Lk. 10.16) – og just derfor er denne gode og gudfrygtige mand valgt til biskop i dette stift.

Man synger Domine, Dominus noster (Ps. 8) og af den tolker ordinator et eller to vers om Kristi prædikanter og hans rige, men ikke så langt »at folcket kiedes der wed, oc foracte saa det der handles«. Han læser også KO.s afsnit om bispers pligter og befaler ordinanden at lære det rene evangelium, prædike syndernes forladelse alene for Kristi skyld, tale om kors, bod, øvrighed (og lydighed mod den) og om sakramenterne. Derefter spørger han: »loffue y dette«? Ordinanden: »Ja, det loffuer ieg. Giffuer meg eders haand der på. Saa recker han hannom haanden«! Efter Ecce nunc benedicite Domino (Ps. 134) siger ordinator: I prædikanter, denne salme er sunget for at I altid skal opløfte jeres hænder og »benedide Herren, oc udprædicke sand benedidelse wdy den Abrahams seed CHRISTO«, både nat og dag og altid med kraft modstå djævelens rige! Og da vi nu har sunget »hellige loffsange oc psalmer som priise Guds ords predicken«, vil vi nu »høre hellige lectier derom wdaff den hellige schriff«. Tre præster læser henholdsvis Tit. 1. 5-9, Act. 20. 28-32 og 2. Tim. 4. 1-8, og ordinator siger: alt dette minder prædikanterne om deres embede, hvor højt det tækkes Gud og hvor nyttigt det er for kirken; thi det er Kristus selv som ved sine prædikanter »prædicke, giffuer Sacramenter, straffer, formaner og trøster«, og det er »wor største husvalelse wdy denne wtaknemmelig oc foractelig werden«. Derfor skal I alle vide, at denne »wielse bliffuer hellig« ved to »stycker, som er Guds ord oc een Gudelig bøn«, og kan som alt hvad der er skabt »tiene oss wdy hellighed til wor brug«, hvilket Paulus udtrykker således, at »huert Guds creature er de tro Christne got til at bruge med tæcksigelse« – især når man forstår sig på sandhed – fordi det helliges ved Guds ord og bøn. Nu har I af det første (Guds ord) hørt hvordan det apostolske

embede prises og helliges, og for at denne hellighed kan fuldkommes vil vi også tale om det andet, d.v.s. bønnen; vi skal jo bede Gud om alt det gode vi har behov, og allermest behøver vi gode prædikanter; Kristus bad selv hele natten før han kaldte sine apostle (Lk. 6.12), og siger at vi skal bede høstens herre udsende arbejdere til sin høst (Mt. 9.37). Yderligere lagde under bøn apostlene og »Kirckens Oldinge« hænder på dem de beskikkede og viede til prædikanter (1. Tim. 4.14), og af Act. (6.6, 13.3) fremgår at den skik tog kirken i arv, ligesom også Paulus gav »sin eygen Biscop« den formaning: »wær icke altfor snar at legge hender paa noget« (1. Tim. 5.22.); det siger han just om dem der skal prædike og lære i kirkerne, ikke om messepræster. Allerede i GT plejede man at lægge hånd på de ofre som slagtedes og viedes, altså kan enhver se, at her ofrer vi for Gud dem til en hellig tjeneste som vi lægger hænderne på – hvad vi nu, som apostlene har lært os, vil gøre i Jesu navn.

Her lægger ordinator med »Præsterne oc Oldingene«⁸ hænder på ordinandens hovede, ordinator beder højt Fadervor og derefter den bøn der har sin oprindelse hos Luther (p. 10f.) og har fulgt ordinationsritualerne siden: O Almectigste euige Fader, som haffuer saa formiddels din eenborne Søn wor eeniste mestere lerd oss, Høsten er møgen, men arbejderne ere faa, Der fore beder Høstens Herre, at hand wdsender arbejdere wdi sin høst, Huilcke ord oss paaminde, at wy skulle bede om gode arbejdere, predickere oc lærefedre wdy Kirckerne aff din guddommelig godhed med een aluorlig oc troe bøn, Saa bede wy nu din wsigelig godhed, at du naadelig wilt ansee denne din Tienere N huilcken wy wdi dit naffn wduelge til det hellige biscoplig embede vdi kircken, at hand bliffuer windskibelig wdy dit ord oc prædicke Jesum Christum din Søn at være wor eeniste salighed, til at lære oc trøste raadløse samuittigheder, at raade, paaminde, at straffe med ald tolmoghighed, Saa at andre maa læris oc forbedris der wdaff, saa at det allerhelligste Euangelium maa warafftelig bliffue hoess oss reent oc ret, foruden all menniskelig lerdoms beblandinge, At wy motte faa det euige liiff til een salig fruct der aff, wed den samme din Søn wor Herre Jesum Christum«.

Og »saa skulle de alle sware, Amen. Oc strax skal mand siunge, Nu bede wy den helligand. Under des som det første verss siunges, falde de allesammen ned for Alteret, Oc gjøre deris bøn, Saa staa de op, oc gaa heden, Huer paa syn sted, At de med andre Christne kunne siden gaa til det hellige Sacramente«. Efter slutningskollekten går de gejstlige atter frem foran altret for at modtage den »wonlige benedidelse«, der

dog ikke gælder dem alene, »men den heele meenhed«.

Bispevielsen er opbygget som en udvidet og med festlige indslag udstyret præstevielse; der er ingen overdragelsesformular, og det understreges helt igennem at bispeembedet først og sidst er et prædikeembede som helliges ved Guds ord, salmer, skriftlæsning og bøn under håndspålggelse.

1. Om viebiskopper, se Strömberg: a.s. 71f. Haderslev-artiklerne (Sønderjyske Aarbøger, 1889, 218ff.) har uden tvivl haft indflydelse på KO; de indeholder intet om ordination, og de få liturgiske antydninger lader formode at gudstjenesteordningen har været af »konservativ« luthersk type, og ikke – som f.ex. i Malmø – af mere radikal og bibelhumanistisk.
2. C. Th. Engelstoft: Kirke-Ordinantsens Historie, KS. 2, II, lff. 369ff. jfr. DDKH. IV, 14ff.
3. KS. 1, I, 55ff.
4. Peder Palladius' danske Skrifter, udg. ved Lis Jacobsen, I, 1911-12, 119ff. 159ff.
5. Af ukendte – men ikke uforståelige! – grunde blev Hemmingsens arbejde liggende ubenyttet indtil Bjørn Kornerup 1953 udgav det som Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum. Om præste- og bispevielse, se 116ff. 127ff.
6. Om dette »teologiske« ordinationsløfte – helt forskelligt fra den mere »politiske« præsteed, se videre p. 26. En slags symbolforpligtelse ligger der også i den liste over bøger præsten skal eje af hensyn til sin forkyndelse: bibelen, Luthers postille, CA med apologien, Melanctons Loci, Luthers lille katekisme og den sachsiske visitationsinstrux (KL. I, 118f.).
7. Det bærer præg af først at være skrevet på latin, med »en livligere og myndigere Udtryksmåde, som røber den øvede Reformator og Lovgiver«, C. Th. Engelstoft: Liturgiens eller Alterbogens og Kirke-Ritualets Historie i Danmark, 1840, 14f.
8. Om virkelig læge menighedsrepræsentanter (»ældste«) har deltaget i danske bispevielser må stå hen; bestemmelsen kan simpelthen være overtaget fra Bugenhagens pommerske kirkeordning, hvor »etlicke van der gemeene vnde den Oldesten« deltager i håndspålggelsen, cit. efter P. Madsen: a.s. 12.

III. Kirkeritualet af 1685.

Ordination af præster og bisper var nu lagt i faste rammer for de næste 150 år. Det kan nævnes at kongen 1578 indtrængende pålagde bisperne kun at præstevie dem der »enten haffue eller ere beskeden thil noget

wist kald«, så der ikke opstod et gejstligt proletariat af skibspræster og adelige huskapellaner – som ofte løb kongen på dørene (KL. II, 290, jfr. III, 3). Jævnlig indskærpes KO.s regler om valg og ordination (sst. II, 23, 43; III, 3), men under krigsforhold kunde der dispenseres fra lensmandens stadfæstelse (sst. III, 402). Ved bispevielse blev reglen om at næstboende biskop var ordinator af og til understreget, f.ex. da Viborg biskop 1587 fik ordre til at indvie en ny biskop i »Aarhus og i Menighedens nærværelse« (sst. II, 414), eller da Ribe-bispen 1588 måtte drage til Odense for at foretage en bispevielse (sst. 431), men der er også eksempler på at jyske biskopper blev indviet i København, og de norske blev det vistnok altid.

I det 17. århundrede gik KO.s bestemmelser om bispevalg i opløsning: selvom et formelt valg fandt sted øvede kongen den afgørende indflydelse ved at udpege kandidaten, og under enevælden var det slet og ret en statsopgave at vælge bisper. Stillingsbeskrivelsen (DL. 2-17-lff.) fremhæver stærkt at de er statstjenere, og bispeeden forpligtede til med »Liv og Blod« at forsvare enevælden og holde sig i nøje kontakt med de andre forvaltningsgrenes chefer. Præstuddannelsen kom i fastere rammer ved indførelse (1629) af den teologiske embedsexamen (KL. III, 173ff.), og ved præstevalget søgte man stadig at få KO.s ordning overholdt, trods kongens stigende indflydelse og det voxende tryk fra det adelige patronat: 1620 gjorde et kongebrev (sst. 72.) det sogn i pastoratet som havde en herremand til hovedsognet der så skulde stille flest valgmænd (blandt dem naturligvis altid godsejeren). Under enevælden blev det reglen at valget skete ved patronatets indstilling; det kunde give anledning til adskillig korrupsion og førte til den »anti-simoni-ed« der endnu er spor af i præsteløftet¹. Ved vakance skulde provsten fra prædikestolen i det ledige kald opfordre til bøn om en god præst, men »derefter kalder den, som Rettighed dertil haver«; den valgte kan, om tid og sted tillader, lade sig høre i menigheden, og har den noget at udsætte på hans levned eller talegaver kan den klage gennem provst og bisp; men kan den intet »med Billighed« sige er sagen i orden, og udnævnelser følger med kongens underskrift gennem det danske (eller tyske) kancelli (jfr. KL. III, 472ff.); kandidaten kommer til overhøring hos bispen og derpå til omgående ordination med »de forordnede Ceremonier«, for så snarest muligt at indsættes i menigheden af provsten (DL. 2-3-lff.).

Danmarks og Norges Kirke-Ritual – som afsluttes med præste- og bispevielsesritualer – autoriseredes 25. 7. 1685 af *Christian V*². Den drivende kraft i arbejdet var den ortodoxe og »høj Kirkelige« *Hans*

Bagger der – fordi han var *Griffenfelds* svoger – 1675 blev Sjællands biskop, kun 29 år gammel.

Præster indvies (KR. 320ff.) onsdag eller fredag i stiftets domkirke, efter forudgående biseexamen. Byens præster tilsiges dagen før til at »befordre samme Act« ved bøn og håndspålggelse. Ordinanderne ifører sig »de sædvanlige Præste-Klæder« og alba, og efter epistlen (som ikke er angivet, men er den der hører til ugedagsgudstjeneste, se p. 36) forkynder en præst fra prædikestolen, at da »disse Hæderlige Personer« er lovligt kaldet til sogne hvorfra de har godt vidnesbyrd om liv og levnet og ved bispens overhøring er fundet duelige, skal de nu indvies til »samme hellige Æmbede efter den Apostoliske Skik med Bøn og Hænders Paalæggelse«. Menigheden må takke Gud som endnu idag værdiges at sende trofaste lærere og prædikere, og bede at han altid vil forsvare sin kirke og forsyne den med tro tjenere, så vi aldrig skal savne de gaver han lovede at sende efter sin bortgang (NB! der er gået kludder i trinitetslæren!), og især da at han vil udruste disse med sine nådegaver, til hans riges fremme og manges salighed; den direkte henvisning til Ef. 4.7ff. er strøget. Talen slutter med Fadervor. Under denne intimation iføres bispens alba og kåbe, går for altret og begynder: *Veni sancte Spiritus* – som føres til ende af koret. Imens knæler ordinanderne for altret og præsterne fordeler sig om dem. Mens koret synger knæler også bispens, men rejser sig så og siger: *Emitte Spiritum tuum, Domine, & creabuntur*. Koret svarer: *et renovabis faciem terræ!* (Ps. 104, 30, jfr. p. 17) Bispens læser kollekten *Deus, qvi corda fidelium etc.*, vender sig til ordinanderne og læser den »sædvanlige« text (d.v.s. Tit. 1. 5-9) som han kort forklarer og applicerer på dem. Vil han tale over en anden text læser og udlægger han også den. Derpå »legger han dennem for og befaler dennem« at prædike Guds ord rent og purt, som det findes i de profetiske (GT) og apostolske (NT) skrifter, uddele de to »Høyværdige« sakramenter »aldeles efter Christi egen Indstiftelses Maade«, flittigt formane til sand bod, lydighed mod øvrigheden, barmhjertighed mod de elendige, kærlighed til næsten, og frem for alt være gode exemplar for andre i kærlighed, ånd, tro, kyskhed og alle kristne dyder.

»Love I mig dette paa mit Æmbedes vegne, at I med et gudeligt Forsæt ville fuldkomme det af den Naade, som Gud eder vil forlene?«. Ordinanderne svarer Ja, med »lydelig Røst for alt Folket«. Bispens siger: »Saa giver mig derpaa eders Hænder«; de giver hånd til bispens og alle præsterne (til tegn på optagelse i den gejstlige stand), knæler påny og bispens overdrager dem – nu ikke blot ved bøn under

håndspåbyggelse, men med en ny og eftertrykkelig *overdragelses-formular* – det hellige embede: »saa overantvorder jeg eder nu det hellige Præste- og Prædike-Æmbede efter den Apostoliske Skik i *Navn Gud Faders, Søns og Hellig Aands*, og giver eder Magt og Myndighed her efter, som rette Guds og Jesu Christi Tiennere, at prædike Guds Ord hemmelig og aabenbare udi Kirken, at uddele de høyværdige Sacramenter efter Christi egen Indstiftelse, at binde Synden paa den Halstarrige, og løse den paa den Bodfærdige, og ellers alt hvad dette Guds hellige Kald vedkommer, efter Guds Ord og vores Christelig Skik og Brug«.

Denne formular – der bringer feudaltidens lensoverdragelse i erindring – er »stærkere« end nogen som ellers kendes i de lutherske kirker, f.ex. i Sverige eller Tyskland. Den har uden tvivl sin baggrund i en kritik der kort forinden fra to sider var rejst mod det lutherske embede: i 1650.erne angreb en kendt sværmer, lic. theol. *N. S. Chronick*, heftigt præsteskabet, ikke så meget dets ortodoxe lære som dets med læren uoverensstemmende liv; han rejste et formeligt studenteroprør mod præsterne, med demonstrationer i Københavns kirker, blev fængslet og gik siden i exil (DDKH. IV, 336ff.). Omtrent samtidig lød der fra katolsk side røster om at de lutherske præster ikke havde gyldig indvielse. Følgen blev en kgl. forordning (24.11.1655, KL. III, 389ff.), rettet mod alle der vil bringe »det hellige Præste-Embede oc Ministerium... i Foract«, om at kirkens embede af Gud selv var stiftet med »himlisk Myndighed paa Jorden«. Især advarede man mod fremmede gesandtskabspræster; thi vel havde udenlandske diplomater religionsfrihed indendørs, men bestemt ikke udendørs, og ingen dansk måtte »lade sig finde paa de Steder, hvor oc naar saadan fremmed Religions Æffvelse forrettes«. Man erindre den rolle den franske ambassadør i Stockholm havde spillet ved dronning Christinas abdikation og konversion (1654/5). Niels Stensens konversion 1667 gjorde også dybt indtryk, og striden blussede påny op da en af den franske ambassades fire kapellaner (en jesuit) i et trykt skrift 1672 bestred den danske ordinations gyldighed³. Det rejste en større polemik, og det er velkendt at Bagger var skarpt afvisende overfor alt som stred mod ortodoxien (f.eks. da de reformerte, just 1685, trods gejstlighedens forbitrede modstand fik de første privilegier i Danmark), og at han som sine forgængere (Svane og Wandal) havde ønsket et særligt kirkekollegium til at forvalte kirke og skole og lade præstevalget foregå i samarbejde mellem bisper og menigheder⁴. Han havde haft

sine skuffelser og havde god grund til at hævde embedets myndighed overfor det adelige patronat og den kgl. envælde.

Utvivlsomt har Bagger – der i England fik stærke indtryk af den anglikanske restauration efter 1660 – fulgt engelske forbilleder. I Common Prayer Book lyder præstevielsesformularen: »Receive the Holy Ghost for the office and work af a priest in the Church af God, now committed unto thee by the imposition of our hands. Whose sins thou dost forgive, they are forgiven; and whose sins thou dost retain, they are retained⁵. And be thou a faithful dispenser of the Word of God and of his holy Sacraments. In the Name of the Father, and of the Son, and of the Holy Ghost«. Ordinanden får en bibel med ordene: »Take thou authority to preach the Word of God, and to minister the Holy Sacraments in the congregation, where thou shalt be lawfully appointed thereunto«! Formuleringen bygger øjensynligt på Jh. 20. 21-23. Men selvom inspirationen fra anglikansk liturgi er tydelig nok – på en tid hvor anglikanismen endnu kunde anses for en evangelisk eller protestantisk konfession – så er den danske formular langt stærkere. Her taler virkelig en »magtkirke« der ikke – som i reformationstiden – begrundede indvielse eller helligelse på noget som helst andet end de to »stykker«: Guds ord og bønner, eller som fandt det embede præsten var kaldet til ret overdraget ved menighedens valg og øvrighedens stadfæstelse og ved ordination ikke forstod andet og mere end at Guds ord skulde lyde i sang og læsning idet man under håndspålggelse bad Gud vedkende sig præstens tjeneste og lægge sin velsignelse til. I strid modsætning til reformationen gjordes ordination nu til noget sakramentalt, en parallel til apostelkaldelsen. Her siger biskoppen »jeg«, overantvorder af egen magtfuldkommenhed embedet og »giver ...Magt og Myndighed« til at øve det – tilmed i den treenige Guds navn. Det fremgår klart at dets autoritet ikke, ialtfald ikke i første række, beror på Guds ord og bønner, men netop på overdragelsen.

Det betød naturligvis ikke at bønner blev forsømt! Thi umiddelbart efter overdragelsen hedder det: og at Gud, for Kristi skyld selv vil »danne og duelig gjøre eder til dette hellige Æmbede«, så I med al omhu og flid, i et ustraffeligt liv og en salig undervisning må »adspørge« (søge) Kristi navns ære og hans kirkes »Forbedring hos os« – derom vil vi nu bede. Biskop og præster lægger hænderne på ordinandernes hoveder, og biskoppen beder først Fadervor og derefter KO.s lange bøn (p. 20) om »høstens herre« etc. (»ligesom i Biske-Vielsen«). Han slutter: »Siger alle hertil af Hiertet: Amen!«.

Præsterne svarer Amen og biskoppen slutter akten – hvilket også understreger hans embedes betydning – med et: »Amen i Jesu Navn, Amen«.

Under første vers af Nu bede vi den Helligånd knæler biskoppen (men nu ikke præsterne) i bøn og taksigelse. Derefter går alle om bag altret hvor de nyindviede modtager biskops og præsters lykønskninger; en af de nyordnede prædiker (også det var noget nyt), og ved altergangen fremhæves bispeembedets betydning påny ved at biskoppen ikke deltager i den. Gudstjenesten slutter – som ved bispevielsen med kollekt og velsignelse, men der er – modsat bispevielsen – ingen procession ud af kirken. Efter ordinationen aflægger de nye præster præsteeden og sendes så med bispens kollats ud for førstkommande helligdag at indsættes af provsten i deres menigheder.

Som vi så (p. 16) var præsteeden i KO først og fremmest en lydighedsed til kongen, men i ordinationshandlingen var der indlagt et løfte om at prædike ret, uddele sakramenterne efter Kristi indstiftelse etc. (p. 17). Dette ordinationsløfte gik ret nøje igen i KR (p. 23), men forinden var præsteeden omformet og havde fået teologisk indhold. 1574 blev det præsterne påbudt at prædike (ialtfald om sakramenterne! – på grund af Hemmingsens calviniske »kætteri«) i overensstemmelse med CA (KL. II, 234), og denne bekendelse blev herefter draget stærkere frem. Hans Poulsen Resen – Sjællands biskop 1615-38 – krævede således ed på, at præsterne »af Hjertet elskede og tiltraadte den hellige Skrift og den Lære, som kort sammenfattet indeholdes i Luthers lille Katekismus og den augsburske Bekendelse af 1530 med dens Apologi, ligesom ogsaa i vore Kirkers øvrige Bøger og i andre, som stemmer overens med dem i Henhold til den kgl. Ordinans' Paabud«⁶. DL (2-1) fastslår som kirkens bekendelsesskrifter: bibelen, de tre oldkirkelige trosbekendelser, CA og den lille katekisme, og det er dem præsteeden af 1685 (KR. 335ff.) omtaler som »doctrina coelestis comprehensa scriptis Propheticis & Apostolicis & libris Ecclesiarum Danicarum Symbolicis«. Men derved blev præsteeden sagligt lagt op ad ordinationsløftet, se videre p. 42ff.

Bispevielsen (KR. 295ff.) var allerede i DL (2-17-2) henlagt til Vor Frue kirke i København, altid på en helligdag snarest efter udnævnelsen. Sjællands biskop var nu fast ordinator og skulde selv indvies af næstboende biskop. KR indledes med samme passus. Dagen før tilsiger Vor Frues kapellaner de fornemste i residensstaden, kirkelige som verdslige, til at »befordre Ordinandum« ved deres fromme bøn om Guds kraftige hjælp og bistand. En halv time før vanlig højmesse tid mødes ordinator, ordinand og alle byens sognepræster bag altret; bisperne iføres alba og kåbe, præsterne alba.

Højmessen går som vanligt, men med indlagt musik i flere afdelinger. Efter dagens epistel forklarer stiftsprovsten (ev. en sognepræst) fra prædikestolen, at da denne mand, som for sin gudsfrygt, lærdom og andre gaver er kaldet af kongen, nu skal indvies »med Bøn og Paakaldelse« (!) efter den apostolske skik, bør menigheden andægtigt bede om at denne »Forretning« må være Gud velbehagelig, så den Guds mand med lyst og glæde kan overtage og bestride det hellige og besværlige embede, til Guds ære, ordets lykkelige fremgang, menighedens opbyggelse, sig selv og mange andre til evig salighed. Intimationen slutter med Fadervor.

Der høres intet (som i KO, p. 19) om at menigheden bedst muligt skal kunne følge hvad der nu sker; ordinator og ordinand træder op til altret; den sidste knæler og præsterne står på begge sider af altret til det hele er forbi. Ordinator begynder: *Veni sancte Spiritus, reple tuorum corda fidelium*, og mens koret afslutter antifonen knæler han på sin skammel med bøn om »Kraft og Bistand i denne besværlige Forretning«, og at Gud »selv vil værdes at være overværende med sin Naade«. Når »hymnen« er til ende synger ordinator i vanlig messtone: *emitte Spiritum tuum etc.* Koret svarer: *et renovabis etc.* og ordinator læser kollekten (*Deus, qui corda fidelium etc.*). Derefter vender han sig til ordinanden, læser en text om »det allerhelligste Prædike-Æmbede«, forklarer menigheden dets store nytte og værdighed og den nåde Gud har vist sin kirke ved at skænke så »herlige Gaver« (apostle, evangelister og lærere), fremdeles også den ære Gud viser sine tjenere ved at sætte dem til bisper og tilsynsmænd – som prædikere og lærefædre – i sin dyrebare menighed og om dem selv siger: den, som hører jer, hører mig! (med den til forskel fra KO karakteristiske tilføjelse: den, som foragter jer, foragter mig!). Talen må ikke vare mere end én time og skal appliceres på ordinanden. Det er noget nyt, at ordinator nu læser et af ordinanden selv forfattet vita – for at menigheden efter Guds anordning (*Act. 6.3; 1. Tim. 3.7*) kan få et gunstigt indtryk af den nye biskop og vide »hvad Trin han har gjort til dette hellige Kald«; oplæsningen slutter med det ønske, at Gud vil værdiges at iføre ham »Kraft og Naade af det Høye«, så han med glæde og ære kan svare for sit kald på Kristi åbenbarelses dag. Ordinanden – der under læsningen stod vendt mod menigheden – knæler nu påny; man synger *Ps. 8 (Domine, Dominus noster)*, ordinator udlægger et eller to vers af den om »det hellige Prædike-Æmbede, og om Christi Magt her paa Jorden« og anvender det på ordinanden. I stedet for KO.s afsnit om bispens pligter læses nu stillingsbeskrivelsen fra DL

(2-17), og derpå »overantvorder« ordinator »i den hellige Trefoldigheds Navn ...hannem det hellige Æmbede« og befaler ham »i stykkevis« (d.v.s. som i DL skildret) alt hvad dertil hører, at han må have en god og glad samvittighed både for Gud og mennesker.

Dette er højst mærkværdigt! Selvsagt må der som ved præstevielsen have været en overdragelsesformular, men den er ikke formuleret! Man har ment⁷, at denne påfaldende »mangel« skyldtes at Bagger – utvivlsomt en af de bisper hvorom kort efter den engelske gesandt *Molesworth* skrev, at de »take it very kindly to be called bishops and My Lord« (som de anglikanske) – vilde undgå det for ham misliebige ord »superintendent« der også var ved at gå helt af brug, undtagen i DL eller kancellisproget, men som vanskeligt kunde udelades i en så officiel formular. Det er rigtigt, at ritualet ikke taler meget om »bispeembedet« og helst bruger omskrivninger (»dette hellige Æmbede« etc.), men det er også sandsynligt, at Bagger – der havde haft problemer med de verdslige administrationschefer, som f.ex. hindrede at konkordieformlen blev symbolsk skrift, bremsede alle planer om bispernes afgørende indflydelse på præstevalget og viste sig temmelig smålige i forhandlingerne om DL.s 2. bog (om kirken)⁸ – foretrak helt at undgå en overdragelsesformular i et ritual som skulde bruges når det »officielle Danmark«, og måske kongen selv i al sin enevælde, var tilstede. Han har så i praxis sagt hvad han fandt passende, uden at fixere det skriftligt og dermed risikere at få påtvunget rettelser der stred mod hans høj Kirkelige syn.

1771 kom et ritualudtog⁹ der kun for så vidt afviger fra KR som at hvor dette blot har regibemærkninger om hvad der skal siges og gøres har udtoget selve teksten, f.ex. de ord hvormed vita-oplæsningen indledes, eller at hele DL 2-17 anføres in extenso og ikke som i KR blot ved en henvisning. Udtoget bringer også selve formularen: »Saa overantvorder jeg Eder det hellige Biskoppelige Embede, i Navn Gud Faders, Søns og Helligaands«! Der er al grund til at tro, at det var hvad der blev sagt – både før og ialtfald efter 1685.

Det ser ud som om to forskellige »akter« er smeltet sammen, dog med tydelige støberande: 1) en overdragelse af »superintendentens« tilsynsembede som defineret i DL, og 2) en fra KO overtaget, festligere og med flere »led« udstyret gentagelse af præstevielsen (til prædikeembedet). Meget underligt er det ialtfald, at bispeløftet først nu – efter embedsoverdragelsen! – aflægges. Ordinator fortsætter: lover »Eders Velærværdighed« (1771: »Høyærværdighed«!) trolig at opfylde dette hellige kalds pligter (den sande lære, den rette sakramentforvaltning,

lydighed mod øvrigheden, give Gud og kongen hver sit) »for Guds helligste Øyen og Aasyn«, efter den ånd og nåde Gud dertil vil forlene? Ordinanden svarer med høj røst Ja og giver hånd derpå. Man synger Ps. 134 (Ecce nunc benedicite Domino) som ordinator udlægger; er tiden knap anvender han blot i forkortet form KO.s tiltale: denne salme er sunget for jer, I prædikere, for at I skal løfte jeres hænder og velsigne Herren, prædike om den rette benedidelse i den velsignede Abrahams sæd (Kristus), og således idelig, dag og nat, modstå djævelen og hans rige (jfr. p. 19). Dette appliceres på ordinanden, og ordinator fortsætter: som vi har sunget salmer og lovsange der priser Guds Ords prædiken og det hellige prædikeembede vil vi høre lektier af skriften. Tre præster læser de samme tre tekster som i KO (p. 19); ordinator forklarer at de skal minde ordinanden om det hellige kald Gud nu har betroet ham, og hvor meget det tækkes Gud og gavner hans kirke; han skal være vågen i kaldet, give vel agt på sig selv og hele den hjord hvori Gud nu sætter ham til lærer og »Biskop«, så I føder Guds menighed, vandrer ustraffeligt som en hellig Guds mand og biskop, gør en ret evangelists gerning, holder fast ved den salige lære Kristus og apostlene efterlod i det hellige ord og i alle ting fører sit embede til Guds navns lov og berømmelse. Sker det end at han her i livet må døje spot og hån for ordets skyld – når verden forsmår den sunde lære og tager sig lærere efter sin egen lyst – er det hans trøst, at embedet er Guds og ikke hans, thi det er Kristus selv som ved sine tjenere lærer at straffe, formane, trøste og stride redeligt for Guds ære, som en sand Kristi stridsmand; derfor skal han også se hen til den krone Kristus har »bortlagt for Eder« og visselig vil give, når han har fuldført løbet og troligt vidnet i sin tjeneste om nådens evangelium – hvortil Gud vil forlene ham ånd og nåde for Kristi skyld.

Før håndspålæggelsen siger ordinator: alle ting helliges ifølge Pauli ord ved ordet og bønnen; nu har vi af Guds ord hørt hvordan embedet i særdeleshed prises og helliges, og herefter vil vi gå over til det andet – bønnen; vi skal dog bede Gud om alt godt vi har behov, og intet er det nødvendigere at bede om end gode prædikere og lærefædre; det er også efter Kristi eksempel, han som bad hele natten før han kaldte sine apostle og formanede til at bede høstens herre udsende arbejdere til sin høst. Derefter kommer henvisningen til indvielsen af ofrene i GT, og til håndspålæggelsens apostolske skik (altsammen i overensstemmelse med KO, p. 19), hvorfor også vi nu vil ofre til Gud den tjener han selv har beskikket til sin tjeneste og for Kristi skyld bede Gud »danne og dueliggjøre« ham til det hellige embede. Præsterne lægger med

ordinator hænderne på ordinandens hovede; ordinator siger først (uden messetone) »Lader os alle bede«, beder så Fadervor og KO.s bøn om »høstens herre« etc. – her gengivet fuldt ud. Alle siger Amen, og ordinator slutter: »Amen i JESU Navn Amen!« Under første vers af Nu bede vi den Helligånd knæler alle gejstlige og beder om Guds velsignelse over det som nu er sket. Så står alle op, går om bag altret, affører sig skrudene og lykønsker den nyindviende, som derpå prædiker – kortest muligt – og siden går de to bisper til alters for sig selv, før alle andre: de knæler også for altret under kommunionsskollekten og den »før indførte om Ordets Tienere«¹⁰ og velsignelsen. Der står ikke her udtrykkeligt at velsignelsen ikke gælder dem alene, men alle (p. 20f.), og KO.s menighedsaltergang er strøget. Siden frembærer de indbudte i bispegården deres lykønskninger. Og det hele skal være forbi kl. 10!

1. De »forargelige Misbrug« opstår ved at »Patroner kalde de Personer, som aldrig af dem er blevne hørte, mindre Gud til sin hellige Villies Udførelse i Vocationen er påkaldet, foruden at endog endeel sælge Kaldene for Penge, ligesom paa en offentlig Auction, til den meestbydende«, 23.10.1700, Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger etc. udg. af J. H. Schou, II, 1795, 9f.

2. Foruden C. Th. Engelstoft: Liturgiens...Historie i Danmark, se Svend Borregaard: Danmarks og Norges kirkeritual af 1685, 1953, især 149ff. De norske biskopper forelagde 1604 et fremragende udkast til en norsk kirkeordinans, men det blev brutalt kasseret af den danske regering, og den danske KO blev 1607 – i let revideret skikkelse – nordmændene påtvunget. Udkastet var udarbejdet med overordentlig præcision, også hvad ritualerne angår, men kan ikke have haft indflydelse på udviklingen, eftersom det først blev draget frem af glemselen 1917. Hvad specielt angår ordinationsritualerne følger det selvsagt KO (det står stadig fast at »Præste Ordinerer er intet andet end en viss Skick vdj Kircken, ved huilken nogen anammes, tilbetroes oc tilsettis at tiæne vdj Gudtz Ord oc Sacramenter«), men der er medtaget flere enkeltheder som vel var hævdvunden brug. Se: Den Norske Kirkes Mindeskrift ved Reformationens 400-Aars-Jubilæum 1917, Udkast til en norsk Kirkeordinans efter Kong Christian IVs Befaling forfattet av Norges Superintendenten i Aaret 1604... for første Gang udgivet ved Oluf Kolsrud, 1917. Præstevielse, 26ff. Bispevielse, 116ff.

3. Borregaard: a.s. 155ff. jfr. DDKH, IV, 396ff.

4. Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov, udg. ved V. A. Secher og Chr. Støckel, II, 1893-94, 457f. 461f. 464ff. 515ff.

5. Som i det katolske præste- og bispevielsesritual, Strömberg: a.s. 168, 259, 290.

6. Cit. efter Bjørn Kornerup: Biskop Hans Poulsen Resen II, 1968, 204. Jfr. kgl. forordn. af 10/7-1588 (KL. II, 444ff.): præsterne skal om sakramenter og andre trosartikler prædike »paa thet enfoldigste, saa møgett som paa Salighedens Wegne behoff giøres, effther den Augsborgsche Confession«, den »hellige Prophetische och Apostolische Schrift«, ordinansen og de breve Frederik II har ladet udgå.

7. Borregaard: a.s. 151ff.

8. Forarbejderne etc. II, 461f. 494f.

9. Udtog af den forordnede Kirkeritual...dens tiende og ellefte Capitler, til Bequemmelighed for de Herrer Biskopper, Provster og andre, som have med Vielserne...at gjøre.

10. Kollekten »for Ordets Tjenere og det hellige Prædike-Embede« gengives her efter Baggers Alterbog, 1688: »O, almægtige evige Gud! Du, som formedelst din elskelige Søn, vor Herre Jesum Christum, befalede os, at vi skulde bede dig om troe Arbeidere i din Høst, vi bede dig, at du vil give os trofaste, fromme Lærere og Prædikere, og bevare dem, som du giver i den rette rene Lærdom og et christeligt Levnet, at de kunne frimodelig straffe al falsk Lærdom og Misbrug, og dristelig kundgjøre Evangelii Hemmelighed og tale derom, som tilbørligt er, paa det at de med alle deres Tilhørere kunne formedelst din Helligaand bestyrkes, leve i din Lydighed og blive salige, formedelst den samme din Søn, Jesum Christum, vor Herre«. Her gengivet efter udgaven af 1882, 237f.

Kingos salme til 1. søndag efter påske (Thomas Kingo: Samlede Skrifter IV, 1941, 532ff.) svarer nøje til præstevielsesritualet af 1685. Den er delvis gengivet i DDS. nr. 293.

IV. Mellemspil.

17.5.1830 approberede kongen et Ritual for Bispevielser udarbejdet af den netop afdøde biskop *Fr. Münter*; det blev brugt ved indvielsen af eftermanden, P. E. Müller. Det er næsten identisk med det Ritual for Bispevielsen...den 11. August 1811, som Münter også fik godkendt og formentlig har brugt siden¹. Münter var teologisk nærmest rationalist, men som kirkemand af højkirkelig observans, med engelske og svenske forbilleder; det har præget hans opfattelse af bispeembedet.

Vor Frues kapellaner indbyder dagen forinden »de kongelige Statsministre, de meest ansete Embedsmænd af Civil- og Militærstanden« etc. Indvielsen – en helligdag kl. 9.30 – indledes med en procession af bisperne, indgangsbøn, sangen *Ære være Gud i det Høje* (og antifonen: *Fred på Jorden*). Stiftsprovsten messer en kollekt: at ordets tjenere må udbred den »saliggjørende Lære« og som menighedens hyrder få visdom, kraft og sagtmødighed til trolig at vogte

den hjord Kristus har vundet »ved sit Blod«, at de må agte på sig selv, så ikke de der skal lede andre på salighedens vej selv går fortabt, og endelig at »Lyset maa stedse iblandt os skinne klart« til Guds navns pris. Efter en dertil nøje svarende salme (ECP. nr. 201) intimerer stiftsprovsten – dog uden at påkalde menighedens forbøn – fra prædikestolen, og man synger Nu bede vi den Helligånd (i rationalistisk udgave, ECP. nr. 235). Under sidste vers kommer bisperne ud af sakristiet, ordinator knæler ved altret; eventuelt andre assisterende bisper (det er første gang de nævnes) knæler sammen med ordinanden, og i stedet for den latinske messe synges første del af en kantate, med forbøn for den nye biskops hyrdegerning. Den var forfattet af *Th. Thaarup* og sat i musik af *F. L. Æ. Kunzen* (jfr. p. 33f.). Ordinator taler over en selvvalgt text, byder ordinanden plads ved sin side og læser hans vita. Ordinators formaning indledes: »som Biskop i Guds Kirke paaligger det Dig...at føre det Embede, der af Kongen blev Dig betroet«, med visdom, kraft, nidkærhed og sagtmodighed etc., så sandheden ikke krænkes af kærlighed til freden og freden ikke brydes af iver for sandheden! Embedet fik du ikke for din egen, men for Guds æres skyld og til »Hans Bekjenderes Oplysning og Forbedring«. Vogt altså som en »tro Hyrde« Herrens Hjord, ikke som den der vil herske over, men som et mønster for menigheden, så du, når »Erkehyrden« kommer, kan få »den uforgængelige Hæderskrans« (dette er øjensynligt indføjjet efter Luther, p. 10f., og går som en stor del af Münters formaning igen i ritualen af 1898, jfr. p. 41). Giv agt på dig selv og på læren, oprejs de svage, helbred de syge, søg de fortabte, bring de forvildede tilbage, vær barmhjertig uden at bære over med det onde, brug myndigheden så du ikke glemmer barmhjertigheden. Opfyld alle de pligter »det Apostolske Embede kræver«, d.v.s. hvad Apostelen foreskriver og »Fædrelandets Love« og »Indretninger« byder.

Efter en opfordring til at betænke apostlens formaning til »de Ældste og Forstanderne« i menigheden læser tre sognepræster de samme tre tekster som i KR; ordinator gør en kort bemærkning om fædrelandets love og anordninger, minder om at ordinanden frivilligt har modtaget kaldet og prøvet sig selv, og siger: »knæl da for Herrens Alter, opløft dit Hjerte til Ham...og aflæg her for Hans allerhelligste Aasyn det ubrødelige Løfte« at virke trolig og retsindig i kaldet med den ånd og nåde Gud dertil vil forlene. Efter ordinandens Ja fortsætter ordinator: »Jeg modtager Dit Løfte...og besværges Dig ved Ham, som skal

dømme de Levende og Døde, at du holder det ubrødeligen«: bevarer den sande lære ren og ubesmittet, vandrer ustraffelig som en »hellig Guds Mand og Biskop«, vejleder embedsbrødrene med visdom og kærlighed, thi »Du bør udstrøe Religionens og Dydens Sæd for kommende Slægter, udbrede Guds Rige på Jorden og fremme dine Brødres Opdragelse for Evigheden«. De assisterende gejstlige samles om ordinator der nu giver overdragelsesformularen en kraftig forstærkning: »saa overantvorder Jeg Dig, som en retmæssig Biskop i Guds Kirke, det hellige Biskoppelige Embede, dets Pligter og Rettigheder, i Navn Gud Fadere, Søns og den Helligaands«!

Mens ordinanden stadig knæler synges kantatens anden del, stort set en parafrase over den foregående formaning som munder ud i at ordets tjenere – og mest »Overhyrder« – må fremme Guds rige, så de kan være ustraffelige på dommedag. Ordinator beder en ordrig bøn om at den nye biskops gerning må være til velsignelse, bisper og præster lægger hænderne på ham, ordinator beder Fadervor og – i noget afsvækket form – KO.s og KR.s bøn (»høstens herre« etc.). Derpå lyser han den aronitiske velsignelse over ordinanden, og der synges – kantatens tredje del – en svulstig »Lovsang«: Priser Jehova i hellige Tone/Herren seer ned fra sin hellige Throne/Skuer den Fromme med Lyst/Hører hans ydmyge Bønner/Herren med Glæde belønner/Hver, som adlyder hans Røst – og således otte vers igennem.

Efter den nye biskops prædiken synges nogle vers af en kommunionssalme (ECP. nr. 395), og mens »Biskopperne kommunikere med hinanden« spilles denne salmes melodi (Jesu dulcis memoria). Til sidst kommer en kort salme om »de livsalige Baand, som broderligen os forene« (én dåb, én tro, ét håb), velsignelse, udgangsbøn og postludium – hvorefter de indbudte samles i bispegården.

Dette ritual som – nok med en del ændringer, jfr. p. 40 – blev brugt til 1898 forelå altså da *J. P. Mynster* 1837 fik overdraget at foretage en gennemgribende ritualrevision og 1839 forelagde sit forslag der ikke var tænkt som alternativt, men »forordnet«², og netop derfor vakte megen modstand. Ifølge Bemærkningerne (III, 51f.) følte Mynster sig bundet af Münters ritual (som han jo selv var indviet efter) og havde derfor kun få forslag, »som dog ikke ere væsentlige, og hvorved jeg ikke har fundet mig foranlediget til at vende tilbage til det gamle Ritual«. Dog fandt han kantaten uheldig og fik derfor *Ingemann* og *Weyse* til at lave noget bedre³; men han vilde ikke aftrykke den nye

kantate i ritualet (man kunde jo siden ønske noget andet!). Det var også upassende at læse hele DL. 2-17; »det Vigtigste heraf« kunde sammentrænges i formaningsstalen.

I Mynsters bispevielsesritual (II, 84ff.) omfattede indbydelsen af standspersoner nu også Konsistorium og de »Doctores Theologiae og andre ansete Geistlige, som maatte opholde sig i Staden« (fakultetet ankede – Theol. Tidsskr. V, 157 – over at det ikke i sin helhed var indbudt). Dagen før gik ordinator og ordinand til skrifte hos stiftsprovsten (en skik som ialtfald endnu omkr. 1900 var bevaret). Processionen blev højtideligere: hver biskop fik ved sin side en »Amanuensis«, en teologisk student eller kandidat i sort silkekappe og bladkrave. Bisperne iføres strax alba og kåbe, de medvirkende præster alba. Indgangsbønnen er skiftet ud med kollekten til allehelgensdag, og indgangssalmen var ECP. nr. 189 (DDS. nr. 222). En kapellan forretter altertjenesten med Münters første kollekt og med Hbr. 13. 17-8 som epistel. Stiftsprovstens intimation slutter med formaning til bøn om »Aand og Kraft« for den nye biskop til at føre sit embede, og efter ECP. nr. 201 (jfr. Münter) knæler ordinand og sognepræster for altret; ordinator går for altret og amanuenserne grupperer sig omkring det. Ordinator knæler under kantatens første del, taler så over en selvvalgt text, kalder ordinanden til sig og fremstiller for den »christelige Menighed« denne »højærværdige Mand«, der er lovligt beskikket som »Biskop i Christi Kirke«; før vi under bøn og håndspålggelse overdrager ham embedet vil vi høre hvordan Guds forsyn har ført ham hidindtil; ordinator oplæser vita, udtaler et velsignelsesønske over den »værdige Medbroder«, minder om hvad »Landets Lov, overensstemmende med den apostoliske Anordning«, kræver af »os« i vort embede og slutter efter en elegant parafrase over DL. 2-17 med apostlens ord om som et mønster for menigheden at vogte Guds hjord, så han – når »Overhyrden aabenbares« – kan »erholde Ærens uforvisnelige Krans«. Derfor vil vi nu nøjere fordybe os i apostlens formaning. Tre præster læser de tre skriftstykker fra KR, og ordinator siger: »Lover Du nu for Guds allerhelligste Aasyn, saaledes at ville føre en Biskops Embede troligen og retsindigen, efter den Aand og Naade Gud dertil vil forlene?« Ordinanden svarer Ja og giver hånd derpå; derefter følger en – i forhold til Münter udvidet – overdragelsesformular: »Saa overantvorder jeg Dig nu det hellige Biskoppelige Embede, og giver Dig Ret og Myndighed som en lovlig forordnet Biskop i Christi Kirke, lægger på Dine Skuldre alle

Embedets Pligter, men giver Dig ogsaa Adgang til al Embedets Løn og Velsignelse, i Navn Gud Fadervor, Søns og Helligaands«.

Og »saa ville vi da nu og samtlig forene os« i bøn under håndspålggelse efter apostolsk skik, at »Indvielsen fra det Høie maa komme til den, vi foretage paa Jorden, at Du maa vorde fuldkommen og dygtiggjort til al god Gierning«. Under håndspålggelse af biskop og præster bedes først Fadervor, men Mynster har udskiftet KO.s og KR.s fra Luther stammende bøn (som Münter dog endnu til dels havde bevaret) med en ny og raffineret parafrase – over apostolske steder: at Gud, som vilde, »at der i Menigheden skulde være Hyrder og Lærere, til de helliges fuldkomne Beredelse, til Embedets Gierning, til Christi Legems Opbyggelse (Ef. 4. 11ff.), og som sætter Enhver paa sit Sted, at Alt skal skee sømmeligen og med Orden« (1. Kor. 14.40) vil lade denne sin tjener, der nu er sat til »Hyrde og Tilsynsmand i din Kirke«, være iført Guds fulde rustning (Ef. 6. 11), i strid og fred, ære og vanære, må styrkes ved nåden, fly alle dårlige og skadelige begæringer (1. Tim. 6.9f.), jage efter alle kristne dyder, stride troens gode strid og gribe det evige liv (sst. 6. 11f.). Giv ham din ånd at han må være tro i kaldet og varetage Kristi menigheds tarv, så sandheden ikke krænkes af kærlighed til freden og freden ikke brydes af iver for sandheden (fra Münters formaningsstale, p. 32), men at han i alle ting søger din ære, så menighederne »ved ham maa styrkes i Troen« og han selv nå målet »for sin Stræben, som er Sielenes Frelse« (jfr. 1. Pet. 1.9.). Hertil siger alle af hjertet Amen, og ordinator slutter med endnu et Amen.

Efter en kort, stille bøn går alle gejstlige ind i sakristiet; efter kantatens anden del og Nu bede vi den Helligånd (i ECP.s udgave) prædiker den nye biskop; man synger ECP. nr. 188, og under stiftsprovstens altergang (kun for de to bisper) spilles sagte tonen til Jesu søde Ihukommelse (jfr. Münters ritual). Endelig lyses velsignelsen og sidste del af kantaten synges; som udgangsbøn læses Mynsters kollekt efter prædikenen på allehelgensdag (I. 44f.) Hvorefter alle indbudte begiver sig til bispegården.

Mynsters bispevielsesritual er stærkt bundet til Münters, men på visse punkter også nærmere ved KR.

I »det gamle fortræffelige Ritual for Præste-Vielse« (III, 53) fandt Mynster ingen grund til at ændre, men da der ikke her, som ved bispevielsen, var en kantate eller speciel musik vilde han for højtidens skyld bevare den latinske messe, iøvrigt også fordi latin »er saa

udmærket cantabel«. Syntes nogen at latin nu om dage var en »Anomalie«, så havde (hans svigersøn) slotspræst Paulli gjort en oversættelse der passede til melodien og kunde bruges hvor det måtte ønskes.

Præstevielsesritualet (II, 93ff.) indledes med nogle bemærkninger om bispeexamen, skriftlig og mundtlig, som byens gejstlige kan (ikke skal) overvære (fakultetet mente at der altid burde være flere om den sag). Fritagne er professorer og doktorer i teologi, andre videnskabsmænd med en akademisk grad og laud-kandidater der får embede inden et år efter examen.

Ordination forrettes af stiftets biskop og kun med hans billigelse af andre, i hans forfald af stiftsprovsten; den sker onsdag eller fredag i domkirken (også i Roskilde domkirke). Byens præster tilsiges dagen før; kandidaterne går til skrifte hos en af domkirkens præster. På ordinationsdagen iføres ordinanderne alba, men bliver i sakristiet under tjenestens første del, som begynder kl. 9 med vanlig indgangsbøn og ECP. nr. 369 (»Gud giv os Lærere der vil/Staae frem som gode Hyrder«); en kapellan messer samme kollekt og epistel som ved bispevielsen; tidligere havde man brugt kollekt og epistel til ugedagsgudstjeneste (Jac. 5. 16-23), men det passede sig aldeles ikke her. En kapellan intimerer, meddeler hvem der skal indvies og opfordrer til forbøn. Man synger I Jesu Navn skal al vor Gierning skee (ECP. nr. 135); Bispen – i kåbe – går for altret, ordinanderne knæler og præsterne fordeler sig om dem. Derefter følger den latinske messe fra KR (jfr. ovenfor); biskoppen læser Tit. 1. 5-9, men kan desuden læse en anden text hvis han vil tale over den. Efter talen kommer formaningen fra KR i en form som stort set blev stående: »Saa legger jeg Eder for og befaler Eder, at I prædiker Guds Ord rent og ret, ligesom det findes i de prophetiske apostoliske Skrifter, retsindelligen forretter og uddeler de tvende høiværdige Sacramenter efter Christi Indstiftelses Maade, flittig formaner Eders Tilhørere til en sand og alvorlig Poenitentse, Lydighed mod deres rette Øvrighed, Barmhertighed mod de Elendige, og Kierlighed mod deres Jævchristen og Næste, og at I for alle Ting beflitte Eder paa at være gode Exempler for dem i al Eders Omgængelse, i Kierlighed, i Aand, i Tro, i Kyskhed og i alle christelige Dyder«.

»Lover I mig dette paa mit Embedes Vegne, at I med et gudeligt Forsæt ville fuldkomme det af den Naade, Gud Eder dertil vil forlene?«. Ordinanderne svarer Ja, »med lydelig Røst for alt Folket«, og giver bispen og alle præsterne hånd; de knæler påny, og så følger

overdragelsesformularen fra KR og – også som i KR – forbønnen, indledt med Fadervor, og med kandidaternes navne og kaldssted indføjjet. Alle præsterne siger af hjertet Amen, og biskoppen slutter selv med et Amen.

Under Nu bede vi den Helligånd knæler biskoppen ved første vers; derefter går alle gejstlige ind i sakristiet. Der synges en salme efter prædikantens valg og en af de nyindviede prædiker over en af biskoppen opgivne text. Endelig synges ECP. nr. 201; de nyindviede går til alters med menigheden, på vanlig vis, men knæler ved altret til tjenesten er forbi. Efter kommunionsskollekten følger (som i KR.s bispevielse) kollekten for ordets tjenere og embedet (p. 31, note 10); slutningssalmen er ECP. nr. 189 («Jesus, Herre! Lad dit Rige/Vidt udbredes paa vor Jord»); derefter vanlig udgangsbøn. I bispegården aflægger de nyindviede præsteeden, knælende og idet de ved de sidste ord rækker tre fingre i vejret!

Mynsters forslag blev aldrig autoriseret; dertil mødte det for megen modstand, især hos de vakte, og fik for lidt støtte hos Christian VIII. Den omfattende ritualstrid kan vi ikke her gå ind på, kun skal vi nævne Grundtvigs kritik, dels fordi den er saglig relevant, dels fordi den fik afgørende indflydelse på ritualforslagets vanskæbne.

Grundtvig⁴ mener som Mynster at præstevielsesritualet er fortræffeligt, men sandelig kun for »*gammeldags Lutheraner*« og troende præster, ikke for vantro (rationalistiske) præster. Derfor må det være en fri sag om bisper vil bruge det og præster lade sig indvie efter det, hvad ialtfald ingen »sandhedskiærlig Mand, som fattes Tro paa den *Helligaand*«, kan gøre. Mynster finder også præsteeden vellykket, men her gælder det samme; derfor må også den være en fri sag. Men m.h.t. bispevielsen har Grundtvig svære indvendinger; thi den overdragelsesformular Mynster foreslår svarer ikke til hvad KR forstod ved bispevielse. Grundtvig formoder at det er Münters formular (som han – mærkeligt nok – ikke kender) og vil protestere imod at »*Superintendenterne i den Danske Stats-Kirke*« skulde »overantvorde« hinanden det »*hellige Biskoppelige Embede*« og give hinanden »*Ret og Myndighed* som lovlig *forordnede* Biskopper i Christi Kirke«. Dette er væsensforskelligt fra KR.s indvielse, hvor DL blev læst og pålagdes den nye superintendent at forrette »stykkevis« hvad denne lov bød (p. 28). Ingen kan »overantvorde et Embede i Christi Kirke, han ei selv har annammet«. Vel fik i enevældens første tid superintendenterne titel af biskopper, men aldrig faldt det kongen ind at han derved gjorde dem

til »andre Embedsmænd i *Christi Kirke*« end de allerede var ved den »ordentlig forplantede *Præste-Vielse*«; og superintendenterne – som jo må vide at de fører en titel der kun passer sig i Kristi kirke – burde være meget varsomme i omgang med den »christeligt talt, *tomme Titel*«, og ikke tillægge sig selv et bispeembede i Kristi kirke med »dets *Ret og Myndighed*«. Striden om bispesuccessionen vil Grundtvig ikke gå ind på, blot understrege at med den Münter-Mynsterske formular gør bisperne krav på en »aandelig Underdanighed og særdeles Lydighed for Christi Skyld«, som vi ikke skylder dem og ikke kan forsvare at vise. Vil de endelig have *den* ret og myndighed kan de ikke lade den sig give af staten, men må søge tilbage til den gamle bispevielse der i Danmark blev brudt ved reformationen. Grundtvig har før ment at dette brud var en fejl, men »Tidens Tegn« – vel både i England og i Danmark – får ham nu til at se bruddet som en »kiærlig Styrelse af Forsynet«. Succession eller ikke: under alle omstændigheder er »den *selvgjorte Bispe-Vielse*« aldeles ugyldig og den selvtagne »Ret og Myndighed i *Christi Kirke uforsvarlig*«.

1. De eneste forskelle var at i 1811 læstes endnu DL. 2-17 som var strøget 1830; til gengæld var det tilføjet at der ved bispevielse skulde udgives et »trykt latinsk Program over en teologisk Materie«. Samme bestemmelse findes hos Mynster som selv udgav flere sådanne »programmer«.

2. I. Forslag til en Forordnet Alterbog for Danmark.

II. Forslag til et Kirke-Ritual for Danmark.

III. Bemærkninger ved Forslagene til en ny Alterbog og et nyt Kirke-Ritual.

3. Mynster til Ingemann, 15.10.1838, og Weyse til Ingemann, 3.11.1838, Breve til og fra Bernh. Sev. Ingemann, udg. af V. Heise, 1879, 373. Kantaten er trykt i Bernhard Sev. Ingemann: Samlede Skrifter, 4, VII, 1861, 194ff. Den er meget »ingemannsk«: Velsign dine Kæmper alle!/Med Ordets Sværd og med Troens Skjold/De staae som dit Riges Mur og Vold!/De fromt om din Helligdom frede!/Med Sandheds lysende Rustning paa/De under Dit Kjærlighedsbanner gaae!/O! lad dem Kjærlighedsriget blandt os udbrede. »Slutningschoret« genfindes delvis i DDS. nr. 340.

4. Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny forordnet Alterbog, 1839; gengivet efter Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter (ved Holger Begtrup) VIII, 277ff.

V. *Den nyeste tid.*

Selvom Mynsters ritualforslag aldrig blev autoriseret kom det til at

spille en vis rolle, f.ex. hvad angår fraskiltelse¹, men også m.h.t. de særligt biskoppelige handlinger (jfr. p. 40). Iøvrigt døde den liturgiske fejde i årene omkring 1840 hurtigt hen, og efter 1849 stod kirkepolitikken i forgrunden; de to kirkekommissioner (1853/4 og 1868/70) beskæftigede sig ikke med liturgi, *Birkedals* ordination af *Cornelius Appel* i Askovs gymnastiksal foregik til dels efter et hjemmelavet ritual og dannede ikke skole, og det grundtvigske vennemøde i Askov 1881 sigtede mere på præsteuddannelse og præsteløfte end på liturgi². 1883 oprettedes Kirkerådet (bisperne, en teologisk og en juridisk sagkyndig); da det ikke var sket »ved lov«, men »provisorisk« ved kgl. anordning, blev det ikke anerkendt af folketingets flertal (DDKH. VIII, 288ff.), og da det hurtigt kørte fast med kirkepolitikken slog det sig på liturgiske reformer, som var lettere at opnå – fordi de efter gældende praxis ikke skulde gennemføres ved lov, men ved anordning – og det lykkedes (1885) at få en ny textrække (revideret 1898), et dåbs- og nadverritual (1895), et vielsesritual (1897) og nogle småændringer i gudstjenesten; højmissen kunde dog ikke væsentligt ændres, fordi grundtvigianerne stædigt hævdede at skulde den apostolske trosbekendelse optages i alterliturgien (det til »trossalme« omdigtede Nicænum gled ud i rationalismens dage) måtte også forsagelsen med, og herom kunde der umuligt blive enighed. Først 1949 sejrede det grundtvigske standpunkt i biskoppernes »Vejlledning«. Også biskop *Balslevs* værdifulde kollektrevision (1895) må regnes til de liturgiske resultater, ligesom *Salmebog for Kirke og Hjem* (1899) og *NT-oversættelsen* (1907). Om mange af disse reformer stod der forbitret kamp; da turen kom til ordinationsritualerne var den forholdsvis behersket³.

Skat Rørdams indtræden i bispekollegiet (1895) gav stærke impulser til liturgisk reform, og i mange spørgsmål kunde han samarbejde med den også liturgiinteresserede biskop *Schousboe* (Ålborg) og professor *Fredrik Nielsen*, der som kirkehistoriker jævnlig havde beskæftiget sig med slige emner. Til ham støttede Rørdam sig især, da han 1896 forelagde et bispe- og præstevielsesritual, som skulde afløse Münters der manglede enfold og kirkestil, mens Ingemans poesier var smagløse og kantaten for dyr at opføre. I overensstemmelse med protestantisk og anglikansk tradition vilde Rørdam lægge bispevielsen mest muligt op ad præstevielsen, og det støttede Nielsen ved at henvise til anglikanernes interesse for det danske bispevielsesritual (af hensyn til eventuel interkommunion). Rørdam tog i sit bispevielsesritual også hensyn til det norske ritual af 1889⁴, der bl.a. inddrog menigheden

aktivt ved at lade skriftlæsning veksle med salmesang. Schousboe vilde have den latinske messe genindført (af økumeniske grunde) og Ps. 134 genoptaget; bispevielsesritualet gik ret nemt gennem kirkerådet og autoriseredes 3.9.1898 (GR. 1897-98, 356ff.).

Mere strid var der om præstevielsen. De konservative bisper vilde intet ændre, men Schousboe mente ikke at man kunde holde præstevielsen udenfor når de andre ritualer revideredes; dog skulde man fare varligt, og han vilde f.ex. beholde den intimation Rørdam vilde af med, fordi han efter *P. C. Kierkegaards* forbillede (et ideal for grundtvigske bisper) vilde holde ordination udenfor domkirkerne, og man så ikke altid ude i stiftet kunde regne med at have en ordentlig prædikant. Desuden var der ved skik og brug efterhånden kommet så mange ændringer i præstevielsen – Rørdam brugte selv *Martensens* håndexemplar med dennes mange rettelser og tilføjelser (formentlig efter Mynster) – at der måtte skabes ensartethed. Schousboe, Nielsen og Rørdam trak læsset, og Rørdam bøjede sig så vidt at intimation, et til dels frit salmevalg, prædiken ved en af de nyordinerede og brug af dansk eller latinsk messe blev sikret. Præstevielsesritualet autoriseredes samme dag som bispevielsesritualet (GR. a.s. 362ff.). Disse to ritualer er stadig gældende.

Bispevielsen begyndte nu med DDS. nr. 257; Rørdam vilde have en fast kollekt og formede en på grundlag af slutningskollekten fra bispevielsen i KR (p. 31, note 10); den er afpasset efter den følgende epistel der nu – i overensstemmelse med den rolle denne text spillede på reformationstiden – blev Ef. 4. 7-13. Stiftsprovsten intimerer kort fra prædikestolen, læser ordinandens vita og minder om apostlens formaning til at skønne på dem der »arbejder iblandt os og er vore Forstandere i Herren« og agte dem højt i kærlighed for deres gernings skyld; derfor vil også vi i kærlighed modtage den der er kaldet til tilsynsgerningen og frembære ham og hans tjeneste for Gud. Den følgende bøn er bygget som en parafrase over epistlen.

Efter DDS. nr. 360 går bisper og præster frem i koret, ordinand og præster knæler, og ordinator indleder med *Veni sancte Spiritus* (eventuelt – og vist altid) i dansk oversættelse; hele helligåndsmessen er iøvrigt i overensstemmelse med KR. Ordinator læser sin text, holder sin tale, koret synger (på dansk) Ps. 134, og ordinator siger: »Lader os høre Guds Ords Vidnesbyrd om Ordets Tjeneste«. Der er nu fire texter; ifølge ritualet læses de af præster, men 1939 blev de tre første læst af nordiske bisper, og dette blev fast skik efter anden verdenskrig. Den nye text (som stilledes først), Mt. 28. 18-20, er et meget typisk valg

i en tid der hellere kaldte den »missions- end dåbsbefalingen«, jfr. den ligeså karakteristiske ændring i dåbsritualet af 1912. Den opstandnes ord, om at gå ud i alverden og gøre folkeslagene til hans disciple ved at døbe dem og lære dem at holde hans befalinger, blev nu »hovedstedet« i begrundelsen for det »apostolske« bispe- og præsteembede. Derefter følger de tre »gamle« tekster, dog er Act. 20. 28-32 sat sidst og 2. Tim. 4 forkortet til vers 1-5. Noget nyt var det også at der efter hver skriftlæsning indskydes to vers af Grundtvigs ordinationssalme (DDS. nr. 294); jfr. note 4.

Formaningen understreger at præstevielsen er det primære (når »Herren nu *fremdeles* betror dig denne hellige Tjeneste (ordets) og *derhos* sætter dig til at øve en Biskops Gerning«); resten hviler på KR.s grundlag, men har tydelige spor af Münter-Mynster (»vær saaledes barmhjertig, at du ikke ser igennem Fingre med det onde, øv Tugt saaledes, at du ikke glemmer Barmhjertigheden« – eller de fra Luther stammende og af Münter overtagne ord om »Herlighedens uvisnelige Krans« som vindes når »Overhyrden« åbenbares etc.).

»Lover du mig da for den alvidende (KR: »allerhelligste«) Guds Aasyn, at du saaledes vil trolig og retsindig varetage din Tilsyns-Tjeneste i alle Ting efter den Naade, som Gud dertil vil give dig?«. Efter ordinandens Ja og håndslag siger ordinator: »saa overantvorder jeg dig nu det hellige Biskops-Embede i Faderens og Sønnens og den Helligaands Navn« – altså formularen fra 1771. Og »at Gud selv af sin Naade for Jesu Kristi Skyld vil dueliggøre dig til denne Tjeneste« – til hans ære og hans rige fremme – »derom ville vi bede med hverandre«. Også her sker der noget nyt: mens alle tidligere ritualer havde anbragt Fadervor først er det nu reduceret til pompøse slutningsord, efter en lidt forkortet og sprogligt mere puristisk gengivelse af KR.s forbøn. Bøn og håndspålæggelse slutter traditionelt med et dobbelt Amen af præster (bisper) og ordinator.

Under første vers af DDS. nr. 246 knæler alle; derefter lægges skrudene i sakristiet; den nye biskop prædiker (det er dog somme tider blevet udeladt), og ved den følgende kommunion går kun de to bisper til alters; efter vanlig kollekt og velsignelse synges DDS. nr. 359.

Præstevielsen indledes med samme salme, kollekt og epistel som ved bispevielsen; efter en frit valgt salme intimerer en kapellan, som nævner ordinandernes navne og med samme ord som i bispevielsen (mutatis mutandis!) påkalder menighedens forbøn, der er enslydende med bispevielsens. Også næste salme kan frit vælges, men DDS. nr.

294 valgte så at sige sig selv og blev næsten obligatorisk. Bispemessen går for altret, ordinanderne knæler mens bispevielsens latinske (eller danske) messe synges eller læses. Biskoppen meddeler sin text, holder sin tale og opfordrer til at høre Guds ords vidnesbyrd om ordets tjeneste. Det er noget helt nyt – men i god overensstemmelse med tidens hang til at få mest muligt af »Guds ord« presset ind i gudstjenesten, jfr. motiveringen for den nye perikoperække – at der nu er hele fire texter: Mt. 28. 19-20 (jfr. bispevielsen), Tit. 1. 5-9, 1. Pet. 5. 2-4 (jfr. Luther, p. 10) og 2. Tim. 4. 1-5. Den klassiske titustext (siden 1537 den eneste foreskrevne) er rykket ned på andenpladsen, men en note bemærker at om forholdene ikke tillader læsning af fire texter kan bispemessen selv læse titustexten og derefter den hvorover han vil tale. Formaningens indledning: »I har nu hørt...hvordan Herren har indstiftet Ordets Tjeneste, og ved sine Apostle har vidnet om sammes Nødvendighed for hans Menighed paa Jorden, og om hvordan denne Tjeneste rettelig skal øves«. Resten er en sprogligt revideret gengivelse af KR. »Lover I mig da paa mit Embedes Vegne, at I trolig og retsindig ville fuldkomme dette efter den Naade, som Gud eder dertil vil forlene?«. Efter ordinanderne Ja og håndslag til bispemessen og alle præsterne overdrages embedet med samme formular som i KR – de »højregrundtvigske« kirkemænd bag ritualrevisionen frygtede demokratiets indførelse (som det også skete 1901) og vilde af samme grund ikke svække formularen – og bønningen indledes: »Og at Gud... selv vil danne og dueliggøre eder til dette hellige Embede, saa at I med Aarvaagenhed og alvorlig Flid i et ulasteligt Liv og tro Tjeneste maa søge Kristi Navns Ære og hans Menigheds Forbedring, derom ville vi nu bede for eder med hverandre«. Også her sættes Fadervor sidst; bønningen og det dobbelte Amen er en sprogligt lempet gengivelse af KR.

Biskop og ordinander knæler endnu en stund; når de er gået ind i sakristiet synges DDS nr. 360; en af de ordnede prædiker, derefter følger altergang, nadverkollekt, velsignelse og fri slutningssalme.

Som anført (p. 26) havde den latinske præsted og ordinationsløftet nærmet sig stærkt til hinanden, og da man i det 19. århundrede, fra liberal og grundtvigsk side gjorde oprør mod de mange eder embedsmænd i stat og kirke belemredes med (rent bortset fra vidneed etc.) følte det mere og mere urimeligt at have begge former; vidt og bredt mente man at præsteden kunde afskaffes og at ordinationsløftet måtte være tilstrækkeligt.

Kirkekommissionen af 1868 drøftede på denne baggrund præste-

eden. Martensen foreslog at ændre den, så bibel og symbolske bøger ikke fik samme vægt (forkyndende Guds ord som det »findes« i skriften og »er bevidnet« i bekendelsesskrifterne, i stedet for: som det findes i skriften og i bekendelsesskrifterne). Men det modsatte *P. C. Kierkegaard* sig, fordi Apostolicum var et af bekendelsesskrifterne, og den specielt grundtvigske opfattelse kunde umuligt rime sammen med at det regnedes blandt de symboler der havde en ringere placering end et hvilket som helst bibelsk skrift⁵. Han fik flertallet med sig, og da præsteeden oversattes og blev til præsteløftet (27.8.1870) skete der ingen ændring: skrift og symboler var stadig lige vigtige⁶, hvad der ikke netop var udtryk for en »luthersk« tankegang. Men tilfredshed med denne ordning var der stadig ikke (også i nabokirkerne ændredes symbolforpligtelsen i overensstemmelse med Martensens opfattelse, i Sverige 1903, i Norge 1920), og det kirkelige udvalg af 1904 tog sagen op igen⁷, fordi ønsket om at slå præsteløfte og ordinationsløfte sammen kombineredes med behovet for stærkere at understrege den apostolske trosbekendelse, nu da *Arboe Rasmussen* havde fremsat sine anskuelser om »jomfrufødsel«⁸ og der opstod en strid som svarede til den tyske »Apostolicumstreit« i 1890. ne

Det blev overladt Skat Rørdam⁹ at forelægge et ordinationsritual hvori præsteløftet var indarbejdet og Apostolicum understreget; han påtog sig hvervet og vilde rådføre sig med andre – formentlig Fredrik Nielsen (der døde kort efter) – men fik ikke gjort meget ved det; lige før sin død indsendte han (2.6.1909) til ministeriet et ritualforslag¹⁰ hvorefter Apostolicum kunde (ikke skulde) indføjes, ikke under selve ordinationen, men som en »Fællesbekendelse af Daabspagten«, efter biskoppens tale og før skriftlæsningen. Ministeriet afslog autorisation, og *P. Madsen* der fulgte Rørdam i embedet foreslog derfor på et bispemøde i marts 1911 at løftet i ritualet skulde formes således: prædike ret efter skriften, i samstemning med dåbsbekendelsen og den »Grundanskuelse« som er udtrykt i bekendelsesskrifterne. Ved at lægge vægten på Apostolicum og kun fremhæve den konfessionelle »Grundanskuelse« kunde man formentlig ramme *Arboe Rasmussen* og de mere vidtgående liberale teologer¹¹.

Dette forslag førte til langvarigt tovtækkeri mellem bisperne og kultusminister *Jacob Appel*, der vel var venstremand, men kirkepolitisk snarere af Det radikale Venstres opfattelse, og som vilde bruge den *Arboe Rasmussen*-sag der var trådt ind i sin kritiske fase til at legalisere den »tålsomme« (d.v.s. bekendelsesløse eller bedre: bekendelsesfrie) folkekirke som en blot »borgerlig indretning«; han

blev støttet af de fleste grundtvigianere der med Morten Larsen i spidsen kæmpede energisk mod at gøre »ordet af Jesu egen mund« juridisk forpligtende i en borgerlig indretning. Senere på året gjorde Appel sin ven *H. Ostenfeld*, til Sjællands biskop, fordi han regnede med i ham at have en kirkepolitisk meningsfælle, men Ostenfeld nærmede sig de andre bisper – det førte til et større telefonskænderi med Appel der klagede over at han havde forandret sig så meget siden han blev bisp! Til Appels harme publicerede bisperne deres Forslag til Præstevielsesritual, en revideret udgave af Madsens¹², og oplyste at sagen havde cirkuleret i bispekollegiet i tre år, at der fra »alle Sider« var enighed om at slå præste- og ordinationsløftet sammen i selve ordinationshandlingen, og endelig at det »kirkelige« var det væsentlige, det »konfessionelle« det sekundære i løftet.

1912-forslaget følger 1898-ritualet til og med skriftlæsningen, og Apostolicum var *ikke* optaget (vel på grund af den hidsige debat); derefter hed det: »I have nu hørt...hvorledes Herren har indstiftet Ordets Tjeneste etc. Denne Tjeneste skal I nu overtage i den danske Folkekirke. Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse er givet eder i den hellige Skrift. Den kristne Menigheds Fællesbekendelse har I i det apostoliske Symbol, som i vor Kirke er Daabsbekendelse. Ved redelig og grundig at granske den hellige Skrift bør I altid dybere tilegne eder Troens hellige Sandheder, og under denne Granskning har I i vor Kirkes Bekendelsesskrifter en aandelig Vejledning til at blive i den sunde Lære. Saa lægger jeg eder da for, at I forkynder Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus til Frelse for Syndere rent og ret efter den hellige Skrift, idet I staar paa Daabsbekendelsens Grund og med Troskab mod vor evangelisk-lutherske Folkekirke«. Iøvrigt følger formaningen 1898-ritualet, dog med den tilføjelse: »alt i Erkendelse af det Ansvar, som paahviler eder overfor Gud og Mennesker«. Også resten af forslaget er i overensstemmelse med ordningen af 1898

Det siger sig selv, at dette ikke vandt bifald hos Appel, hos grundtvigianerne eller hos »højre fløj« der nu var samlet i Kirkeligt Landsforbund og naturligvis fandt det alt for vagt¹³. Så om autorisation var der ikke tale. Men endnu en gang blev sagen aktuel: under retssagen mod Arboe Rasmussen forsøgte Appel at krydse *J. C. Christensens* sognekirkelige politik med en ny askovadresse, udarbejdet med tilslutning af Ostenfeld og valgmenighederne, for at opbygge folkekirken efter valgmenighedsprincippet indenfor en statsstyret »borgerlig indretning«¹⁴. Præsteløftet ophæves, bispemissionen om en kandidat er egnet for ordination; kandidater kan søge ordination

hos enhver dertil villig biskop, og ritualet formes sådan at både kandidatens begæring og bispens villighed klart fremgår; en sogne- eller valgmenighed kan løse stiftsbånd til en anden biskop der vil overtage tilsynet; findes ingen sådan kan en sognepræst – som »valgbiskop« – træde i stedet. Meningen var at Arboe Rasmussen skulde fortsætte som præst – og derved bevise folkekirkens »tålsomhed« – og *Morten Pontoppidan* være hans »valgbiskop«. Men han afslog den ham tiltænkte nye titel som »sognepræst til Stenløse og biskop over Vålse«. Det hele løb følgelig ud i sandet, men forinden havde bisperne (1915) lavet et nyt forslag til præstevielsesritual¹⁵. Det var sket i intimt samarbejde mellem Ostenfeld og Appel. Også her gik første del af handlingen efter 1898-ritualet, men når biskoppen har holdt sin tale fremsiger han Apostolicum der altså ikke kommer i nærheden af løftet, thi først derefter følger skriftlæsningen og biskoppen fortsætter: »Vi har nu hørt...hvorledes Herren har indstiftet Ordets Tjeneste etc. Denne Tjeneste skal I nu overtage i den danske Folkekirke, der har den hellige Skrift til Regel og Rettesnor for Ordets Forkyndelse, i hvilken den Apostoliske Trosbekendelse er Daabsbekendelse, og som i sine Bekendelsesskrifter yder en aandelig Vejledning til at blive i den sunde Lære. Saa lægger jeg Eder da for, at I paa den kristne Tros Grund og med Troskab mod vor evangelisk-lutherske Folkekirke forkynder Guds Riges Evangelium om Naaden i Kristus« (resten er identisk med 1912-forslaget). »Saa tilspørger jeg Eder: Begærer I at indvies til denne Tjeneste i den danske Folkekirke, og er det Eders Villie at udføre den trolig og retsindig efter den Naade, som Gud dertil vil skænke Eder?«. Det øvrige er som i 1898-ritualet; kun er »overantvorder« forbedret til »overgiver«, og der et par reginoter af en vis interesse: prædiken ved en af ordinanderne kan bortfalde; når biskop og menighedsråd er enige kan ordinationen ske, hvor (eller tæt ved) den nye præst skal virke, og i håndslag og håndspålggelse kan også lægfolk deltage.

Under den herskende kirkepolitiske højspænding var det ligeså umuligt at sikre gennemførelse af dette forslag som af Appels menighedskirkelige politik.

Efter 1898 er der ikke principielt sket ændringer i bispe- og præstevielsesritualerne. Ved den »store« bispevielse 1923 (hvor fem biskopper ordineredes på én gang) blev det skik at samtlige danske biskopper under embedsoverdragelsen og forbønnen befandt sig indenfor altersranken (1969 ændredes det til ordinator og den nye biskops to nabobisper); derimod opholdt de nordiske bisper (jfr. p.

40) sig uden for og deltog ikke i håndspåleggelsen, hvilket bl.a. var motiveret af frygt for en ubejlig debat om »successionen« (når svenske og finske biskopper var tilstede). Den »Veiledning« biskopperne 1949¹⁶ – uden speciel autorisation – udsendte gengiver 1898-ritualerne, men samtidig fik ved kgl. resolution af 25.4.1949 Københavns biskop tilladelse til at foretage »sådanne ændringer i det for bispevielser gældende ritual, som af den ordinerende biskop findes passende«, idet dog ministeriet i sin indstilling understregede at der kun var tale om »mindre væsentlige ændringer«¹⁷. Forandringerne – hvortil der iøvrigt ved senere bispevielser er indhentet kgl. resolution – var aftalt mellem kongen og biskop *Fuglsang-Damgaard* og skyldtes ikke mindst kongehusets ønske om at gøre bispevielsen både kortere og mere højtidelig. Under processionen ind og ud af kirken deltog nu samtlige danske og de indbudte nordiske bisper i fuldt skrud, mens 12 præster (deriblandt provsterne fra det pågældende stift) var iført alba og – højst forunderligt! – messehagel (den sidste form for festivitas blev dog atter reduceret, efter aftale med kongen, i 1969). Ps. 134 blev introitus (til Th. Laubs melodi), ved intimationen bortfaldt domprovstens tale og vita-læsningen; også altergangen bortfaldt; det blev skik at den nye biskop lyste velsignelsen (uden kollekt) og at gudstjenesten sluttede med DDS nr. 226, under hvis sidste vers alle – følgende kongens eksempel – rejste sig. 1949-formen blev i det store og hele optaget i den såkaldte Prøveritualbog¹⁸, der yderligere forkortede intimationsbønnen ved at stryge parafrasen over Ef. 4.7ff., ombyttede den »klassiske« titustext med 2. Kor. 3. 4-6 og udskiftede 2. Tim. 4. 1-5 med den fra præstevielsen hentede 1. Pet. 5. 2-4. Som slutningssalme foreslås DDS. nr. 359.

Lov af 4.6.1947 om adgang til præsteembede – som ændrede »mænd« til »personer« og »ham« til »den pågældende« – synes ikke officielt at have medført en tilsvarende ændring i præstevielsesritualet, men må vel antages at være taget til følge hver gang der var kvinder blandt ordinanderne, således også i Prøveritualbogen der (114ff.) iøvrigt stryger intimationstalen og (som ved bispevielsen) forkorter intimationsbønnen. Titustexten ombyttes med 2. Kor. 3. 4-5 (det sker også i praxis, ialtfald i flere stifter); sproget moderniseres og overdragelsesformularen ændres til: »så overdrager jeg jer nu det hellige præste- og prædikeembede efter den apostolske skik i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn, med ret og myndighed til herefter som Guds og Jesu Kristi tjenere at forkynde Guds ord til tugt og trøst både offentligt og i enrum, at tilsige syndernes forladelse, at uddele de

hellige sakramenter efter Kristi indstiftelse, at have omsorg for den menighed, i hvilken I har fået tjeneste betroet, og iøvrigt alt, hvad der hører til dette jeres hellige kald efter Guds ord og vor kirkes orden«. Denne og andre ændringer – f.ex. at overdragelsen sker »på menighedens vegne« – forekommer i praxis, og på derover fra visse kirkelige hold fremkomne klager har kirkeministeriet 1974 svaret, at da det i almindelighed er bisperne tilladt at bifalde »mindre« ændringer i de autoriserede ritualer må sådanne forandringer i ordinationsritualet også anses for tilladelige¹⁹.

Tillæg.

KO omtaler provstevalget (p. 16), men siger intet om provsteindsættelse (creatio = skabelse, dog vel ikke ex nihilo?). KR (331ff.) fastslår at den der ved bispens medvirken af herredspræsterne er valgt til provst (denne skik holdt sig til henimod 1800) indsættes på førstkommende landemøde: for altret holder bispem en »liden Tale« til ham på latin og tager ham i ed; den aflægges knælende, hvorefter biskoppen i den hellige trefoldigheds navn »creerer« ham, foreholder ham hans pligter og slutter med »et lidet Ynske«.

Heri skete der ingen ændringer før 11.11.1898 (GR. 1897-98, 411ff.). Nu blev det til at bispem, mens provsten knæler, bruger samme latinske (eller danske) messe som lige var genindført i bispem- og præstevielsesritualet og derefter holder sin tale; knælende aflægges provsten sit løfte og »indsættes« i den treenige Guds navn. Handlingen der åbenbart skulde være mere højtidelig slutter med en kort tale af biskoppen og velsignelsen.

I biskoppernes Vejledning fra 1949 (129ff.) forøges højtiden: handlingen indledes med den danske eller latinske messe, bispem holder sin tale og minder, nu i rituel form, provsten om hans pligter, bl.a. til at underrette biskoppen om præsternes eventuelle forsømmelighed og se til at kirkens midler og ejendomme ikke forringes. Knælende aflægges provsten løftet og indsættes så i den treenige Guds navn; biskoppen taler påny og slutter med velsignelsen.

Prøveritualbogen af 1963 (122ff.) går et skridt videre: der er en kort intimation med bøn fra prædikestolen; under den danske eller latinske messe og bispens tale knæler provsten, men står op under formaningen (stort set den samme som i 1949, kun er afsnittet om provstens pligter overfor folkeskolen udeladt). Løftet aflægges stående, indsættelsen sker i den treenige Guds navn; derefter knæler provsten mens biskoppen beder Fadervor; handlingen slutter med salutation og velsignelse.

Noter:

1. P. G. Lindhardt: Ritualer for fraskiltes vielse, Dansk teologisk Tidsskrift, 1973, 241ff.
2. L. Schrøder og L. Helveg: Om Corn. Appels Ordination, 1874, jfr. Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal III, 1, 1911, 158ff. Birkedal brugte den folkekirkelige overdragelsesformel og afkrævede (mærkeligt nok, i betragtning af den løbende grundtvigske debat, jfr. p. 42ff.) Appel et

Ja til kirkens tro og bekendelse efter dåbspagten, til at ville uddele sakramenterne efter »Jesu Kristi egen Indstiftelsesmaade« og prædike evangeliet på troens grund efter den oplysning Helligånden vilde give og i overensstemmelse med de profetiske og apostoliske skrifter og den danske kirkes bekendelsesskrifter, men uden Grundtvigs formulering: »efter bedste Overbevisning derom«. Den store askovadresse derimod krævede præsteløftet omdannet til et løfte om at ville prædike og forvalte sakramenterne »efter bedste Overbevisning« m.h.t. forståelsen af Kristi indstiftelse – ganske på linie med hvad Grundtvig siden 1834 så ofte havde sagt og yderligere skærpet efter opgøret med Kierkegaard 1854ff. Desuden gik adressen ind for frit præstevalg i sognemenighederne, »dansk« teologisk examen og ordination af egnede ikke-teologer, jfr. MP. I, 91ff.

3. Kirkerådets Forhandlingsprotokoller 1896/7 (Rigsarkivet), jfr. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper, 1954, 96ff.

4. Den norske Alterbog, 1889, 139ff. I Norge anvendtes Grundtvigs Vidunderligst af alt på Jord imellem de enkelte skriftlæsninger. Det kan også skyldes norsk inspiration, at Mt. 28. 18-20 blev første læsestykke i bispe- og præstevielsesritualet.

5. Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, 1870, 136ff. 195ff. 221ff. 547ff. 794ff.

6. GR. 1869-71, 155f.

7. Forhandlinger IV, 690ff. (15.5.1906).

8. MP. II, 119, 123ff. 131ff. 173ff.

9. Forhandlinger IV, 714.

10. Cultusministeriets arkiv (Rigsarkivet), 1. Dept. Diverse Sager, 3 J 1286. Tiltalen skulde lyde: »Saa lægger jeg eder for og befaler eder, at I som Præster i vor danske Folkekirke forkynde Guds Ord rent og ret efter den hellige Skrift og i Overensstemmelse med den apostoliske Trosbekendelse, i Tilslutning til den Forstaaelse af den kristne Tro, som udtaler sig gennem vor Folkekirkes Bekendelsesskrifter«. Rørdam oplyste at alle bisper stod sammen i det svære arbejde på at indføje læreforpligtelsen i ordinationsløftet, men langt fra alle bisper vilde bruge trosbekendelsen, og her fandt ministeriet at der burde herske uniformitet (14.4.1910). Rørdam mente ved sit forslag at have taget hensyn til Apostolicums særstilling som den dåbsbekendelse der betingede medlemsskab i folkekirken, og samtidig ved sin formulering af forpligtelsen på bekendelsesskrifterne undgået al fare for bogstav-trældom – det drejede sig jo om disse symbolers »Aand eller Grundtanke«.

11. sst. jfr. optegnelser i P. Madsens arkiv, Add. 1165 4° (Det kgl. Bibliotek), jfr. MP. II, 233. Da ministeriet 14.4.1910 kasserede Rørdams ritual foreslog det følgende tiltale: »Saa lægger jeg Eder da for og byder Eder, at I som Præster i vor danske Folkekirke forkynder Ordet rent og ret efter den hellige Skrift, i Overensstemmelse med vor apostolske Trosbekendelse og i Tilslutning til vor Folkekirkes Bekendelsesskrifters Aand og Grundtanke«. Men det var før Appel

blev minister, og 6.8.1910 udgik der en ny skrivelse hvori man foreslog at stryge den sidste passus! Madsen meddelte derefter (24.10.1910), at biskopperne 5.-7. oktober havde været samlet, men ikke kunde slutte sig til ministeriets forslag og heller ikke på indeværende tidspunkt fremsætte deres eget; sagen var vanskelig, også rent liturgisk, men man vilde gøre et alvorligt forsøg senere. Dette skete på marts-mødet 1911 (skrivelse fra P. Madsen, 11.4.1911): man vilde nu ikke indføje Apostolicum – det var en uklar mellemting mellem en »Fromhedsbekendelse og Tilslutning til en Lærenorm« – men i stedet kræve »Samstemning med vor Kirkes Daabsbekendelse« og nøjes med tilslutning til den konfessionelle »Grundanskuelse«; man var også villig til at opgive Nicænum og Athanasianum der kun var forpligtende for præster, mens Apostolicum som fælles dåbsbekendelse gjaldt alle og derfor havde en særstilling. Ministeriet skrev derpå (24.5.1911) at det var enigt med bisperne i at slå de to løfter sammen, men før løftets aflæggelse burde der være en nærmere »Redegørelse« for forståelsen af dets indhold. Tiltalen kunde formes således: »...forkynde Evangeliet efter den hellige Skrift og i Tilslutning til den evangelisk-lutherske Grundbetragtning og forvalte Sakramenterne sømmelig efter Herrens Indstiftelse overensstemmende med Folkekirkenes Ritualer«. Dette svarer godt til et blyantsnotat af Appel: »Som Medlem af den danske, evangelisk-lutherske Folkekirke erklærer jeg i min Præstegerning at ville forkynde Jesu Kristi Evangelium efter den hellige Skrift og i Overensstemmelse med den kristne Menigheds Bekendelse og love at forvalte Sakramenterne efter Folkekirkenes Ritualer«.

12. Da Ostenfeld var trådt til gentog ministeriet (10.11.1911) sit forslag, og 21.-24. november samlede bisperne i Fredericia og udarbejdede deres forslag; heri krævedes »oprigtig Samstemning med vor Kirkes Daabsbekendelse«, og man søgte at give løftet en »saa personlig Skikkelse som mulig svarende til det høje aandelige Omraade, hvorpaa det bevæger sig«, uden at lægge hindringer i vejen for personlig frihed og forskning. Fremhævelsen af Apostolicum svarede til dets særstilling i den danske kirke, men formuleringen skulde gøre det umuligt at bruge det til »Bogstavtrældom« (Ostenfeld til ministeriet, 25.11.1911). Men ministeriet – der 4.12.1911 udtalte sig anerkendende om forslaget som helhed – gjorde opmærksom på at udtrykket »oprigtig Samstemning med vor Kirkes Daabsbekendelse«, anbragt i den »juridiske« del af ritualet, dog for en domstol eventuelt kunde opfattes somom det gjaldt »Overensstemmelse efter Bogstaven«. Ostenfeld svarede på bispernes vegne (12.1.1912) at man ikke delte ministeriets opfattelse, men var villig til at ændre det til: »idet I staar paa Daabsbekendelsens Grund«; nu var formen så »aandelig« at enhver juridisk misbrug måtte være udelukket! Vilde ministeriet ikke autorisere forslaget vilde bisperne selv offentliggøre det. Det vilde ministeriet (20.1.1912) ikke, og Ostenfeld meddelte så (2.2.1912) at bisperne nu skred til publikation.

13. MP. II, 245.

14. sst. 281ff.

15. Forslag til Præstevielsesritual, udarbejdet af Biskopperne i den danske Folkekirke, 1915.
16. Vejledning i den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning med de autoriserede Ritualer, udarbejdet af Biskopperne, 1949, 115ff. 131ff.
17. Kirkeministeriets arkiv – efter velvillig meddelelse fra kontorchef Maria Topp.
18. Forslag til Ritualbog for den danske evangelisk-lutherske Folkekirke, 1963, 126ff.
19. August Roesen: Dansk Kirkeret, 1976, 127.

De danske franciskaneres bøger i Flensborg

Af Jørgen Nybo Rasmussen

Ingen samfundsgruppe blev hårdere ramt af reformationen i de nordiske lande end tiggermunkene. Deres klostre havde i århundreder været byernes åndelige centre, så da den lutherske lære først og fremmest også forkyndtes i byerne, blev opgøret både uundgåeligt og hårdt. Tiggerordnerne blev målet for en hidsigere agitation end nogen anden del af den katolske gejstlighed¹, og fra 1526 tog kongerne både i Danmark og Sverige den nye kristendomsopfattelses parti. Året efter begyndte de ofte ved kongebreve sanktionerede lukninger af franciskaner-, dominikaner- og karmeliterklostre i Nordens byer². Hvis deres beboere ikke selv tilsluttede sig den evangeliske lære, hvilket i større udstrækning kun var tilfældet for karmeliternes vedkommende, medførte dette, at de først måtte søge tilflugt i andre klostre³ og senere opgive klosterlivet i det hele taget. I Sverige benyttede kong Gustav Vasa den magt, Västerås-rigsdagen 1527 havde givet ham over kirken, til først at omforme og senere at ophæve klosterlivet, mens den danske Kirkeordinans af 2. sept. 1537 afskaffede tiggerordnerne helt⁴. Resultatet var, at der omkring 1540 næppe mere eksisterede noget tiggerkonvent i Norden. Kun ældre, svagelige og føjelige brødre tolereredes endnu som pensionærer i deres fordums klostre⁵, men da disse ikke som landklostrene havde indtægtsgivende gods, og tiggeriet var forbudt, har dette kun betydet en tvivlsom tilværelse. Ganske få drog til udlandet. Men de fleste nordiske tiggermunke må i al stilhed være gået under jorden ved at lægge den diskriminerende og forbudte ordensdragt, tage borgerligt erhverv og vende tilbage til de familier og det folk, hvorfra de var kommet. Det er kun yderst spredte glimt af disse skæbner, kilderne melder noget om, men problemet må have været af betydeligt omfang alene af talmæssige grunde. Antallet af nordiske tiggerklostre, der fandtes 1525, inden stormen begyndte, men som forsvandt i løbet af 15 år, fremgår af denne oversigt:

Tiggerklostre i Norden 1525

	Danmark	Norge	Sverige	Finland	I alt
Franciskanere	26	6	13	3	48
Dominikanere	18	4	10	1	33
Karmeliter	8	0	1	0	9
I alt	52	10	24	4	90

Disse klostre har naturligvis haft et meget varierende antal medlemmer, og et datidigt talmateriale foreligger ikke direkte. Men det er et rimeligt skøn, at de har haft mellem 10 og 30 medlemmer hver. Dette betyder, at der alene i Danmark som følge af kloster nedlæggelserne er blevet mellem 500 og 1500 brødre hjemløse, i hele Norden var antallet mellem 900 og 2.700.

På denne baggrund skal der her redegøres for en hidtil næsten upåagtet gruppe kilder fra de danske gråbrødres eller franciskaneres sidste år, der både yder et bidrag til deres åndshistorie og personalhistorie og røber noget om de vilkår, deres livsforms endeligt beredte dem. Det drejer sig om ejer- eller rettere brugerpåtegninger i henved 30 trykte bøger, der engang tilhørte franciskanerordensprovinserne »Dacia«, og som nu for størstedelens vedkommende findes på Stadtmuseum i Flensborg. De indgår her i den mærkelige bogsamling, der gennem århundreder hørte til Flensborg St. Nicolai Kirkes bibliotek, og som nu står opstillet i et særligt lokale i museet, men som oprindeligt grundlagdes af den kendte Flensborg-franciskaner broder Lütke Naamensen, der døde 1574. Påtegningerne er hidtil kun studeret og benyttet af den katolske redemptoristpater og historiker P. D. Steidl i hans store artikel om Lütke Naamensen fra 1936⁶. Da Steidl dog ikke arbejdede systematisk med netop disse påtegninger, og hans artikel – i øvrigt med urette – er forblevet upåagtet af forskningen, er der grund til mere indgående at redegøre for påtegningerne igen, samt at se, hvilken historisk viden der kan udledes af dem.

Samlingen og bevarelsen af bøgerne for eftertiden skyldes som sagt først og fremmest broder Lütke Naamensen. Hans livshistorie er så kendt og skildret så ofte, at den ikke skal fremstilles i enkeltheder her, men kun for så vidt hans værk som bogsamler kræver det. Heller ikke i så henseende behøves der alt for mange ord, da der netop er

udkommet en ny meget væsentlig undersøgelse af baggrunden for, at han ønskede at skabe en bogsamling, nemlig Erich Hoffmanns artikel: »Franciskanermunken Lütke Namanns kamp mod reformationen i Flensborg«⁷. På baggrund af den tidligere litteratur om Lütke påviser Hoffmann her, at det er en misforståelse at betragte denne gråbroders livslange bestræbelse for ved hjælp af sine forældres formue at skabe et katolsk kollegium i det protestantiske Flensborg som en kuriøs Don Quixote-gestus uden forbindelse med virkeligheden. Når denne bestræbelse mislykkedes, og Lütke i stedet kom til at stå som grundlæggeren af Flensborgs protestantiske gymnasium, skyldes det, at den tilbagevendende af katolicismen i kraft af modreformationen, som han håbede på, ikke nåede så langt som til det danske monarki, hvad ingen datidig iagttager kunne have afgjort på forhånd. Bogsamlingen indgik i broder Lütkes plan på den måde, at den skulle være det påtænkte kollegiums bibliotek, hvilket forklarer dens karakter af en udpræget katolsk bogsamling⁸. Hoffmanns tese udgør utvivlsomt et væsentligt fremskridt i forståelsen af Lütke Naamensens person og livsværk. Om den holder stik i alle enkeltheder skal ikke drøftes her. Herefter blot et kort rids af Lütkes livshistorie.

Lütke Naamensen (eller Namann – der er flere versioner af hans navn), blev født ca. 1498 som søn af den rige købmand Naamen Jensen og hans hustru Phalek, der begge var af frisisk oprindelse. Forældrene var meget religiøse og grebne af den senmiddelalderlige fromhedsbevægelse og af den franciskanske observansreform, der i disse år fornyede ånden i de danske gråbrødreklostre. Flensborg Franciskanerkloster antog denne reform 1496⁹, og Naamen Jensen blev takket være enkedronning Christines indgreb dets prokurator 1520, dvs. påtog sig at varetage dets økonomiske interesser, således at brødrene, som observansen krævede, ikke selv behøvede at befatte sig med pengesager. Da Lütke og hans broder Johannes (om hvem der i øvrigt ikke vides meget) blev voksne, indtrådte de begge i franciskanerordenen. Lütke fik datidens bedste uddannelse, der sluttede med et studieophold på universitetet i Paris i midten af 1520'erne. Ved denne lejlighed benyttede han nogle lærebøger, der nu findes i hans bogsamling, og hvis mange randnoter vidner om studentens flid.

Men da han kom hjem, var det protestantiske angreb på tiggerklostrene allerede begyndt. Ja, det første danske franciskanerkloster, der ophævedes, var det i Flensborg, idet kong Frederik I i foråret 1528 forærede det til rigshovmester Mogens Gjøe med henblik på brødrenes fordrivelse¹⁰. Forældrenes drøm om at have sønnen hos sig i

hjembyens kloster gik altså ikke i opfyldelse, og for at forblive sit kald tro måtte den unge broder Lütke søge til andre klostre. En tid var han i klostret i Tønder og senere i Ribe, der fra og med 1532 var det sidste intakte gråbrødre kloster, der var tilbage på den jyske halvø og derfor fyldt med flygtninge fra de nedlagte¹¹. Da dette kloster efter ordre fra Christian III også ophørte at eksistere officielt, drog Lütke til Nysted på Lolland. Men allerede året efter måtte han rejse derfra, da dette sidste danske franciskanerkloster blev lukket¹².

Broder Lütke begav sig nu til Mecklenburg, hvor der i klostret i Schwerin var samlet en hel lille gruppe danske exilfranciskanere, som lededes af den sidste provincialminister for provinsen »Dacia«, broder Jacobus Gotorpius, som senere under navnet Jacobus de Dacia blev indianermissionær i Mexico¹³. Da denne broder Jakob 1539 forberedte sin afrejse, udfærdigede han to breve til broder Lütke, hvorved han overdrog ham betydningsfulde fuldmagter. Da disse fuldmagter er væsentlige for at forstå Lütkes senere virke også som samler af de danske franciskaneres bøger, da heller ikke Hoffmann i sin omtalte artikel lægger nok vægt på dem, og de – så vidt vides – aldrig før har været oversat, anføres de herefter på dansk efter den latinske tekst, der nu kun kendes fra O. H. Mollers udgave fra 1775, idet originalerne siden synes tabt¹⁴:

Brev XVIII (i udgaven). Overskrift: »Pligt til gæsteophold og fuldmagt til at give syndsforladelse« (muligvis en bagsidepåtegning på brevet). »Broder Jacobus Gotorpius, provincialminister, til sin i Kristus højt elskede broder Luderus Naaman, præst, prædikant og skriftefader af mindrebrødrenes ordensprovins Dacia, hilsen i Kristus Jesus med ønsket om alt godt for legeme og sjæl. Elskede søn i Kristus, jeg pålægger dig i kraft af den hellige lydighed, at du skal blive som gæst i provinsen Saxonia af Det hellige Kors, enten i Schwerin eller andetsteds, indtil jeg kommer tilbage eller jeg tilkendegiver dig noget andet. Og du skal have fuldmagt til på mine vegne og som min kommissær at meddele syndsforladelse til dem, der kommer ned til dig fra Danmark. Dermed lev vel i Kristus. Givet i Wittenburg lørdag før den anden søndag efter påske Misericordias Domini i det Herrens år 1539 under mit embedes segl og sædvanlige tegn«¹⁵.

Brev XX. Overskrift. »Om ting, der er bragt og skal bringes«. »Broder Jacobus Gotorpius, minister, til min elskede søn i Kristus, broder Luderus Naaman af mindrebrødrenes ordensprovins i Danmark. Da jeg på grund af mine embedsforpligtelser ikke kan blive hos dig, pålægger jeg dig i kraft af min myndighed det hverv, at du skal

modtage og opbevare vore ting, som er kommet eller skal komme fra Danmark, som om jeg selv var til stede, og når du er fraværende, skal broder Igvold og broder Johannes Madsen tage imod dem og sørge for dem. Givet i Wittenburg i det Herrens år 1539 lørdag før søndagen Misericordias Domini, og til vidnesbyrd herom påtrykker jeg nærværende brev mit embedssegel med mit sædvanlige tegn«¹⁶.

Lütke fik ifølge disse breve af sin foresatte, provincialministeren for »Dacia«, hvervet som hans »kommissær«, hvormed i franciskanerordenen betegnes en person, der af ledelsen får overdraget en bestemt opgave, mens det ikke var noget ordensembede i sig selv. Men da Jakob aldrig kom tilbage, beholdt Lütke hvervet på livstid og kunne derfor vedvarende udgøre et samlingspunkt for de danske franciskanere. De konkrete opgaver var dels absolutionsfuldmagten, dels den i vor sammenhæng vigtigste, at Lütke fik det generelle ansvar for ordensprovinsens ejendele. Hermed havde han altså en formel ret, som han kunne benytte til at samle bl.a. de bøger, der hidrørte fra de danske franciskanerklostre, eller som enkelte brødre havde i deres varetægt.

1545 vendte Lütke Naamensen tilbage til Flensborg. Hoffmann viser i anførte artikel, at når han ved denne lejlighed bøjede sig for Christian III's betingelser for tiggermunkes ophold i hans riger: at han skulle aflægge ordensdragten og ikke måtte prædike imod evangeliet, så var det fordi han på anden måde håbede at kunne virke for den katolske sag i sin hjemby, nemlig ved hjælp af sine gamle forældres formue grundlægge et kollegium eller gymnasium, der skulle have et både humanistisk og katolsk præg, »Gymnasium trilingue theologicumque orthodoxæ ecclesiæ«, kaldte han det selv. Kongen og byens øvrighed på deres side havde interesse i på den måde at komme gratis til en latinskole, hvilket var grunden til, at de tolererede Lütkes tilbagekomst, uden hvilken formuen ikke ville blive anvendt til noget offentligt formål, men fordelt til familien. På den anden side ville de protestantiske øvrigheder ikke i virkeligheden gå ind på Lütkes betingelse om, at skolen skulle være katolsk. Som franciskaner kunne Lütke i øvrigt ikke arve formuen, da han ikke selv kunne besidde nogen ejendom. Derfor udformedes forældrenes testamente således, at han ikke blev arving, men fik retten til at afgøre, hvorledes testamentets bestemmelser om foundationen skulle føres ud i livet.

Det yderst komplicerede juridiske spil, som denne plan medførte, kan vi ikke følge her, men må henvise til Hoffmanns indgående analyse. Resultatet blev, at Lütke på grunden nord for sit gamle

kloster, der ligger i Flensborgs sydlige udkant, for sine forældres penge byggede et stort grundmuret hus. Dette hus fungerede fra 1566 som Flensborg Gymnasium, men det lykkedes aldrig broder Lütke at give denne skole det katolske præg, der havde været hans ønske, inden han døde 1574. Skolen eksisterer endnu som Flensborgs »Altes Gymnasium«, omend beliggende et andet sted, og man ærer der stadig Lütke Naamensen som dens grundlægger¹⁷.

Når Lütke gennem de mange år indtil sin død systematisk samlede og erhvervede bøger, var hensigten dermed, at han ville skaffe sin skole et bibliotek¹⁸. I hans levetid nåede det at komme til at omfatte henved 100 bind, blandt hvilke der findes mange af de ældste trykte udgaver af kirkefædre og skolastikere, men også humanistisk litteratur og eksempler på den katolske apologetik, lutherdommen foranledigede overalt i Europa. Lütke skrev også selv et stort håndskrift på plattysk med oversættelser af senmiddelalderlige mystikere, digte og katolsk apologetik mod lutherdommen, som han muligvis i videre udstrækning, end man hidtil har ment, selv er forfatter til¹⁹. Baggrunden for det hele har været, at Lütke, der jo ifølge Christian III's betingelser ikke måtte prædike sin overbevisning, i stedet for gennem biblioteket og håndskriftet ville give skolens elever lejlighed til ved selvstudium at sætte sig ind i den katolske teologiske tænkning og dens forsvar imod protestantismen. Naturligvis lykkedes heller ikke denne del af hans plan, allerede 1580 overdroges bøgerne til St. Nicolai Kirke, hvor de er forblevet indtil vor tid 19a. Men blandt dem var 24, der ifølge påtegninger oprindeligt havde tilhørt danske franciskanere eller franciskanerklostre, og dem skal vi herefter behandle nærmere.

I det følgende gives en fortegnelse over disse bøger, som de har kunnet genfindes i samlingen i Flensborg Stadtmuseum, dog suppleret med en enkelt bog i Altes Gymnasiums bibliotek og fire bøger i Det kgl. Bibliotek i København, der har påtegninger af samme proveniens som Flensborg-bøgerne. Beskrivelsen af de enkelte bøger bygger på undersøgelse af bøgerne selv og af museets katalog, men de tilstræber ikke at tilfredsstille egentlig boghistoriske krav om nøjagtig identifikation af de enkelte udgaver. Dette krav vil først kunne opfyldes af en egentlig bibliotekshistoriker i forbindelse med et meget tiltrængt moderne katalogiseringsarbejde, der burde blive denne mærkelige bogsamling til del. En plan herom er i øvrigt, efter hvad jeg har erfaret, på vej til at føres ud i livet inden for rammerne af Flensborg byhistoriske Selskabs planer om udgaver af kilder til byens historie. Men for nærværende studie, hvis emne er påtegningerne som kilde til danske

franciskaneres personal- og åndshistorie, er det ikke af større betydning, om man kan identificere de enkelte udaterede inkunabler f.eks. af Nicolaus de Lyra med den ene eller den anden af de mange, der udkom før år 1500.

Til fortegnelsen må i øvrigt bemærkes følgende. Numrene er de i Flensborg Stadtmuseums nuværende katalog anvendte, der i alle tilfælde også findes anført i bøgerne selv, oftest på inderpermen, men som ikke svarer til de ældre numre, der i mange tilfælde stadig står på bindryggene. Under dette nutidige katalognummer anføres i mange tilfælde et M og et romertal, nemlig når bogen sikkert har kunnet identificeres med en af dem, der anføres i det såkaldte Henrik Mandixens katalog, udgivet af O. H. Moller under titlen »Catalogus librorum quos gymnasium Flensburgense legavit ejus fundator Ludolphus Naamani«²⁰. Om dette katalog skriver Moller selv, at han har fundet det i sin faders papirer. Bemærkningen herom står lige under omtalen af, hvorledes Lütke Naamensen i sine testamentordninger havde bestemt, at »hele hans bibliotek, som det fandtes i året 1574 og var blevet opskrevet af Henrik Mandixen, i al fremtid uændret skulle holdes sammen og vedligeholdes i skolen«²¹. Både Helk²² og Hoffmann²³ har heraf uden videre sluttet, at den af Moller udgivne fortegnelse, der åbenbart har været usigneret, og hvis ophavsmand denne derfor ikke angiver, faktisk var identisk med Henrik Mandixens liste fra 1574. Personlig mener jeg ganske vist også, at det forholder sig sådan, men det beror ikke så meget på, at Moller omtaler den på den nævnte måde som på det indre kriterium, at listen ikke indeholder en eneste bog, der er trykt efter 1574, hvilket St. Nicolai biblioteket ellers i høj grad gør. På den anden side forbliver det uopklaret, hvorfor flere af de bøger, der havde tilhørt danske franciskanere længe før Lütkes død, ikke er optaget i dette katalog, skønt de nu findes i samlingen.

Bøgernes forfatter- og titelangivelser stammer fra en – ofte forkortet – gengivelse af, hvad der fremgår af titelbladene og museets katalog. Noter tjener til at give orienterende oplysninger om mindre kendte forfattere og deres værker, men tilsigter – som allerede sagt – ingen fuldkommenhed.

**De danske franciskaneres bøger i Flensborg m.m.
Fortegnelse
St. Nicolai-biblioteket i Stadtmuseum**

Betegnelse i Stadtmuseum, Flensborg	Forfatter, evt. trykker, udgivelse	Titel	Påtegninger
15.121	<i>Udg.</i> : Erasmus af Rotterdam. <i>Tryk</i> : Körver, Amsterdam, 1522 ²⁴	Novum Testamentum	<i>Forsatsblad</i> : »Hic liber est deputa- tus usui fratris Severini Nicolai Hornbeckij per me fratrem Jaco- bum Gottorpium ministrum pro- uincialem Danie ordinis fratrum minorum 2° anno exilij mei Zweri- nij anno dni mdxxxix. Hoc ego testor manu propria« <i>Titelblad</i> : (over- streget) »Pro conv f civitatis Roschil- densis« »Ad usum fratris Seuerini Nicholai Hornbeckij«
15.131	Nicolaus de Lyra 15. årh. ²⁵	Postilla super Vetus et Novum Testamentum II (Josua - Esther)	<i>Titelblad</i> : »Con- uentus minorum« »Iste liber est pro usu fratrum mi- norum conuentus Ripensis anno domini 1537«

15.133 M IX	Nicolaus de Lyra 15. årh.	Postilla etc. III (Job - Eccles.)	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis«
15.137	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. V (Evangelia)	<i>Inderperm:</i> »Pro conuentu Horsensis«
15.140 M XLII eller M XLIII	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. IV (Novum Testamentum)	<i>Titelblad:</i> »Liber Tindensis«
15.141 M II-VIII?	Nicolaus de Lyra Basel 1508	Postilla etc. VI (Rom. - Apok.)	<i>Inderperm:</i> »Pro conuentu Horsensis«
15.142 M X	Nicolaus de Lyra Basel 1508	Postilla etc. VI (Rom. - Apok.)	<i>Titelblad:</i> »Liber fratris Mauricij de Serpente alia Worm ad conuentum Ripensis fratrum minorum deputatus anno domini 1540« »Conuentus ordinis nam iam est numero sexaginta milia ut testatur magister Antho- nius Coccus in sua cronica« ²⁶

15.150
M XLVI	Ropertus Holgot
Reutlingen
1489 ²⁷	»Super libros
Sapientiaë«	<i>Titelblad:</i> »Liber
conuentus Mino-
ritarum de legato
magistri Henrici
Cristierni canoni-
ci Ripensis pro
cujus anima ut
saluetur Deus pie
oretur« ²⁸
»Iste liber est pro
usu fratrum mi-
norum conuentus
Ripensis a. d.
1537«
15.167	Franciscus
Titelmann
Antwerpen
1528 ²⁹	»Elucidatio in
omnes epistolas
Apostolicas«	<i>Forsatsblad:</i>
Frater Ericus
Mathiaë ordinis
minorum regula-
ris observantiæ
habet vsvm hujus
libelli«
»Iste liber est pro
usu fratris Mauri-
cij de Serpente
alias Worm
minorite«
15.180
M XXVIII	Theophylact udg.
af Johannes
Oecolampadius
Basel 1528-29 ³⁰	»Enarrationes in
quatuor Evange-
lia« & »in Epi-
stola divi Pauli«	<i>Titelblad:</i> »Hic
liber resignatus
est per me fra-
trem Seuerinum
Nicholai ad ma-
nus reverendi pa-
tris ministri pro-
uincialis, nempe
fratris Andree
Bartoldi Anno
Dni sesquimille-

simo tricesimo
septimo«
Titelblad for-
neden: »... plera-
que transcripta
sunt marginibus
hujus libri per me
f. S. N. 1533«

15.181 M XL	Nicolaus de Lyra	Postilla etc. II (Jes. - Macc.)	<i>Titelblad:</i> »Tinderensis«
----------------	------------------	------------------------------------	------------------------------------

15.216 M XXIV	Augustinus Udg. af M. Bertholdus Rambolti Paris 1516	»Sermones«	<i>Titelblad: »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis anno domini 1537«</i>
------------------	--	------------	--

15.226 M LXXXX	Cyprianus Udg. af Erasmus Roterodamus Köln 1525 ³¹	»Opera« Vol. II	<i>Forsatsblad: »Liber Johannes Jacobi de Dacia et de ciuitate Ripensi est iam pro usu fratris Mauricij de Serpente alias Worm«³²</i> <i>Titelblad: »Pro Bibliotheca Naaman Johannis Flensburgi«</i>
-------------------	---	-----------------	--

15.229 M XCV (Thomas Assersens donation) ³³	Dionysius (Areopagita) Udg. af Marsilio Ficino, Strassbourg, 1502 ³⁴	»Opera ... cum commentariis«	<i>Titelblad: »Pro conuentu fratrum minorum in Sleswyck«</i>
--	---	------------------------------	--

15.236 M XV	Hilarius Udg. af Erasmus Roterodamus Tryk: Froben, Basel 1523 ³⁵	»Lucubrationes« <i>Rygtitel:</i> »De Trinitate«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber fuit pro conuentu Vibergensi et nunc per reuendum patrem fratrem Johannes Brwn ministrum prouincialem deputatus est conuentui Horsensi anno domini 1529« »Librum istum mutuo dedit frater Ludowicus alias Ludolphus Naaman Domini-ca Vocem Iocunditatis anno 1559 Benedicto ab Aleuelth tho Geltinck« ³⁶
15.251 M II-VIII?	Nicolaus de Lyra m. fl. Engadin 1508 ³⁷	»Repertorium Alphabeticum Sententiarum Prestantium«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripensis anno domini 1537«
15.259 M XXXIV eller M XXXV	Bonaventura 15. årh. ³⁸	»Elucidatio in quartum librum Sententiarum«	<i>Titelblad:</i> »Tinderensis liber«
15.260 M XXXII?	Bonaventura 15. årh.	»Liber II Sententiarum cum disputatis«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum Ripensis conuentus anno domini 1537«

15.266 M XXXVI	Bonaventura, Hugo af St. Victor m. fl. 1484, 1485, 1499 ³⁹	»Breviloquium. <i>Titelblad:</i> Itinerarium men- »Tinderensis« tis in Deum. De Sacramentis. Compendium juris Canonici«
15.270 M LXXXVII	Petrus Tataretus, Martin Molenfelt de Livonia 1514 ⁴⁰	»Expositio in <i>Titelblad:</i> »Frater Summula Petri Ludolphus Naa- Hispani una cum mani Dacie pro- passibus Scoti. uincie hoc utitur Tractatus insolu- libro« bilium. Commen- <i>Forsatsblad:</i> Fr. tarii Porphyrii ... Ketillus habetur Aristotelis ... « ... fr. Mathias ... « ⁴¹
15.332 M LII	Anonym Strassbourg 1506	»Concordantia <i>Titelblad:</i> »Iste majores Bibliæ« liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
15.335 M LIV	Anonym	»Concordantiæ <i>Titelblad:</i> Bibliæ Canonum. »Tinderenses« Tabula super li- bros Sententia- rum Bonaven- turæ«
15.377 M LXXXIV	Thomas Aquinatis 1493	»Copolata pul- <i>Forsatsblad:</i> »Li- cerrima in novam ber Mauricii Orm logicam Aristo- de Dacia« telis«
15.413 M LXVII	Antoninus Florentinus Lyon 1512 ⁴²	»Summa Histori- <i>Titelblad:</i> »Iste alis. Prima pars« liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«

Bøger uden for St. Nicolai-biblioteket i Stadtmuseum, Flensborg

Altes Gymnasium Bibl. Nr. PA 20 M LXXXVI	Johannes Despauterii Ninivitæ. Augu- stinus Dathi Limoges 1518 Paris 1519, 1520 ⁴³	»Rudimenta grammatica. Syntaxis. Opu- sculum in elegantiis«	<i>Forsatsblad:</i> »Pro usu fratris Ludol- phi Naaman Danj siue Daci«
Kgl. Bibl. Kbh. 2.249 fol.	Albertus Magnus Basel 1506 ⁴⁴	»Super secundo Sententiarum«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
Kgl. Bibl. Kbh. 13,12 fol.	Antoninus Florentinus Lyon 1512 ⁴⁵	»Summa Histori- alis. Secunda pars«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripen- sis anno domini 1537«
Kgl. Bibl. Kbh. Inc. 1279	Anonym Strassbourg 1493 ⁴⁶	»Corona beate Marie Virginis«	<i>Titelblad:</i> »Liber conuentus Ripen- sis minorum de legato Magistri Henrici Cristierni quondam Cano- nici Ripensis pro cujus anima ut saluetur Deus pie oretur«
Kgl. Bibl. Kbh. 5,26 fol.	Gregor IX Lyon 1506 ⁴⁷	»Liber V Decre- taliu«	<i>Titelblad:</i> »Iste liber est pro usu fratrum minorum conuentus Ripsis 1537«

Af håndskrevne indførsler i bøgerne er kun medtaget de, der vedrører ejer- eller brugerforhold, og endda er nogle oversprunget, der stammer fra senere tider, eller som er vort emne helt uvedkommende. Til gengæld er det mit håb at have fået alt med, der vedrører dette, idet det dog skal siges, at nogle af bøgerne har så mange håndskrevne tilføjelser, at ubemærkede oplysninger kan skjule sig imellem dem, indtil disse notitser en gang fuldtud bliver gennemarbejdet⁴⁸.

De her fremdragne påtegninger har, som det allerede er sagt, til hensigt at oplyse om bøgernes ejer- eller brugerforhold. Når man ikke simpelthen kan sige ejerpåtegninger, skyldes det franciskanerobservanternes særlige indstilling, som var præget af streng overholdelse af franciskanerregelens forbud mod ikke blot personlig, men også kollektiv ejendom⁴⁹. Dette er forklaringen på de i påtegningerne stadig tilbagevendende vendinger: »pro usu«, »ad usum«, »habet usum« eller »usui« for denne eller hin broder eller »pro« dette kloster, der hele tiden skulle minde indehaveren om, at bogen ikke var ejendom, men kun givet til midlertidig benyttelse. Genitiv, udtrykkende ejerforhold, findes kun i forbindelse med én person, idet nr. 15.142 og nr. 15.377 siges at være »Liber fratris Mauricij ...«, og i to tilfælde i forbindelse med klostre, nemlig dels da kanniken Henrik Christensen, der nok ikke har tænkt over at udtrykke sig franciskansk korrekt, forærede klostret i Ribe nr. 15.150 og KB Inc. 1279, som han påtegnede »Liber conventus ...«, dels i påtegningerne på Tønder-klostrets bøger, der næsten alle kaldes »Tinderensis«, nemlig nr. 15.140, 15.181, 15.259 og 15.266. Som vi senere skal vende tilbage til, kan denne udtryksform skyldes, at bøgerne er kommet til klostret før observansen. I alle øvrige tilfælde er det overholdt, at hverken de enkelte brødre eller klostrene ejede bøgerne, de var kun overladt dem til brug. Retten til at disponere over brugen tilkom ordensprovinsens leder, provincialministeren, som vi allerede har set af Jacobus Gottorpius' fuldmagt til Lütke Naamensen 1539, og som det bekræftes af provincialministerpåtegningerne i nr. 15.121 og 15.236. Dog modsiges dette af nr. 15.142, der af broder Mauricius Worm overdroges klostret i Ribe 1540, mens nr. 15.180 har en påtegning om, at den »overgaves af mig, broder Søren Nielsen, i ... provincialministerens hånd ... 1537«. Før man heraf kan slutte sig til begyndende ligegyldighed over for regelens krav, må man betænke den historiske situation. I 1540 var der ikke mere nogen provincialminister i landet, som kunne disponere; også Lütke Naamensen opholdt sig stadig i Tyskland.

Påtegningerne falder i to grupper, der dog overlapper hinanden,

nemlig dem, der tilskriver bogen et bestemt kloster, og dem, der tilskriver den en enkeltperson, overlappningen består i, at nogle bøger har påtegninger af begge slags.

Blandt »brugerne« af de i alt 29 bøger, der er undersøgelsens genstand, var fem franciskanerklostre i Jylland og hertugdømmerne. De enkelte klostre og det antal bøger, der tilskrives dem, er følgende: Viborg 1, Horsens 3, Ribe 13, Tønder 5 og Slesvig 1 bog, i alt 23. Hertil kan muligvis lægges klostret i Roskilde, hvis den ældste overstregede brugerpåtegning i nr. 15.121, der slutter med denne bys navn, kan læses som franciskanerklostret. Selv om en del af disse bøger har haft andre ejere, ser vi heraf, at den største del af dem til slut indlemmedes i et eller andet klostres bibliotek, inden de kom til Lütkes bogsamling i Flensborg. Det er i øvrigt påfaldende, at ingen af bøgerne i denne bys eget klosterbibliotek synes at være bevaret for eftertiden.

Heroverfor står, at 11 af bøgerne har oplysninger om individuelle benyttere. To af disse er den uden for ordenen stående kannik Henrik Christensen, der overdrog nr. 15.150 og KB Inc. 1279 til klostret i Ribe, men de øvrige 9 har påtegninger fra eller om franciskanere, som først skal gøres til genstand for en nærmere omtale. Vi begynder med ordensprovinsen Dacias ledere, provincialministrene, i kronologisk orden.

Den ældste provincialminister, der forekommer, er broder Johannes Brun, der efter at have været gardian for klostret i København, styrede de danske franciskanere i den treårige embedsperiode 1528-31⁵⁰. På forsatsbladet af nr. 15.236, Erasmus af Rotterdams udgave af kirkefaderen Hilarius af Poitiers »Lucubrationes« eller »De Trinitate« fra 1523, står følgende: »Denne bog var for klostret i Viborg og er nu af den ærværdige fader, broder Johannes Brun, provincialminister, overdraget til klostret i Horsens i det Herrens år 1529«. Baggrunden herfor er utvivlsomt Viborg Franciskanerklosters nødsituation under kampen mod Hans Tausen og det evangeliske borgerparti i Viborg. Denne kamp nåede i foråret 1529 sin kritiske fase med kong Frederik I's brev af 23. febr., hvori han overlod byen alle de 12 gamle sognekirker til nedrivning, mens tiggerordnernes to kirker for fremtiden skulle være sognekirker for den lutherske menighed⁵¹. Allerede en måneds tid senere var revolutionen gennemført, og selv om franciskanerne endnu året ud formåede at holde selve klostret, skønt det blev belagt med lejetropper, var det klart, at den endelige fordrivelse kun kunne være et tidsspørgsmål⁵². I denne situation har provincialministeren søgt at redde i hvert fald denne værdifulde bog for ordenen ved at overdrage

den til det endnu ikke truede Horsens-kloster, hvorfra fordrivelsen først fandt sted 1532⁵³.

Den næste provincialminister, der omtales i påtegningerne, er broder Anders Berthelsen (Andreas Bartholdi). Han var gardian (klosterforstander) i Ystad Franciskanerkloster, da det under store tumulter blev stormet af det lutherske borgerparti i marts 1532⁵⁴. Han blev derefter gardian for observanternes moderkloster i Odense og valgtes på kapitlet i Roskilde 8. september 1534, da Grevefejden allerede var begyndt, til provincialminister for Dacia for den sædvanlige treårige periode⁵⁵. Påtegningen i nr. 15.180, Oecolampadius' udgave af Theophylacts evangelie- og epistelforklaring fra 1528-29, lyder oversat således: »Denne bog blev af mig, broder Søren Nielsen, overgivet i den ærværdige fader minister, nemlig broder Anders Berthelsens hånd i det Herrens år 1537«. Heraf kan for det første ses, at Anders Berthelsen endnu i sin embedsperiodes sidste år, da Kirkeordinansen af 2. sept. 1537 forbød ordenen, styrede de danske franciskanere. Hidtil har han kun kunnet verificeres så langt, som broder Peder Olsens antegnelser går, d.v.s. til og med kapitlet i Odense 1535⁵⁶. Desuden lærer vi en hidtil ukendt, men åbenbart lærd, dansk franciskaner at kende, broder Severinus Nicolai, d.v.s. Søren Nielsen. Han har ikke blot besiddet denne bog, men også studeret den. Hans hånd findes ikke blot i den nævnte overdragelsespåtegning, men i talrige tekst- og marginalnoter inde i bogen, og nederst på titelbladet finder vi en oplysning om dette arbejde. Han skriver, at visse kommentarer »er udskrevet i marginerne på denne bog ved mig f. S. N. 1533«. Forkortelsen betyder naturligvis frater Severinus Nicolai, og vi erfarer, i hvilket år disse teologiske studier foregik. Der fremkommer imidlertid mere om broder Søren Nielsen i den tredje af provincialministerpåtegningerne.

Denne findes på forsatsbladet til nr. 15.121, Erasmus af Rotterdams udgave af Det nye Testamente på latin fra 1522, og lyder således: »Denne bog er overdraget til brug for broder Søren Nielsen fra Hornbæk af mig, broder Jacobus Gottorpius, provincialminister for mindrebrødrene i Danmark, i mit eksils andet år, Schwerin 1539. Dette bekræfter jeg med min egen hånd«. Vi møder her den samme broder Jakob af Gottorp, hvis fuldmagter til Lütke Naamensen ovenfor er gengivet, og har her hans egenhændige disposition som de danske franciskaneres leder over den smukke udgave af Erasmus' Nye Testamente, formentlig skrevet kort før den afrejse fra Schwerin, der 19. april 1539 havde ført ham til byen Wittenburg. Da dette år var hans

eksils andet år, må han have forladt Danmark 1537, altså sikkert i forbindelse med forbudet mod ordenen i Kirkeordinansen. Da bogens ældre påtegning henfører den til Roskilde, kan man antage, at også Jakob havde opholdt sig i denne by før sin flugt. Men nu 1539 overlod han den til medbroderen Søren Nielsen, som han dermed viste sin værdsættelse af. Det Hornbæk, han stammede fra, kan naturligvis være det nordsjællandske fiskerleje vest for Helsingør, men er nok snarere sognebyen af samme navn vest for Randers.

Foruden den åbenbart nytestamentligt interesserede broder Søren lærer vi af påtegningerne også en anden lærd dansk franciskaner at kende, nemlig broder »Mauricius de Serpente ... alias Worm« eller »Orm«. Han har vel heddet Mourids Worm, men har på humanistisk vis leget med sit navn, så han et sted kalder sig Orm, men for det meste latiniserer sig »Serpens«, oversættelsen af orm eller slange.

Den ældste af hans bøger er 15.377, en inkunabel trykt i Köln 1493, nemlig Thomas af Aquins behandling af Aristoteles' logik. Den har åbenbart tjent broder Mourids som lærebog, for den er fyldt med talrige noter i marginerne og på forsatsbladet, og midt blandt de sidst-nævnte står brugerpåtegningen »Liber Mauricij Orm de Dacia«. Fremhævelsen af, at han var fra Dacia, der både kan betyde landet Danmark og ordensprovinsen Dacia, tyder på, at han har brugt bogen under studier i udlandet, hvor det kunne være nødvendigt at gøre opmærksom på sin nationalitet, og rimeligvis på et universitet, der fulgte den thomistiske filosofi.

Måske er det et tegn på, at broder Mourids fra den skolastiske logik bevægede sig til den blandt datidens studerende ungdom moderne humanisme, at vi finder ham i besiddelse af en af Erasmus' udgaver af kirkefædrene, nemlig nr. 15.226, Cyprians »Opera«, udkommet i Köln 1525. Bogen havde dog først haft en anden besidder, idet påtegningen lyder: »Johannes Jakobsens fra Dacia og byen Ribes bog er nu til brug for broder Mauricius de Serpente alias Worm«. Denne Johannes Jakobsen har rimeligvis også været teologistuderende, men ikke medlem af en orden, men da han også omhyggeligt opregner sin nationalitet og sin hjemby, har han nok erhvervet bogen i udlandet. Broder Mourids kan måske have været hans medstuderende, da han overtog bogen efter ham.

En anden bog i broder Mourids' varetægt var nr. 15.167, en forklaring til apostelbrevene af den belgiske franciskanerobservant Franciscus Titelmann fra Hasselt i Flandern, der underviste på universitetet i Louvain. Han drev exegese ud fra et bevidst ortodoks-katolsk

standpunkt, idet han polemiserede både imod Erasmus' bibeloversættelse og Luther, og han kom til at betyde meget for, at Louvain-universitetet i den kommende tid fremstod som et åndeligt centrum for den katolske genrejsning. Bogen udkom 1528, og dens ældste påtegning er »Broder Erik Madsen af mindrebroderordenen af den regulære observans har brugen af denne bog«. Også han er ukendt, men navnet tyder på, at han var dansk, og han har åbenbart lagt vægt på sin egenskab af observant⁵⁷. Efter ham fik broder Mauricius de Serpente alias Worm brugsretten til bogen, der er et udtryk for danske franciskaneres kontakt med den begyndende modreformation.

Endelig havde broder Mourids også et af bindene af Nicolaus de Lyras berømte bibelkommentar, nemlig nr. 15.142, udgivet i Basel 1508 og omfattende kommentaren til apostelbrevene og Apokalypsen. Påtegningen lyder: »Broder Mauricius de Serpente alias Worms bog overdraget til mindrebrødrenes kloster i Ribe i det Herrens år 1540«. Årstallet er overraskende ved at betegne dette kloster som bestående tre år efter, at det ifølge Christian III's befaling og Kirkeordinansens ordlyd skulle være ophævet. Vi har allerede set, at Lütke Naamensen forlod det 1537 af denne grund⁵⁸. Men bygningerne blev trods kongens ordre ikke nedrevet med det samme⁵⁹, og af et lensregnskab for Riberhus ved vi, at der i hvert fald 1538 leveredes levnedsmidler til gråbrødrene i byen⁶⁰. Mere eller mindre legalt har rimeligvis et franciskanerkonvent overlevet den officielle nedlæggelse, eller der er foregået en rekonstruktion. Byens øvrigheder stillede sig åbenbart velvilligt til brødrene og har tolereret en forlængelse af deres tilstedeværelse i den by, hvor deres første danske kloster 1232 var blevet grundlagt⁶¹. På den pågældende bog findes på titelbladet en ældre påskrift med en ordensstatistisk oplysning: »Antallet af ordenens klostre er nu 60.000, som det bevidnes af magister Antonius Coccus i hans krønike«. Denne oplysning må stamme fra tiden, før det protestantiske angreb begyndte, den tid, der jo ikke mindst i Danmark var karakteriseret af franciskanerobservansens triumf⁶².

At dømme efter de bøger, han har haft til disposition, var broder Mourids Worm en lærd mand med en alsidig dannelse spændende fra Thomas af Aquins logik over kirkefaderen Cyprian og Nicolaus de Lyras klassiske franciskanske til den katolske apologet Frans Titelmanns moderne exegetik. Han har utvivlsomt studeret i udlandet, har oplevet ordenens sammenbrud i Danmark og afgav 1540 en af bøgerne til Ribe-konventet. Både den og de øvrige er så senere ad ukendte veje kommet til Flensborg, men det er påfaldende, at kun en

af dem er optaget i det formentlige Henrik Mandixens katalog fra 1574, nemlig nr. 15.226, Cyprian-udgaven. Det har også været bemærket, at Mourids Worm ikke var særlig omhyggelig med at nøjes med at betegne sig som bøgernes »bruger«. Alle påtegningerne er skrevet med hans egen hastige hånd. Man får indtryk af, at han har været en personlighed, men desværre synes der heller ikke om ham at findes andre kilder.

Blandt de individuelle benytttere står tilbage at omtale Lütke Naamensen selv, dog kun bøgerne fra hans ungdomstid, da han var et normalt medlem af ordensprovinsen Dacia. Senere, da han arbejdede for skoleplanen, erhvervede han mange andre bøger, som han da påtegnede med sit bomærke eller, som det eksempelvis kan ses af nr. 15.226, betegnede som tilhørende »Bibliotheca Naamen Johannis«, altså med sin faders navn, idet han ikke selv kunne eje noget.

To af broder Lütkes lærebøger fra hans studieår er bevarede, nemlig lærebogen i filosofi, nr. 15.270, og lærebogen i grammatik og retorik, Altes Gymn. Bibl. PA nr. 20. Deres forfattere og indhold er omtalt i noterne til selve fortegnelsen. De viser, at Lütke har været undervist i den filosofiske retning, der var opkaldt efter Johannes Duns Scotus, højmiddelalderens største franciskanske logiker, nemlig skotismen. Denne retning oplevede lige som thomismen inden for dominikanerordenen i slutningen af 1400-tallet en renæssance. Som vi netop har set det for broder Mourids Worms vedkommende, betød det dog ikke, at en franciskaner ikke kunne studere thomismen. Men broder Lütke tilegnede sig lige så samvittighedsfuldt humanismens herredømme over det latinske sprog ved studium af flamlænderen Johannes Despauteriis grammatik og italieneren Augustinus Dathis syntaks og retorik, som han studerede Petrus Tataretus' og Martin Molenfeldt de Livonias skotistiske kommentarer til logikkens klassikere. Der står ikke i bøgerne noget om, hvor Lütke var, da han brugte dem, men der kan ikke være tvivl om, at de hører hjemme under hans studietid ved Pariser-universitetet⁶³. Det er universitetslærebøger, og at han var i udlandet, da han brugte dem, fremgår af vendingerne i påtegningerne. I nr. 15.270 står »Broder Ludolphus Naamani fra provinsen Dacia bruger denne bog« og i Altes Gymn. Bibl. PA nr. 20: »Til brug for broder Ludolphus Naaman Danj sive Daci«, altså »danser« latiniseret på to forskellige måder. Som nævnt skyldes den slags nationalitetsangivelser, at den pågældende var i udlandet. Lütke kalder sig »broder« fra »provinsen Dacia« i disse bøger; der er altså ingen grund til at betvivle, at han allerede under studiet var franciskaner⁶⁴. Navnet

Paris findes ganske vist ikke – eller er ikke fundet – i bøgerne, men Petrus Tatarus og Martin de Molenfeldt var begge lærere ved dette universitet, og lærebogen i grammatik og retorik var et samlingsbind af franske udgaver af de to ikke-franske forfattere. Alt dette er med til at bekræfte, hvad der hidtil er fremkommet om, at Lütke studerede i Paris, og at han allerede da var franciskaner. Bedst fremgår dette dog af hans påtegning på bagsiden af den kvittering, som to ungarske medbrødre, der havde lånt penge af ham, udstedte i Pariser-klostret i febr. 1528, og hvor han om dem siger, at de var »mecum in Studiis Parrhisiis studentium«, og idet han betegner sig selv som »Ego frater Ludolphus Naaman« og henviser til sine ordensforesatte, kustoden og gardianen, altså franciskanske ledere⁶⁵.

Herefter går vi over til at betragte de bøger, der hidrører fra ikke enkeltpersoners, men klostres bogsamlinger. Som ovenfor bemærket har 23 af de i alt 29 bøger påtegninger, der karakteriserer dem på denne måde, men de er meget ulige fordelt mellem de 5 jyske klostre. De fem biblioteksrester falder i tre grupper: 1) de klostre, hvorfra kun én bog er bevaret, nemlig Viborg og Slesvig, 2) de klostre, hvorfra 3-5 bøger er bevaret, nemlig Horsens og Tønder, som også indholdsmæssigt er beslægtede, og 3) den righoldige og brogede bogsamling fra Ribe-klostret, der omfatter ikke mindre end 13 bøger.

I Viborg var indtil 1529 nr. 15.236, Erasmus af Rotterdams udgave af Hilarius af Poitiers teologiske hovedværk »Om Treenigheden« fra 1523. Den har altså været næsten nyerhvervet, da klostrets krisetid satte ind, og provincialministeren måtte bringe den til Horsens.

I den jyske halvøjs modsatte ende, i Slesvig Franciskanerkloster, fandtes nr. 15.229, Marsilio Ficinos udgave med kommentarer af en anden oldkirkelig klassiker, Dionysius Areopagitens værker, der var udkommet i Strassbourg 1502. Dette kloster ophævedes 1529-30⁶⁶, og bogen dukker senere op i præsten Thomas Assersen fra Stenbjergs donation til Flensborg skoleungdom, uden at der foreligger noget om, hvordan dette er gået til⁶⁷.

Hilarius-udgaven, nr. 15.236, indlemmedes i Horsens-klostrets bogsamling 1529. Allerede længe før havde to andre bøger, nemlig nr. 15.137 og 15.141, tilhørt denne. Det drejer sig om to bind af Basel-udgaven af Nicolaus de Lyras bibelkommentar fra 1507-08, der tilsammen omfatter kommentarerne til Det nye Testamente. Kort efter en brand 1497 var klostret i Horsens 1504 gået over til observansen⁶⁸, og bøgernes påtegninger anvender også den observantiske vending »Pro conventu Horsensis«, så erhvervelsen af Lyra-udgaven må, i

øvrigt sammen med den fornyelse af kirkens inventar med altertavle og korstole, som stadig pryder »Klosterkirken« i Horsens⁶⁹, tages som udtryk for den åndelige fornyelse, observans-reformen bragte med sig. Ifølge »Uddrivelseskrøniken« fandt forjagelsen af brødrene fra dette kloster efter stærk intrigeren fra rigshovmester Mogens Gjøes side sted kort efter jul 1532 ifølge et brev fra kong Frederik I dateret 17. dec. samme år⁷⁰.

De bøger, der havde tilhørt Tønder-klostret, 15.140, 15.181, 15.259, 15.266 og 15.335, er yderligt lakonisk betegnede blot som »Liber tinderensis«, »Tinderensis« eller »Tinderenses«, hvilket egentlig bogstaveligt må oversættes som tilhørende Tønder eller Tønderboerne. Der kan dog ikke være tvivl om, at der hermed må menes byens franciskanere eller franciskanerkloster, for byen Tønder kan ikke have ejet et sådant franciskansk præget bibliotek, og franciskanerklostret var byens eneste kloster. Bøgerne er alle incunabler fra før året 1500 og med de svære gammeldags bind gør de et meget ejendommeligt og ærværdigt indtryk. Der er tale om to bind af Nicolaus de Lyras bibelkommentar, nemlig til profeterne (15.181) og Det nye Testamente (15.140), et bind (IV) af St. Bonaventuras Sentenskommentar (15.259) og et samlingsbind med Bonaventuras korte dogmatik »Breviloquium«, hans mystiske hovedværk »Itinerarium Mentis in Deum«, Hugo af St. Victors »De Sacramentis« og et kompendium af kirkeretten, trykt 1485-99 (15.266) samt endelig en anonym Bibelkonkordans med en oversigt over Bonaventuras Sentenskommentar, der utvivlsomt også er en incunabel (15.335). Ikke blot bærer påtegningerne ikke præg af den observantiske holdning, men selve bogsamlingen synes i sin helhed ældre end observansens indførelse i Tønder-klostret, der fandt sted 1503⁷¹. Lütke Naamensen opholdt sig vistnok en tid i dette kloster, inden han kom til Ribe, muligvis er han fulgt med sine medbrødre dertil, da det ophævedes 1530 på kong Frederik I's direkte befaling. Vi ved i hvert fald, at klostrets gardian, broder Niels Tybo, der oprindeligt havde været gardian i Viborg, fra Tønder kom til klostret i Ribe, hvor han blev vicegardian⁷². Om han muligvis tog bøgerne med til Ribe, hvorfra de så siden kom til Flensborg, eller om de er kommet direkte fra Tønder til Lütkes bogsamling, kan man næppe få opklaret.

Langt den største af de samlinger, der ifølge påtegningerne stammer fra et enkelt kloster, kommer dog fra Ribe, nemlig ikke mindre end 13 bøger. Blandt disse er dog i dag kun de 9 at finde i Flensborg, men når hertil er føjet 4 bøger i Det kgl. Bibl. i København, skyldes det, at disse har påtegninger fra samme tid, med samme indhold og med to af de

samme hænder, der har skrevet i Flensborg-bøgerne. Mellem påtegningerne i de 13 bøger kan der skelnes mellem tre hænder. Den ene hånd har indført praktisk taget ordret samme påtegning i 10 af dem: »Denne bog er til brug for mindrebrødrene i klostret i Ribe i det Herrens år 1537« (15.131, 15.133, 15.216, 15.251, 15.260, 15.332, 15.413, KB 2,249 fol., KB 13,12 fol. og KB 5.26 fol.). Disse påtegninger må utvivlsomt alle være indført ved en og samme lejlighed, da den pågældende ønskede bøgernes tilhør til klostret fastslået omend med den for den konsekvente observant karakteristiske »pro usu«-formular. Da tidspunktet var året 1537, hvor klostrets eksistens allerede inden Kirkeordinansens udstedelse truedes, nemlig af Christian III's befaling om bygningernes nedrivning af 19. marts 1537⁷³, er det let at forstå ønsket om, at i det mindste klostrets bøger over for denne fjendtlige omverden kunne betegnes som hørende dette og ordenen til. Skriften er en kraftig og hastig sengotisk kursiv uden særligt individuelt præg, men af datidens almindelige danske type. Da det jo var provincialministeren, der skulle foretage dispositioner over ordenens ejendele, kan det jo være, at det er dennes, nemlig broder Anders Berthelsens hånd. Ifølge statutterne skulle han sidde i embedet indtil et provincialkapitel i sommeren 1537. Men da vi ikke kender hans skrift andetsteds fra, kan muligheden ikke verificeres. – De to andre hænder i Ribe-bøgerne kender vi derimod. Den ene er kanniken Henrik Christensen, der i både nr. 15.150 og KB Inc. 1279 har skrevet: »Mindrebrødre klostrets bog efter overgivelse fra magister Henrik Christensen, kannik i Ribe, bed for hans sjæl til Gud om frelse« (I Inc. 1279 står dog »forhen kannik«). Den anden er broder Mourids Worm, hvis overdragelse af nr. 15.142 til Ribe-klostret så sent som 1540 allerede har været omtalt.

Indholdsmæssigt er dette Ribe Gråbrødrebibliotek temmelig broget. De ældste bøger er incunabeludgaver af Nicolaus de Lyras bibelkommentarer til Det gamle Testamente (15.131 og 15.133) og St. Bonaventuras sentenskommentar (15.260), dominikaneren Robert Holcots kommentar til Visdommens Bog fra 1489 (15.150) og den anonyme lovprisning af Jomfru Marias Krone fra 1493 (KB Inc. 1279). Lidt yngre er en Bibelkonkordans (15.332), skolastikeren Albertus Magnus' sentenskommentar (KB 2,249) fra 1506 og en yngre udgave af Nicolaus de Lyras postil (nr. 15.142) samt et Alfabetsk Repertorium over Lyra med Paulus af Burgos kritik og franciskaneren Mathias Dörings gensvar hertil (15.251), begge fra 1508. De fleste af disse gamle bøger er svære folianter, der er indbundet på

samme måde med tunge, sorte, læderbetrukne træbind som de tilsvarende værker fra Horsens og Tønder. Over for disse 9 middelalderlige teologiske værker står 4 bøger af anden art, nemlig en udgave af pave Gregor IX's Decretalier fra 1506 (KB 5,26), to nu adskilte bind af Antoninus af Florens' »Summa Historialis«, udg. 1512 (Bd. I = 15.413 og Bd. II = KB 13,12) samt endelig, som den yngste, en parisisk udgave i humanismens ånd af Augustins prædikener fra 1516 (15.216). Kun sidstnævnte kan siges at repræsentere den nordeuropæiske humanisme i Ribe-franciskanernes bogsamling.

Alle de bøger, der nu er i Flensborg, altså 9, er optaget i kataloget over Lütke Naamensens samling fra ca. 1574 og må altså i hans tid være kommet dertil, mens denne liste ikke nævner nogen af dem, der nu er i København. Det er altså ikke lykkedes for Lütke at få alle klostrets bøger til sin samling. Som nævnt viser jo broder Mourids Worms' gave af en bog til klostret så sent som 1540, at en art konventliv må have fortsat til denne tid eller senere, og en af disse brødre kan have været Lütkes kontaktsmand, da det gjaldt om at få bøgerne til Flensborg. Men i det mindste en af de bøger, der nu er på Det kgl. Bibl., har været i Ribe på Stiftsbiblioteket helt til forrige århundrede⁷⁴.

Til trods for, at de bøger, der nu er bevaret, kun udgør et brudstykke af de samlinger, de kommer fra, er de dog i stand til at formidle et værdifuldt indtryk af de danske – eller specielt de jyske – franciskaneres åndelige liv i de sidste generationer, de fik lov at virke i vort land. De var ikke – som den protestantiske polemik hævdede – »i Guds sandhed ulærde mænd«, men i det mindste nogle iblandt dem som provincialerne, Mourids Worm, Søren Nielsen og Lütke Naamensen har været i besiddelse af tidens bedste teologiske uddannelse.

Straks efter, at bogtrykkerkunsten muliggjorde det, har danske franciskanere anskaffet sig de nye udgaver af ordenens klassiske teologer som St. Bonaventura og Nicolaus de Lyra, der her er repræsenteret med henholdsvis 4 og 8 bøger. Deraf kan vi slutte, at de danske gråbrødres teologiske skoling i slutningen af 1400- og begyndelsen af 1500-tallet først og fremmest har bygget på denne gamle franciskanerskoles traditioner inden for dogmatik og exegese. Lyra var jo først og fremmest bibelkommentator, og studiet af Bibelen bekræftes yderligere af de to bibelkonkordanser, der findes i samlingerne. Inden for dogmatikken forsmåede man dog ikke sine lærde medbrødre inden for dominikanerordenen, men læste både Albert den Store og den yngre engelske dominikaner Robert Holcot (†1349). Derimod er den yngre franciskanske skole, skotismen, ikke repræsenteret blandt de

ældste bøger, mens man kendte debatten om Lyra. Blandt mystikerne læste man foruden Bonaventura Hugo af St. Victor og et mariologisk værk som »Corona beate Mariæ Virginis«. Desuden anskaffede man trykte udgaver af kirkeretten.

Omkring 1510-20 begyndte de nye tider at gøre sig gældende. Observansen sejrede helt i de danske klostre, og de dygtigste unge talenter som Mourids Worm og Lütke Naamensen sendtes til studier i udlandet, og derfra meldte de nye åndsstrømninger sig. De unge studerede stadig den skolastiske filosofi, både Thomas af Aquin og den skotistiske retning repræsenteret af parisermagisteren Petrus Tataretus og hans elev, men de trænede også i den nye latinhumanismes grammatik og retorik. Inden for teologien viser de nye åndsstrømninger sig ved, at man erhverver Erasmus' og hans ligesindedes udgaver af Det nye Testamente og af kirkefædre som Cyprian, Augustin, Hilarius, Dionysius Areopagita og Theophylact, mens den historiske interesse udtrykker sig i Antoninus Florentinus' »Summa Historialis«, der ganske vist også er en sjælslære og etik. Det er nok mere end et tilfælde, at mens de ældre værker overvejende er tilskrevet klostres biblioteker, er de fleste af de yngre givet »til brug« for enkelte brødre, om hvis flid og fortrolighed med de nye strømninger de vidner samtidig med, at individualismen derved tilkendegives. Dertil bidrog naturligvis også eksistenskampen og ordenens opløsning 1527-37, der også har sat sit præg på provincialministrenes og andres dispositioner over bøgerne. Nogen påvirkning fra lutherdommen vidner disse bøger ikke om, at Theophylact-udgaven skyldtes den schweiziske reformator Oecolampadius, kan man næppe drage konfessionelle slutninger af, men derimod snarere af, at vi finder en bog af den katolske apologet, flamlænderen og franciskaneren Franciskus Titelmann, i den begavede broder Mourids' besiddelse.

Kun for to af personernes vedkommende kender vi deres livshistorie videre indtil deres død, nemlig provincialen Jacobus Gottorpius, der som den første kendte dansk-amerikaner og ydremissionær døde i Tarequato i Mexico 1567, og Lütke Naamensen, der døde i hjembyen Flensborg 1574. Alle de andre personer, der dukker op i påtegningerne, forsvinder igen i den historiske uvidenheds mørke. Broder Lütke søgte i sin troskab mod sin kirke og sit kald at samle, hvad han kunne af sine medbrødres og de forladte klostres bogsamlinger, idet han håbede, at de i hans nye kollegium i Flensborg ville kunne genrejsningen af den katolske kirke til nytte. Ifølge Erich Hoffmann skuffede den unge konvertit Henrik Mandixen dog Lütkes håb om, at

han ville blive i Flensborg og fortsætte hans livsværk efter hans død. Lütke følte sig svigtet og har ikke ganske kunnet forstå, at den unge Henrik Mandixen havde større muligheder for at tjene den katolske sag ved i stedet at følge sit kald som jesuit ved det kollegium i Braunsberg, der faktisk i den kommende generation blev centret for bestræbelserne for at genindføre den katolske kirke i Norden⁷⁵.

Men bøgerne blev i Flensborg og er kommet forunderligt uskadt gennem tiderne til vore dage. Dyberegående studier – ikke mindst af de mange marginalnoter – vil sikkert kunne føre til betydelig mere viden om deres oprindelige brugere blandt de danske franciskanere, end det her har været muligt at fremlægge.

[1] Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis*, Kbh. 1954, *Løfter* pp. 222-37, handler om den protestantiske kampagne mod klosterløfterne i almindelighed, men kommer også ind på den særlige polemik mod tiggerordnerne. For Sverige se især Olavus Petri: *Samlade Skrifter I-IV*, Uppsala 1914-17, især *Om Klosterlefverne*, bd. I, pp. 473-523.

[2] Kongebrevene udgivet i *Frederik I's danske registranter* ved Erslev og Mollerup, Kbh. 1878-79 og i *Kong Gustav I's registratur*, bd. 1-10, *Handlingar rörande Sveriges historia*, serie I, Sthlm. 1861 ff, Johs. Lindbæk: *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, pp. 78-93.

[3] *De expulsione fratrum minorum* i *Scriptores Minores II*, ved Gertz, Kbh. 1918-20, pp. 326-67, *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, udg. af Henning Heilesen, Kbh. 1967.

[4] *Den danske Kirkeordinants*, udg. af Max W Olsen, Kbh. 1936, p. 87.

[5] Som note 4.

[6] P. D. Steidl: *Lütke Namensen i Credo*, 17. årg., Hålsingborg 1936, pp. 14,37, 70,79,110,140,158,212,222,255 og 276 ff.

[7] Erich Hoffmann: *Der Kampf des Franziskanermönches Lütke Namann gegen die Reformation in Flensburg*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 101, Neumünster 1976, pp. 117-170. Heller ikke han har dog kendt P. D. Steidls artikel.

[8] Hoffmann: op. cit., pp. 162-63.

[9] *Acta pontificum danica*, nr. 3497. Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, udg. af M. Cl Gertz, *Scriptores Minores II*, p. 314-15.

[10] *De expulsione fratrum minorum*, *Script. Min. II* pp. 334-36, *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse* ved Heilesen, pp. 27-29. H. C. P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense II*, Kbh. 1873, p. 206.

[11] *De expulsione fratrum minorum*, *Script. Min. II* pp. 339,10-340,14. *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, p. 33-35. Lindbæk: *De danske franciskanerklostre*, pp. 102-03.

[12] O. H. Moller: *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen*, Flensburg 1775, pp. 26-28, hvor der findes anbefa-

linger for Lütke Naamensen fra lensmanden, magistraten og gardianen i Ribe 1537 og fra lensmanden på Ålholm 1538 i anledning af hans bortrejse fra klostrene i henholdsvis Ribe og Nysted.

[13] Beviset for, at *Jacobus Gottorpius* i Mecklenburg 1539 er identisk med *Jacobus de Dacia* i Mexico efter 1542, består i, at de mexikanske kilder meddeler, at han havde været provincialminister for *Dacia* før afrejsen, og der ikke kendes nogen anden af det navn end *Jacobus Gottorpius*. Cf. J. Nybo Rasmussen: *Jacobus de Dacia, Catholica*, 20. årg., Kbh. 1963, pp. 118-19, og samme: *Bruder Jakob der Däne als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexico im XVI. Jahrhundert*, Wiesbaden 1974, pp. 25-26.

[14] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen*, Flensburg 1775, pp. 28-29.

[15] *Provinzen Saxonia af Det hellige Kors* var observanternes nordtyske provins, der ikke skulle forveksles med de ikke-reformerede franciskaneres og de såkaldte martinianeres provinser *Saxonia*, der havde andre tilnavne. Wittenburg ligger i det sydvestlige Mecklenburg mellem Schwerin og Elben. Datoen opløses som lørdag den 19. april 1539 i begge breve.

[16] Bemyndigelsen må forstås på baggrund af, at provincialministrene var de juridisk ansvarlige for dispositionen over franciskanernes jordiske gods, som de ifølge den strenge regelfortolkning ikke ejede, men kun brugte.

[17] Klaus-Peter Reumann: *Vor 400 Jahren starb der Gründer des heutigen Alten Gymnasiums*, Flensburger Nachrichten, 2. Januar 1975.

[18] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken der milden Stiftungen, durch welche ... Ludolphus Naamani ... verdient gemacht haben*, Flensburg 1774, p. 18 og 28. Hoffmann, op. cit., p. 149 og 162-63.

[19] O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 43-58, har en indholdsoversigt over manuskriptet. Cf. P. D. Steidl: *Lütke Naamensen*, Credo 1936, pp. 158-63 og 255-57 og Hoffmann: *Der Kampf des Lütke Namanns ...*, pp. 163-68.

[19a] En fortegnelse fra 1729 »St. Nicolai Kirkes bibliotek« blev udg. af J. G. Burman-Becker i »Slesvigske Provindsialefterretninger«, Ny rk., 4. bd., 2. hefte, Haderslev 1863, pp. 164-80.

[20] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, 1774, pp. 45-49.

[21] O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, 1774, p. 44.

[22] Vello Helk: *Jesuiten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformationsårhundredet*, Kirkehist. Saml., 7. rk. 5.bd., 1964, p. 294.

[23] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naamans*, 1976, p. 157, 159 og 162.

[24] Erasmus af Rotterdam udgav Det nye Testamente både på græsk og i en ny latinsk version første gang i Basel 1516, men denne tredje reviderede udgave af den latinske oversættelse kom i Amsterdam 1522. Bogen er i lille oktavformat og smukt udstyret med forsiert bind, hjørnebeslag og spænder af ornamenteret metal. Talrige tekstnoter vidner om flittigt studium.

[25] Nicolaus de Lya OFM, ca. 1270-1349 anses for Middelalderens største exeget. Hans bibelkommentar *Postilla literalis et moralis* tryktes i talrige udgaver fra 1471 ff og havde afgørende betydning ikke blot for franciskanernes, men hele senmiddelalderens bibelforståelse. Også Luther skyldte ham meget.

[26] Antonius Coccus er formentlig identisk med renæssancehistorikeren Marcus Antonius Coccius, kaldet Sabellicus, † Venedig 1506.

[27] Ropertus Holgot OP, exeget ved universitetet i Oxford, †1349.

[28] Henrik Christensen, kannik i Ribe i begyndelsen af 1500-tallet, synes ikke at kendes fra andre kilder end denne bog og nedennævnte Kgl. Bibl. Inc. 1279.

[29] Franciscus Titelmann OFM og OCap, flamlænder, f. Hasselt, observantisk franciskaner, virkede ved universitetet i Louvain for en rettroende katolsk exegetik over for humanisme og protestantisme. 1536 blev han kapuciner i Rom, †1537. P. F. Servais Dirks: *Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance de St. Francois en Belgique et dans les Pays-Bas*, Anvers 1885, pp. 49-59.

[30] Theophylact var græsk-katolsk ærkebiskop af Bulgarien i det 11. århundrede. Johs. Oecolampadius, der udgav hans bibelkommentar, var humanist og blev zwingliansk reformator af Basel, †1531.

[31] Cæcilius Cyprianus, kirkefader og biskop af Karthago, † martyr 258.

[32] Johannes Jakobsen fra Ribe, formentlig præst, ukendt i andre kilder.

[33] Thomas Assersen, præst i Stenbjerg, Ny Herred i Angel, †1553. Han skænkede sin bogsamling samt midler til køb af flere bøger til Flensborg skoleungdom. Denne bog hører altså ikke til Lütke Naamensens oprindelige bogsamling. O. H. Møller: *Erneuertes Andenken ...*, Flensborg 1774, p. 50, har en liste over Th. Assersens gave.

[34] Dionysius Areopagita. Under dette forfatternavn udøvede de ca. 500 i Syrien opståede kristent-nyplatoniske skrifter stor indflydelse på middelalderens teologi. Udgaven var foranstaltet af den platoniserende renæssance-filosof Marsilio Ficino (1433-99) og består af tre dele: 1) en »gammel oversættelse« med kommentarer af skolastikere som Hugo af St. Victor, Albertus Magnus, Thomas af Aquin m.fl., 2) en »ny oversættelse« med kommentar af Ambrosius Orator og 3) Marsilio Ficinøs egen oversættelse med kommentarer.

[35] Hilarius af Poitiers, kirkefader, †367. *De Trinitate* er hans hovedværk.

[36] Benedikt (Bendix) Ahlefeldt til Satrupholm og Gelting, †1587.

[37] En exegetisk håndbog, der under alfabetiske stikord bringer de vigtigste af Nicolaus de Lyras kommentarer, udvidet med kritik af biskop Paulus af Burgos, †1435, og Mathias af Thüringen alias Mathias Dörings OFM (†1461) derimod rettede defensorat, en af senmiddelalderens kendteste teologiske debatter.

[38] Bonaventura OFM, 1221-74, franciskanerordenens betydeligste teolog, »Doctor seraphicus«. Hans hovedværk var kommentaren til Petrus Lombardus' »Liber Sententiarum« fra 1250-52. Han blev helgenkåret 1482, og på samme tid begyndte de talrige trykte udgaver af hans værker at udkomme, der udgjorde grundlaget for den tids franciskaneres teologiske uddannelse.

[39] Et samlingsbind indeholdende fire bøger: 1) Bonaventuras *Breviloquium*, et kompendium af dogmatikken, 2) sammes *Itinerarium*, hans mystiske hovedværk, samt 3) den tidlige skolastiker Hugo af St. Victors (1096-1141) værk om sakramenterne. Hertil 4) et kompendium af kirkeretten.

[40] Lærebog i filosofi. Petrus Tataretus OFM, fransk skolastiker af den skotistiske retning, † ca. 1510. Han kommenterede Petrus Hispanus' meget benyttede lærebog i logik (ca. 1250), filosofen Porphyrius' (232-304) *Isagogik* samt

Aristoteles' værker om logik, naturfilosofi og etik. Martin Molenfeldt de Livonia (Livland) var Tataretus' elev ved universitetet i Paris, men der vides tilsyneladende intet om hans historie i øvrigt. En utydelig påskrift neden for titlen omtaler nogle flere personer, muligvis lærernavne: »... Egidio de Roan (Rouen?) et Alberto de Saxonia«.

[41] Brødrene »Ketillus« og »Mathias« er formentlig tidligere brugere af bogen, hvis talrige randnoter vidner om flittigt studium.

[42] Antoninus Pierozzi, f. 1389, OP 1405, ærkebiskop af Florens 1436, †1459, helgenkåret 1523. Hans *Summa Historialis* er et værk om sjælen, moralen og historien, en syntese af katolicismens og renæssancens menneskesyn. Værkets anden del, se nedenfor under Det kgl. Bibl. nr. 13,12 fol.

[43] Lærebog i grammatik og retorik. Johannes Despauterii blev født i Ninove vest for Brüssel og underviste på universitetet i Louvain, †1520. Augustinus Dathi blev født i Siena, Italien, 1420, og var renæssancepræget lærer i sin hjemby, †1478. Begges værker havde i datiden udbredelse i mange trykte udgaver.

[44] Albertus Magnus, f. 1193, OP, skolastiker, biskop af Regensburg, †1280. Hans sentenskommentar agtedes på linie med Thomas af Aquins (hans elev) og Bonaventuras. Helgenkåredes 1931.

[45] Se ovf. note 42 om dette værks første del.

[46] Forfatteren til denne lovprisning af Jomfru Maria er ikke identificeret, men franciskaneren Marianus fra Florens (†1537) skrev et værk med samme titel. Om giveren se ovenfor note 28.

[47] Gregor IX, pave 1227-41, lod 1234 Raimund af Pennafort udarbejde denne fortsættelse af Gratians *Decretum*, middelalderens kirkeretlige hovedsamling.

[48] Min tak til redaktør Herluf Nielsen, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, for kritisk filologisk gennemsyn af transskriptionerne af påtegningerne.

[49] Franciskanerreglens endelige version, »Regula Bullata« fra 1223, kapitel IV og VI. Nyeste udgave Kajetan Esser: *Die Opuscula des Hl. Franziskus von Assisi, Grottaferrata*, Rom 1976, pp. 366-71. På dansk findes en oversættelse af den foregående »Regula non Bullata« fra 1221 i *Frans af Assisi, legende og skrifter*, udg. af Johs. Novrup i Europæisk Kulturbibliotek, Kbh. 1946. Ejendomsforbudet fremgår her af kap. VIII og IX, pp. 88-90.

[50] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, *Scriptores Minores* II, p. 320, 21-27.

[51] A. Heise: *Diplomatarium Vibergense*, Kbh. 1879, p. 170.

[52] *De expulsionione fratrum minorum*, *Script. Min. II*, pp. 336-39. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 29-33 og 79-80.

[53] *De expulsionione fratrum minorum*, *Script. Min. II*, pp. 366-67. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 73-75.

[54] *De expulsionione fratrum minorum*, *Script. Min. II*, pp. 359-64. Heilesen: *Kroniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 63-70.

[55] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, *Script. Min. II*, p. 320, 32-35.

[56] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, *Script. Min. II*, p. 320, 34.

[57] Lucas Wadding: *Annales Minorum*, tom. XVI, Rom 1736, pp. 83-84: Pave Leo X's brev om samtlige danske franciskaneres reform 1519.

[58] O. H. Moller: *Vermischte Nachrichten ...*, Flensborg 1775, pp. 26-27.

[59] Vilh. Lorenzen: *De danske franciskanerklostres bygningshistorie*, Kbh. 1914, p. 14.

[60] *Riberhus lens regnskaber 1537-38. 1540*, Rigsarkivet Kbh. Ældste regnskaber, reg. 108 a, nr. 53, hefte 10 i, fol. 22 a.

[61] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 293, 1-9.

[62] J. Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver*, Kbh. 1976, pp. 31-33 og 70-72, cf. note 26.

[63] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naaman ...*, pp. 132-33.

[64] Erich Hoffmann siger ovennævnte sted, at der kunne være tvivl om, hvorvidt Lütke måske havde været verdensgejtlig og havde studeret som sådan, inden han blev franciskaner, men ingen sikre kilder tyder derpå.

[65] O. H. Moller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 23-24.

[66] E. J. de Westphalen: *Monumenta inedita rerum germanicarum præcipue cimbricarum ... IV*, Leipzig 1745, p. 1457. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, p. 106.

[67] O. H. Moller: *Erneueretes Andenken ...*, p. 50.

[68] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, p. 317, 2-3. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, pp. 140-43.

[69] V. Lorenzen: *De danske franciskanerklostres bygningshistorie*, Kbh. 1914, pp. 47-57.

[70] *De expulsionem fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 366-67. Heilesen: *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 73-75. *Kong Frederik I's danske regjstranter*, pp. 337-38.

[71] Petrus Olai: *De ordine fratrum minorum*, Script. Min. II, 316, 25-26. Lindbæk: *Franciskanerklostre*, p. 108.

[72] *De expulsionem fratrum minorum*, Script. Min. II, pp. 338, 1; 339, 11-13 og 22. Heilesen: *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, pp. 31 og 33-34.

[73] O. H. Moller: *Vermischte Nachrichten ...*, pp. 26-27.

[74] J. Kinch: *Ribe bys historie I*, p. 541, omtaler, at Albertus Magnus-bogen på hans tid var i Stiftsbiblioteket. Ellen Jørgensen: *Studier over danske middelalderlige bogsamlinger*, Hist. Tidsskr., 8. rk., IV, 1912-13, pp. 52 ff omtaler denne bog og Antoninus på KB, men ikke de to andre.

[75] Erich Hoffmann: *Der Kampf des ... Lütke Naaman ...*, pp. 156-61. Vello Helk: *Jesuiten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformations-århundredet*, Kirkehist. Saml., 7. rk. 5. bd., 1964, pp. 286-305. Richard Wehner: *Jesuiten im Norden. Zur Geschichte des Ordens in Schweden I, 1574-1879*, Paderborn 1974, pp. 16-17.

Tranquebarmissionens tidlige historie

Nogle hidtil upåagtede kilder og deres betydning belyst ved eksempler

Af *Anders Nørgaard*

1. Hittidige fremstillinger kildebenyttelse

Så godt som alle hittidige fremstillinger af Tranquebarmissionens historie har altid kunnet enes om, hvilke kilder der af forskellige grunde måtte anses som uegnede til at danne grundlag for en fremstilling af Tranquebarmissionens historie. Således skriver Fenger¹ i sit forord: »Det undgik dog ikke min opmærksomhed, at disse beretninger (i.e. de såkaldte Hallische Berichte²) burde benyttes med nogen forsigtighed, og at det ville være ønskeligt at kunne sammenholde de trykte beretninger med de fra missionærerne hidrørende breve og optegnelser, som opbevaredes deels i de Franckeske Stiftelsers Arkiv i Halle, deels i Missionskollegiets arkiv i Kjøbenhavn«.

Om årsagen til denne forsigtighed, der er nødvendig, når man gør brug af HB, skriver Fenger senere (s. 207), at de altid vil være en hovedkilde, og at han i en vis betydning kan bevidne deres pålidelighed, – »når man nemlig for at kalde en beretning pålidelig blot forlanger, at hvad der anføres og fortælles, skal være rigtigt. Vil man derimod gøre større fordringer og forlange, at intet væsentligt må være udeladt ... så kan jeg ikke anbefale de Halliske Beretninger«. Fenger slutter med at udtrykke, at han ikke kan undgå at få et ubehageligt indtryk af en vis lyssky ængstelighed (sc. for at offentliggøre ting vedrørende missionen) hos såvel den ældre som den yngre Francke, der stod for udgivelsen.

Fenger har for så vidt muligt at råde bod på dette benyttet Missionskollegiets arkiv. En stor del af dette arkiv er imidlertid gået til ved Vajsenhusets brand i 1795 og indeholder så godt som intet fra tiden før 1730. Først fra omkring 1738 begynder arkivet at rumme et fyldigere materiale. Ved at benytte dette materiale bringer Fenger en mængde korrektiver til de hittidige fremstillinger af Tranquebarmissionen fra

tiden omkring 1740. For den forudgående tids vedkommende derimod har han været tvunget til at benytte HB eller ældre fremstillinger, der byggede på disse³.

Fenger selv havde forgæves søgt at få oplysninger fra Halle, men uden resultat⁴, og han kan ikke undertvinge sin irritation over, at heller ikke tyske forskere har benyttet det store utrykte materiale, som han vidste måtte findes i Halle⁵. Endvidere har Fenger været klar over, at der endnu fandtes et arkiv i selve Tranquebar og har derfra hentet en enkelt optegnelse⁶.

For Fengers vedkommende kan det altså konkluderes, at han har haft kendskab til, hvorfra vigtige oplysninger til en fremstilling af Tranquebarmissionens historie har kunnet hentes, men at han af omstændighederne har været henvist til udelukkende at holde sig til de bevarede dele af Missionskollegiets arkiv. Hans fremstilling bringer derfor i forhold til tidligere fremstillinger intet væsentligt nyt, hvad angår tiden før omkring 1740. Fenger er både den første og sidste, der i en helhedsfremstilling af Tranquebarmissionens historie har benyttet Missionskollegiets arkiv. Derigennem og ved at henvise til det nødvendige i at inddrage også kilder fra arkiverne i Halle og i Tranquebar har Fenger haft blivende betydning.

Den næste, der giver sig i kast med større fremstillinger, er tyskeren Walther Germann, der i årene 1865-72 udgiver 3 store monografier⁷, som skildrer de betydeligste af de missionærer, der kom til Tranquebar. Germanns bøger er langt det bedste, der til dato findes af større fremstillinger af Tranquebarmissionens historie. Germann var den første, der fik tilladelse til at benytte arkivet i Halle til en fremstilling af Tranquebarmissionens historie. Han var klar over, hvilke forpligtelser der lå heri, samt at han ud fra de hidtil ukendte akter i Hallearkivet måtte påtage sig at tage adskilligt op til en fuldkommen nyvurdering, idet han helt og holdent byggede sin fremstilling på primærkilder, som han forefandt i Halle. Han mente at måtte »kvittere« for dette privilegium, og det gjorde han i sine fremstillinger ved i rigt mål at citere de forskellige breve og andre beretninger, han benyttede. Han var klar over det værd, hans biografier derved kunne få også for eftertidens forskere, og han skriver i forordet til Johan Philipp Fabricius (s. VII), »so kann ohne weiteres Durchsuchen der Archive, da uns ja Fenger eine gediegne Arbeit aus den Kopenhagener Acten geschenckt hat ... allein nach dem gedruckten Material die Geschichte der alten lutherischen Mission neu bearbeitet werden«. Germann mente altså, at med det, der var fremdraget af ham, samt det, der af

Fenger var fundet i Missionskollegiets arkiv, var alt væsentligt for en fremstilling af Tranquebarmissionens historie blevet fremlagt, og at al senere forskning blot kunne bygge videre på dette nu trykte materiale. Senere, da han kom til Indien, blev han dog klar over, at han havde overvurderet betydningen og omfanget af arkivmaterialet i Halle, idet han i Indien opdagede, at det gamle missionsarkiv fra missionen i Tranquebar endnu fandtes i missionær Schwartz' privatbesiddelse. Hvorledes arkivet er havnet hos denne, er endnu uopklaret, men hovedsagen er, at Germann fik nys om sagen og fik lov til at benytte dette arkiv, som rummede så mange værdifulde og hidtil ukendte oplysninger. Dets konserveringstilstand var meget slet. Germann fortæller i forordet til »Ziegenbalg und Plütschau« (s. V): »Sie (akterne) waren nicht nur oftmals schwer zu entziffern, sondern zerfielen auch unter den Händen, so daß schwerlich noch ein Anderer sämtliche Originale wieder lesen kann«, – en spådom, som desværre er gået i opfyldelse (derom senere).

Den tredie, som har udgivet et større værk om Tranquebarmissionen, er østtyskeren Arno Lehmann, der til fornylig var professor i missionshistorie ved universitetet i Halle⁸. I forhold til Germann betegner Lehmann det tilbageskridt, at han bygger sit arbejde udelukkende på materiale fra arkivet i Halle. At han ved sin fremstilling har måttet se bort fra materiale i udlandet, kan måske undskyldes, men at han ikke har fundet anledning til at undersøge materialet fra det gamle arkiv fra selve Tranquebar, et arkiv, som nu befinder sig i Leipzig (derom senere), må vække undren. Lehmanns væsentligste bidrag til Tranquebarmissionens historie er ikke hans fremstilling af Tranquebarmissionens historie, men den trykte udgave af missionens første leder, Bartholomæus Ziegenbalgs breve⁹, som Lehmann udgav på grundlag af de originale breve, der findes i arkivet i Halle.

2. Principiel overvejelse af, hvilke kilder der er nødvendige for en alsidig fremstilling af Tranquebarmissionens historie

I de fremstillinger af Tranquebarmissionens historie, som er omtalt ovenfor, har der været peget på 3 af de 4 arkiver, som jeg mener, det er helt nødvendigt at inddrage for at kunne nå frem til en forsvarlig fremstilling af Tranquebarmissionen. De tre ovennævnte arkiver var: Missionskollegiets arkiv, Archiv der Franckeschen Stiftungen i Halle

og endelig det gamle arkiv fra missionen i Tranquebar. Det fjerde meget vigtige arkiv er Ostindisk Kompagnis arkiv (fra 1732 Asiatisk Kompagnis arkiv). Dette righoldige arkivmateriale er hidtil aldrig blevet benyttet, hverken af de tre, som har skrevet de større fremstillinger, som er omtalt ovenfor, eller af de talrige, der har skrevet mindre afhandlinger om enkelte emner af Tranquebarmissionens historie. Ja end ingen er kommet på den tanke, at der skulle være materiale af betydning for missionshistorien i handelskompagniet; når talen er om missionens forhold til handelskompagniet, herunder den lokale øvrighed i Tranquebar, nøjes man med at beklage, at det her kun er muligt at belyse sagen fra missionærernes side.

Det er derfor nyt og spændende land, der dukker op, når man læser om missionen i handelsarkiverne; og som Fenger følte det, da han sammenlignede HB med materialet i Missionskollegiets arkiv, opdager man, at den hidtidige opfattelse af missionen i Tranquebar må tages op til nyvurdering på mange områder. Jeg skal nedenfor anføre et eksempel på resultaterne af en nærmere beskæftigelse med Ostindisk Kompagnis arkiv foruden de 3 allerede »klassiske« arkiver. Først føler jeg dog, at det vil være på sin plads at tage kilderne til Tranquebarmissionens historie op til en mere principiel overvejelse.

Tranquebarmissionen går tilbage til 1705, hvor de to første missionærer Bartholomäus Ziegenbalg og Heinrich Plütschau ombord på Ostindisk Kompagnis skib »Sophia Hedewig« sejlede fra København til Tranquebar. Da man ikke i Danmark havde kunnet finde teologer, der var villige til at påtage sig hvervet som missionær, havde hofpræsten, dr. Lützens, henvendt sig til tyske venner, og blandt A. H. Franckes disciple fandt man de to ovennævnte, som var villige dertil. Hermed var den »trekant« dannet, som er karakteristisk for Tranquebarmissionens historie, lige til Danmark i 1845 solgte kolonien.

Denne »trekant« udgjordes af: *I. København*, hvor missionens officielle ledelse var placeret. I de første år var den uden fastere organisation, men efter Missionskollegiets oprettelse i 1714 i fastere rammer; *II. Tranquebar*, naturligvis som centrum for missionen; og endelig *III. Halle*, som man kan kalde missionens åndelige hjemsted. Langt den overvejende del af de missionærer, som senere udsendtes til Tranquebar, blev rekrutterede fra kredsen omkring de Franckesche Stiftungen i Halle, og reelt sad man i Halle inde med betydelig større indflydelse over missionen, end man gjorde i København, idet langt

den overvejende del af de pengebidrag, der dannede grundlaget for missionens eksistens, stammede fra Tyskland.

Med dette er også angivet de tre steder, hvor man ved en historisk efterforskning må søge sine kilder. Der findes dog endnu et betydningsfuldt arkiv, som man må benytte, dersom man vil beskæftige sig indgående med Tranquebarmissionens historie. Det er London, hvor Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK)'s arkiver rummer et væld af oplysninger, ikke mindst om den første tid. For den senere tids vedkommende fortælles der navnlig om Tranquebarmissionens store indflydelse ude omkring i Indien, derimod vel ikke så meget om missionen i selve Tranquebar¹⁰.

Germann forsøgte, så vidt det var muligt, at forklejne den engelske indsats, og han har ikke benyttet engelsk materiale i sine fremstillinger, omend han et sted må indrømme, at man i England kan hente nøjagtigere oplysninger, end man kan få i Tyskland¹¹. Om den engelske indsats i det hele taget mener han at kunne afsløre den skumle bagtanke, at den engelske kirke blot ydede støtte for senere helt at kunne overtage missionen¹². Denne undervurdering af den engelske indsats er imødegået af J. Oskar Andersen¹³, og senere er Englands betydning for Tranquebarmissionen blevet fremdraget af F. Schrøder¹⁴ og ikke mindst af P. G. Lindhardt¹⁵, der i rigt mål benytter engelske primærkilder. Af tyske forskere har Erich Beyreuther beskæftiget sig med Tranquebarmissionens forhold til England¹⁶. Jeg har ikke selv haft lejlighed til at stifte bekendtskab med de engelske arkiver, og jeg må derfor nøjes med at henvise til de ovennævnte artikler.

I det følgende vil jeg da holde mig til »trekanten« *København – Tranquebar – Halle*.

3. Gennemgang af arkiverne

Hvad *København* angår, gjorde Fenger som nævnt et værdifuldt arbejde ved som den første at inddrage materiale fra Missionskollegiets arkiv¹⁷. Dette arkiv opbevarede i Vaisenhuset, hvorfor en meget stor del af det gik tabt ved den store brand i 1795. Det gælder især arkivalier fra den ældste tid, hvor så godt som alt blev ildens bytte. At størstedelen var gået tabt, var i hvert fald Fengers opfattelse¹⁸, og denne opfattelse er via den tyske udgave af Fengers bog¹⁹ ukritisk blevet fortsat i tysk forskning til vore dage²⁰.

Imidlertid var en betydelig del af arkivet blevet opbevaret på Ledreborg gods, idet både I. G. Holstein og dennes søn J. L. Holstein indtog ledende stillinger ved Missionskollegiet. En del af det materiale, der retteligt burde have været opbevaret i kollegiets arkiv, har Holsteinerne ladet opbevare i deres privatarkiv på Ledreborg, og det undgik derved branden i 1795. Ledreborgarkivet ansås indtil 1844 for at være gået til grunde. Man mente, at en del af det var blevet solgt, og at resten var gået til på forskellig vis. Ved et besøg på godset i 1844 opdagede imidlertid professor og arkivar C. A. Becker, at det endnu befandt sig på Ledreborgs bibliotek, og han foretog en registrering af det²¹. Det viste sig da, at Ledreborgsamlingen indeholder en betydelig mængde arkivalier vedrørende Tranquebarmissionen, og dets betydning er fuldt på højde med den bevarede del af Missionskollegiets arkiv. Herhjemme er Ledreborgsamlingen blevet benyttet af f.eks. L. Stampe²² og af P. G. Lindhardt²³.

I København kan man endelig i Danske Kancellis arkiv finde kilder af betydning for Tranquebarmissionen. Det skyldes, at en del instrukser til missionærerne, direktionen for handelskompagniet og andre, der havde med missionen at gøre, blev givet gennem Danske Kancelli. Dette var naturligvis praksis i den første tid, da missionen var et kongeligt privatforetagende, men praksis fortsattes nu og da også efter, at Missionskollegiet var blevet oprettet. Da missionskollegiet i Struenseeperioden mistede sin forestillingsret, overgik denne funktion til Danske Kancelli, og kongelige resolutioner og lignende vedrørende missionen må derefter søges i Danske Kancelli.

Hvad angår *Tranquebar*, har man i forskningen hidtil ladet sig nøje med Germanns fremstilling. Han stiftede som nævnt bekendtskab med det gamle arkiv under sit ophold i Indien. Senere forskere har indskrænket sig til – i øvrigt følgende Germanns intention²⁴, at citere de kildeafskrifter m.v., som Germann bringer, og man har så ikke bekymret sig videre om arkivets skæbne. Lehmann nævner i sin bog overhovedet ikke, at et sådant arkiv eksisterer, måske af lokalpatriotiske grunde, idet han muligvis mener, at det ville stille arkivet i Halle i et dårligere lys²⁵. Heller ikke her i Danmark synes man at kende det gamle tranquebarske arkivs eksistens²⁶. Imidlertid eksisterer det den dag i dag. Størstedelen, omfattende 25 kapsler, findes i Leipzigermissionens arkiv i Leipzig, en mindre del (10 numre) findes på Rigsarkivet, og 3 kirkebøger for missionsmenigheden findes på Landsarkivet for Sjælland.

Sagen er, at det ved Germanns formidling lykkedes at bringe arkivet

til Leipzig i slutningen af forrige århundrede. Da missionshistorikeren Jens Vahl gjorde Rigsarkivet opmærksom herpå, gjorde Rigsarkivet gennem Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen krav om udlevering, men efter noget tovtrækkeri mellem København og Leipzig lod man sig i København nøje med et i øvrigt helt tilfældigt lille udvalg²⁷. Begge arkivdelene har ført en hengemt tilværelse, og ingen har tilsyneladende benyttet materialet siden Germann. En nærmere præsentation af dem vil derfor ikke være overflødig.

En stor del af det materiale, der findes i Tranquebararkivet, findes ifølge sagens natur også i Halle; men derudover er der mange vigtige ting, som man kun finder i det gamle Tranquebararkiv. Man kan her således f.eks. finde den særdeles livlige brevveksling med personer uden for Halle-kredsen, jeg tænker her ikke blot på personer i Tyskland, men også på brevvekslingen med SPCK og med Missionsarkivet i Danmark. Det sidste er jo ikke mindst betydningsfuldt på baggrund af, at en stor del af Missionskollegiets arkiv som omtalt er gået tabt. Vigtig er også, hvad man kunne kalde missionens »journal« over ind- og udgående breve. Endelig findes en række dokumenter, som kan tjene til at belyse missionens hverdag; således får man gennem Ziegenbalgs »Erbdokument« et fortræffeligt indtryk af missionærernes materielle levestandard.

Af den del af det gamle Tranquebararkiv, der er havnet på Rigsarkivet, kan jeg særlig fremhæve en »Diarium und Conferenzbuch 1706-19«²⁸, der, hvad kildeværdien angår, er særdeles vigtig, idet krav om hjemsendelse af dagbøgerne først blev fremsat i 1725²⁹. Efter fremsættelse af krav om hjemsendelse af dagbøger må man være forsigtigere med at fæste lid til disse, idet dagbogsskriverne så i vidt omfang må antages at have taget hensyn til, at deres beretninger senere blev læst i Europa. For tidsrummet før hjemsendelseskrevet må man imidlertid antage, at dagbogsberetningerne ikke er påvirkede af dette hensyn³⁰.

Til Landsarkivet for Sjælland er overført 3 kirkebøger for missionsmenigheden. Disse giver f.eks. et værdifuldt indtryk af missionens vækst, og man kan ydermere danne sig et billede af de samfundsklasser, hvorfra denne vækst kom.

Endelig er der *Halle*³¹, der uden tvivl rummer de mest omfattende kilder til Tranquebarmissionens historie, ikke blot hvad angår selve Halle, men også for de andre tilknytningspunkters vedkommende (København, Tranquebar og London), idet man i rigt mål har sendt kopier og beretninger til Halle, hvor alt er blevet opbevaret med

megen omhu. Disse kilder i Halle blev første gang benyttet til udgivelsen af HB, som man dog som tidligere anført må benytte med megen forsigtighed. Derpå er der i den hidtidige litteratur om Tranquebarmissionen anført eksempler nok³². I videnskabeligt øjemed blev Hallearkivet først benyttet af Germann, og det er så senere benyttet af flere forskere. Af danske forskere, der har benyttet arkivet til missionshistoriske studier, kan nævnes Knud Heiberg (hvis optegnelser nu findes på Rigsarkivet); hans afskrifter har J. Oskar Andersen benyttet³³. I nyere tid har P. G. Lindhardt benyttet arkivet i Halle – og i Berlin. Thi også dette arkiv har en lille underafdeling, idet 33 kapsler på svigagtig vis er havnet i Berlin³⁴. Endelig er arkivet sidst blevet benyttet af Lehmann³⁵. Arkivet i Halle vil altid være hovedarkivet for studier af Tranquebarmissionens historie.

Men hermed er jeg ikke færdig med en gennemgang af mulige kilder til Tranquebarmissionens historie. Som nævnt ovenfor (s. 84) står endnu et meget stort og inden for missionshistorien ganske ubenyttet arkiv tilbage: Ostindisk Kompagnis (fra 1732 Asiatisk Kompagnis) arkiv på Rigsarkivet³⁶. Det indeholder dels arkivalier fra hovedsædet i København, men også det hjemførte arkiv fra selve Tranquebar. Og med benyttelsen af dette arkiv får man for første gang lejlighed til at belyse missionen fra en helt anden side, end de hidtil benyttede kilder har givet mulighed for. Navnlig de såkaldte »generalbreve« er vigtige. Det var breve, der sendtes fra Tranquebar til København. I disse breve redegjorde styret i Tranquebar for alle problemer i kolonien, og direktionen svarede ligeledes i »generalbreve« og gav deres forskrifter for, hvorledes den lokale styrelse skulle forholde sig.

Ved at benytte dette arkiv får man for første gang lejlighed til at bedømme forholdet mellem missionen og øvrigheden, både den stedlige og den hjemme i København (direktionen for handelskompagniet). Dette forhold spiller ikke mindst i missionens grundlæggelsestid en betydningsfuld rolle. Men hidtil har man nøjedes med at se sagen fra missionærernes synspunkt, idet de eneste kilder, man har lagt til grund, er de, der stammer fra missionen selv. Derved har hele den voldsomme uoverensstemmelse mellem kommandanten i Tranquebar og missionen, som den skildres i Germ. I, kapitel 3, samt hos Lehmann (bl. a. s. 109), fået et så gådefuldt skær, for da slet ikke at tale om Fengers bog, hvor dette forhold er helt uopklaret, hvad det selvfølgelig må være al den stund, han for denne periodes vedkommende kun har HB at bygge på³⁷. Med inddragelsen af Ostindisk Kompagnis arkiv træder disse ting frem i et klarere lys. Medens man

på grundlag af de hidtil benyttede kilder altid har skildret uoverensstemmelserne mellem missionen og kommandanten i Tranquebar som resultatet af personlige stridigheder mellem disse to instanser, viser det sig ved benyttelse af kompagniets arkiv at være en alt for snæver betragtning. Forholdet mellem kommandant og missionærer synes tværtimod på det personlige felt at have været godt. Det er et helt andet sted, man skal finde forklaringen på de vanskeligheder, der mødte missionen fra kommandantens side, – vanskeligheder, der truede med at kvæle den begyndende mission, men som ved skæbnens ironi dog fik lige den modsatte virkning, idet de kom til at give stødet til samarbejdet med englænderne i Madras. Derved blev Tranquebarmissionen tvunget ud af sine egne snævre rammer ind i det betydningsfulde »økumeniske samarbejde«, og Tranquebarmissionen kom derved til at spille en vigtigere rolle i verdensmissionen, end den ellers ville have kunnet³⁸.

4. Forholdet mellem mission og øvrighed i grundlæggelsesperioden (1706-1719)

I det følgende vil jeg ud fra de ovennævnte kilder give et eksempel, som kan sandsynliggøre dette syn på forholdet mellem missionærer og den stedlige øvrighed personificeret i kommandant Johan Sigismund Hassius³⁹. Endvidere vil jeg søge at vise betydningen af, at man i forskningen inddrager ikke blot de hidtil benyttede arkiver (Missionskollegiet (incl. Ledreborgsamlingen) og arkivet i Halle (incl. den del, der nu findes i Berlin), men også det hidtil kun lidet benyttede arkiv fra missionen i Tranquebar samt det inden for missionshistorien helt ukendte Ostindisk Kompagnis arkiv. Jeg må dog først gøre opmærksom på, at jeg i det følgende må gå let hen over mange begivenheder, der i og for sig er interessante, og som man først ved benyttelsen af det nye materiale har kunnet få tilstrækkeligt oplyst. En sådan behandling vil her føre for vidt, og jeg må derfor nøjes med kort at skitsere handlingsforløbet for så at koncentrere mig om et enkelt punkt, der eksempelvis kaster et nyt lys over begivenhederne og deres dybere baggrund.

a. De første år, Ziegenbalgs fængsling

De to første missionærer, Ziegenbalg og Plütschau, var i 1705 blevet udsendt personligt af kongen, Frederik IV⁴⁰. Deres udsendelse var sket

uden nogen form for forhandling med direktionen for Ostindisk Kompagni, der dog ellers måtte anses for den rette stedlige øvrighed. Hermed var der åbnet for konfliktmuligheder, idet det gamle spørgsmål, som stammede helt tilbage fra koloniens grundlæggelse, spørgsmålet om kompetenceforholdet mellem kompagniet og kongen, hermed påny dukkede op⁴¹.

Hverken direktionen eller kommandant Hassius fik meddelelse om, at en mission skulle påbegyndes i Tranquebar, og da missionærerne ombord på skibet »Sophia Hedewig« den 9. juli 1706 ankom til Tranquebar, kom det fuldstændig bag på den stedlige øvrighed. Missionærerne på deres side var udstyret med en instruks⁴², der foreskrev, hvorledes man ønskede, at missionen skulle foregå, men om missionens forhold til den stedlige øvrighed stod der intet.

Det er klart, at disse ting rummer stof til konflikter. På den ene side har vi de »kongelige«⁴³ missionærer, og på den anden handelskompagniets direktion med dets kommandant og andre betjente i kolonien. Det kom da heller ikke til at mangle på konflikter mellem missionen og den stedlige øvrighed. Om disse kan man læse både i missionærenes breve og beretninger hjem og i kommandantens »generalbreve« til direktionen. Det er spændende læsning, og man har derigennem fået mulighed for at få belyst sagerne fra begge sider, hvor man hidtil kun har benyttet missionærenes beretninger. Situationen tilspidsedes efterhånden, så kommandant Hassius til sidst ikke syntes at have anden mulighed end at skride til en fængsling af Ziegenbalg. Det har hidtil været så godt som umuligt at finde rede i de modstridende oplysninger, man har om denne fængsling; Fenger giver fornuftigvis op⁴⁴, Germann kommer et godt stykke længere⁴⁵, Lehmann bringer ikke noget nyt⁴⁶. Imidlertid kan man ud fra en brevsveksling mellem kommandant Hassius og Ziegenbalg⁴⁷ samt fra kommandantens indberetning til direktionen 15/10 1710 nøjere fastlægge de bagved liggende årsager. Enkeltheder skal jeg ikke komme ind på her, men blot fastslå, at det dybereliggende er missionærenes krav om egen jurisdiktion, hvortil kommer kommandantens – sikkert velbegrundede – frygt for en opstand i byen. Det er de kongelige missionærer, der ikke vil acceptere at skulle stå under handelskompagniets øvrighed.

Sagen går i hårdknude og trækker i langdrag. Begge parter vil gerne have afsluttet den, men ingen vil ydmyge sig ved at tage det første skridt. Endelig lykkes det at få sagen til at glide ved missionær Plütschaus mellemkomst. Ziegenbalg slipper efter flere måneders fængsel

atter ud og kommer i stedet under en art husarrest. Ved løsladelsen enedes begge parter, der altså indså det umulige i at fortsætte som hidtil, om, at sagen skulle sendes til afgørelse i København. Begge parter udfærdigede klageskrivelser, karakteristisk nok til hver sin øvrighed. Kommandantens brev til direktionen for Ostindisk Kompagni kender vi⁴⁸, missionærernes til kongen kendes kun indirekte⁴⁹.

Det er umuligt at placere ansvaret for, at det kom til en fængsling af Ziegenbalg, hos en af parterne. De forhold, de var sat til at arbejde under, var umulige, og skylden må derfor i sidste instans lægges på dem, der ikke i forvejen havde sørget for, at forholdet mellem mission og øvrighed blev klart fastlagt.

De to parter klageskrifter sendes med skibet »Printz Wilhelm«⁵⁰ til København, og der er nu ikke andet at gøre i Tranquebar end at forsøge at få det hele til at glide så godt som muligt, indtil der fremkommer en afgørelse i sagen. I efteråret 1711 rejser missionær Plütschau hjem, dels for at tale missionens sag i København, men sikkert mere på grund af dybtgående uoverensstemmelser mellem ham og missionær Ziegenbalg⁵¹. Tilbage i Tranquebar er så foruden Ziegenbalg selv missionær Gründler, der var kommet til Tranquebar i 1709.

b. Forholdene i Danmark

Som nævnt begyndte missionen som et kongeligt privatforetagende⁵² under ledelse af kongens tyske hofpræst F. Lütken. Denne fik en hård opgave med at få missionen til at fungere trods modstand fra direktionen for Ostindisk Kompagni⁵³. Ved hans død i 1712 oprettedes det såkaldte missionsinspektorat under ledelse af professorerne Trelund og Lodberg⁵⁴. Allerede hermed er missionen på vej til at udvikle sig til en halvofficiel indretning. De to inspektører er klare over, at det er i forholdet til direktionen, at den største vanskelighed består, og mindre end en måned efter deres tiltræden som missionsinspektører udvirker de en kongelig befaling til kommandanten om ikke at gøre missionen hindringer⁵⁵, men tværtimod at fremme den. Denne befaling sendes til direktionen, og missionsinspektørerne udtrykker deres overbevisning om, at direktionen så vil sende en alvorlig påtale til kommandanten⁵⁶. Snart skulle de dog erfare, at det var vanskeligere at knække direktionens modstand mod missionen.

I begyndelsen af 1713 var missionær Plütschau omsider nået til Danmark. Forhandlingerne mellem ham og missionsinspektoratet kom

i første omgang til at dreje sig om de indbyrdes stridigheder, der havde været mellem missionærerne. Med hensyn til den klageskrivelse, der var sendt hjem, efter at Ziegenbalg var blevet løsladt fra fængslet, og hvori man fra missionens side havde anmodet om en retslig afgørelse af striden med kommandant Hassius, var alt, hvad man fra missionsinspektoratet kunne strække sig til, en opfordring til en »amnesti« med kommandanten. Missionsinspektoratet henholdt sig til de store praktiske vanskeligheder, der ville være forbundet med en retslig afgørelse. Denne opfordring til en »amnesti« sendtes med skibet »Fridericus IV« (der i marts 1713 som det første skib i 3 1/2 år blev sendt fra Danmark til Tranquebar). De to missionsinspektører, Trellund og Lodberg udtrykte videre deres forhåbning om, at der med samme skib vil komme »eine ernstliche Ermahnung von den Herren Directeurs⁵⁷. Der har altså ikke været tale om nogen kontakt mellem missionsinspektørerne og direktionen for Ostindisk Kompagni, end ikke efter at de hver for sig havde modtaget klageskrifterne fra de to parter i Tranquebar (se ovenfor s. 91). Alt hvad missionsinspektørerne kunne drive det til, var at give udtryk for, at det var deres sikre overbevisning, at direktionen ikke ville lægge missionen hindringer i vejen.

Her kan det ikke nægtes, at inspektørernes opfattelse ligger noget ved siden af de faktiske forhold. Thi manglede det på klarhed i missionsinspektørernes stillingtagen til de vanskeligheder, der var i forholdet mellem missionen og den stedlige øvrighed, kan man i sandhed ikke klage over mangel på klarhed i det generalbrev, direktionen sendte afsted med »Fredericus IV«⁵⁸. Efter at direktørerne heri har bekræftet modtagelsen af kommandantens klageskrift fra 1709, fortsætter de straks: »Vi befinde, at al den allarm, som med missionærerne er foregået, har haft sin oprindelse af kommandantens alt for store egenrådighed og selv tiltagne myndighed, som uden at indhente ordrer fra direktørerne i så vigtig en sag har ...«, hvorefter der følger en række anklagepunkter mod kommandanten, fordi han efter direktionens mening har været for imødekommende over for missionen. Han har tilladt, at de afholdt tysksprogede gudstjenester for europæerne og således trængte ind på kompagnipræsternes⁵⁹ område, han har tilladt dem at bygge kirker »uden nogen forespørgsel eller advarsel til kompagniets direktører og så tid efter anden føjet dem i ting, der kunne have været efterladt. Thi havde han betroet det før (til missionærerne), at han alene til kompagniets negocié at forrette er antagen, og at *direktørerne* ... er hans foresatte, og at han i så vigtig en sag intet dem uadspurgt havde foretaget, så havde han ej haft fornøden ... at

bevilge dem noget ... men altid kunne undskyldt sig med, at han ingen ordre dertil havde«.

Værst er det dog, at han har arresteret Ziegenbalg, »en kongelig missionarius, som ej stod under kompagniets direktører, mindre under kommandanten«, det er en handling, som han må aflægge regnskab for senere. Sagen er bleven optaget meget unådigt hos kongen, og det er derfor direktørernes befaling til kommandanten, at han ingen tort må gøre missionærerne, indtil denne sag er afgjort. I mellemtiden forbyder de ham at befatte sig med missionærerne, »og om de noget, enten rimeligt eller urimeligt begærer, skal han tilholde dem at gøre det skriftligt, og sligt til direktørerne indsende, at de derpå kan indhente hans Kongl. Majt. allernådigste vilje, hvorvidt deres begæring skal følges eller frafalde, som han da af direktørerne skal tilkendegives. Og må han dem efterdags intet uden ordre fra Høj Øvrighed bevilge. Skulle de og ville tage for sig selv, så bør det ved forbud til vedkommende at hindres, og derefter tage et lovligt tingsvidne, hvortil missionærerne til genmæle bør være stævnet«, endvidere skal kommandanten nøje overvåge missionærernes adfærd, »og derom holde en beviselig journal og deraf kopi med hvert returskib hjemsende. Missionærerne bør ellers forblive i deres eget sogn og prædike på malabarisk i den bevilgede kirke, og sig ej med de andre præsters sogne befatte, indtil der kommer anden ordre fra højøvrighed. Og bør kommandanten selv tilse, at Hans Kongl. Majt. fæstning⁶⁰ ingen ulempe vederfares ...«.

Med dette brev står vi ved et centralt punkt i hele spørgsmålet om forholdet mellem mission og øvrighed. Det står nu helt klart, at det ikke er på grund af personlig uvilje eller fjendskab fra kommandantens side, at missionen har haft en så vanskelig begyndelse. Tværtimod må man sige, at kommandanten har vist megen imødekommenhed over for missionærernes ønsker, og han må i den anledning inkassere alvorlig irettesættelse fra sine overordnede i København. Og samtidig viser brevet med instruksens til kommandanten med al ønskelig tydelighed direktionens sande jeg. Vel skriver de, at kommandanten ingen »tort« må gøre missionærerne, indtil sagen (angående fængslingen af Ziegenbalg) er blevet afgjort, men i samme åndedrag forbyder de kommandanten at gå ind på missionærernes begæring, hvad enten de er rimelige eller urimelige. Alt skal sendes videre til endelig afgørelse i København. Når vi her tager i betragtning, at der mellem de to sidste skibe fra København til Tranquebar gik ca. 3 1/2 år, er det indlysende, at en sådan forholdsordre betød intet mindre end en total lammelse af missionen under overholdelse af formelt korrekte former. Fra brevet

har vi endvidere den interessante oplysning, at også direktionen sådan set anerkender missionærernes helt specielle stilling i Tranquebar, idet de som kongelige missionærer »ikke stod under kompagniets direktører, mindre under kommandanten«.

De forholdsregler, de gav i ovenstående generalbrev, holdt de fast ved. Da de i marts 1714, altså et år senere, sender et nyt generalbrev⁶¹ til kommandanten, indskærper de ham at forholde sig mod missionærerne i overensstemmelse med det tidligere udsendte brev. Med hensyn til en ordre, kongen havde udstedt om, at kompagniet i påkommende tilfælde skulle forstrække missionen med op til 1000 rdl.⁶², skriver de, at kommandant Hassius ikke skal lade sig mærke med, at han har fået en sådan ordre, medmindre missionærerne selv skulle rette henvendelse til ham derom⁶³. Samme år foretager direktionen et mærkeligt og hidtil ukendt skridt, idet der med skibet »Dansborg« udsendes en præst, Hans Munk, der ikke skulle fungere som kompagniets hidtidige præster, der kun tog sig af de europæiske indbyggere, men han skulle lære sig det malabariske sprog for at kunne gøre tjeneste ved hedningernes omvendelse⁶⁴. Sagen blev imidlertid ikke til noget, idet præsten omkom ved skibets forlis, og forsøget blev ikke gentaget. Årsagen til denne mærkelige disposition fra kompagniets side kendes ikke, men den tanke er ikke fjern, at de har følt det uholdbart, at den *kongelige* mission blev drevet som et »fremmedlegeme« i kolonien. De ønsker ved deres politik at kvæle denne mission, og i stedet vil de oprette deres egen, som de selv kan dirigere efter forgodtbefindende. Er denne antagelse rigtig, viser det samtidigt, hvor alvorligt de så på mulighederne for, at en uafhængig kongelig mission kunne trives side om side med det kommercielle kompagni.

Da missionsinspektoratet i 1714 opløstes⁶⁵, besluttede man at lægge missionsledelsen i fastere rammer, idet man oprettede et særligt missionskollegium, som dels kunne tage sig mere effektivt af missionærerne, men også var en mere jævnbyrdig modpart til det mægtige Ostindiske Kompagni. At man har været klar over de alvorlige problemer, forholdet mellem missionen og handelskompagniet frembød, fremgår af kongens instruks til det nye kollegium⁶⁶, hvor kollegiet får pålagt at udarbejde forslag til en instruks om forholdet mellem de to parter ude i Tranquebar samt at sørge for en aftale med direktionen i København.

Missionskollegiet begynder hurtigt en række møder med direktionen for Ostindisk Kompagni⁶⁷. Missionskollegiet ønskede ved disse møder at se bort fra tidligere fortrædeligheder og ville i stedet i overensstemmelse med deres instruks søge at få lagt forholdet mellem mis-

sionen og den stedlige øvrighed i faste rammer. Direktionen for Ostindisk Kompagni på sin side fremførte de punkter, hvorved samarbejdet mellem missionen og øvrigheden vanskeliggjordes; det blev anført, at missionen ikke ville anerkende nogen verdslig øvrighed eller lov, men skød alt ind under kongens afgørelse. Af andre punkter kan fremføres, at direktionen ønskede klar besked om, hvorvidt missionen skulle strække sit virkefelt ud over koloniens område, idet man fremhævede de alvorlige konsekvenser, dette ville kunne få for handelen. Endelig ønskede man belyst, om missionen kun skulle gælde hendinger, eller om den også var rettet mod de talrige romersk-katolske indfødte. Det havde ofte ført til tumultagtige scener i kolonien, når nogen fra den romersk-katolske menighed var trådt over til den lutherske missionsmenighed. Møderækken blev imidlertid afbrudt, sikkert på grund af missionær Ziegenbalgs hjemkomst til Europa (derom senere).

c. Forholdene i Tranquebar

Efter at de to parter i 1709 havde hjemsendt deres klageskrifter, var stridighederne stilnet af, og begge ventede nu på en afgørelse af sagen i Europa. Karakteristisk nok ventede de denne afgørelse fra forskellige myndigheder. Kommandanten ventede på direktionens endelige afgørelse⁶⁸, missionærerne på en kongelig afgørelse⁶⁹, som de bestemt regnede med ville komme med det næste skib.

Det blev en lang ventetid; som anført gik der fra efteråret 1710, hvor det sidste skib var kommet fra Danmark, 3½ år, inden det næste ankom (10/2 1714). Der meldes ikke om nogen større uenighed eller strid mellem de to parter i disse år. Kirkebogen⁷⁰ viser et stigende antal døbte, blandt disse flere fra kommandantens hus.

Denne stille venten bliver imidlertid brat afbrudt, da skibet »Fridericus IV« den 10/2 1714 ankrede op på Tranquebars rhed. Begge parter var sikre på, at der med dette skib måtte være en endelig afgørelse af de umulige forhold. Stor var derfor skuffelsen for begge parter, da det blev kendt, hvad skibene havde medbragt. Til missionærerne var der 3 breve fra den hjemvendte missionær Plütschau samt fra Missionskollegiet brevet med forslag om en »amnesti« mellem mission og kommandant⁷¹. Det fremførtes, at det var praktisk umuligt at ordne sagen på anden måde. Dersom man fik en sådan »amnesti« i stand, kunne missionen jo *håbe* på, at kommandanten i fremtiden ville vise sig

mere velvillig. Men det var jo slet ikke det, missionærerne havde ønsket. De havde i og for sig mødt ret stor velvilje fra kommandantens side. Nej, det, de ønskede, var, at øvrigheden helt aktivt og bestemt skulle gå ind i missionsarbejdet. De skriver da også til missionsinspektørerne⁷²: »So lange als wir mit ihm nichts von diesem Werke reden und keine Ersuchung um Hilfe tun, so lange sind wir gute Freunde und können gar wohl mit einander umgehen. Er soll es auch nicht er-mangeln lassen, dann und wann uns zu Gaste zu nötigen, einige Verehrungen uns zuzusenden und sich gar freundlich gegen uns zu erweisen; aber sobald als wir mit ihm von diesem Werke konferieren und bei ihm *obrigkeitliche* Hilfe suchen, so ist die Freundschaft aus und entsteht bei ihm Unwillen und Verbitterung«. Igen ser vi tydeligt, at det ikke er personlige stridigheder, der er tale om, men principielle: missionærernes krav om øvrighedens aktive indsats og kommandantens manglende mulighed for at opfylde dette ønske.

Da missionærerne så af kommandanten får et referat af direktionens generalbrev af 15/3 1713⁷³, som var alt, hvad kommandanten havde modtaget som svar på sin klageskrivelse, er det slut med deres tålmodighed. »Under sådanne betingelser«, skrives der i diariet⁷⁴, »tilbringer vi vores tid omsonst«, og end ikke den af missionsinspektoratet foreslåede »amnesti« ville være til ringeste nytte, idet kommandanten jo var afskåret fra at være missionærerne behjælpelig, hvilket skulle være formålet med en sådan »amnesti«. De beslutter derfor, at dersom der ikke i løbet af sommeren 1714 kom andre breve, måtte missionær Ziegenbalg rejse hjem⁷⁵. Da der ikke kommer noget brev, bereder Ziegenbalg sig i løbet af efteråret til at tage til Europa. Inden han forlader Tranquebar, bringes den »amnesti«, missionskollegiet havde anbefalet, i stand med kommandanten⁷⁶.

Ziegenbalg var nu klar over, at det ikke var fra kommandant Hassius, han havde vanskeligheder at vente, og han nærrede derfor kun ringe betænkelighed ved at skulle annullere alle tidligere stridsspørgsmål. Det stod missionærerne klart, at det ikke var kommandanten som person, de havde som modstander, men selve handelskompagniet. De måtte derfor også i amnestien gå ind på, at det kom til at hedde, at kommandanten skal være missionen behjælpelig, »so weit es einem jeden seine Pflicht befiehlt«, og det vil sige, at han ikke kan være missionen behjælpelig, idet direktionen strengt havde forbudt ham at tillade missionærerne noget, hvad enten det var rimeligt eller urimeligt. For at glemme alle tidligere tvistigheder påbød »amnestien« til

gengæld parterne, at de ikke måtte tale ufordelagtigt om hinanden, et punkt, begge parter overholdt nøje⁷⁷.

d. Ziegenbalg i Europa

Den 28/10 1714 forlod Ziegenbalg Tranquebar med »Fridericus IV«. På grund af Den store nordiske Krig måtte skibet søge til Bergen, som det nåede den 1/6 1715. Undervejs havde Ziegenbalg fra Kap det gode Håb sendt kommandant Hassius et venligt brev⁷⁸, hvilket som så meget andet peger i retning af, at der ikke var noget personligt modsætningsforhold imellem dem. Forholdene i Tranquebar under hans ophold synes også at modbevise den sædvanlige opfattelse af kommandant Hassius som en svoren fjende af missionen, ja, forholdet mellem ham og missionær Gründler synes at have været meget venskabeligt. Dagbogen giver talrige vidnesbyrd herom⁷⁹.

Måske har Gründler også menneskeligt været lettere at omgås end Ziegenbalg. Missionær Dal, der kom til Tranquebar i september 1719, kan med sit sædvanlige jyske lune⁸⁰ berette til professor Herrnschmidt i Halle, at Hassius og Gründler var så nære venner, »daß er den Hn. Magister (Gründler) 3 Wohltaten erwies: A) nahm er ihn an seinen Tisch, B) schickte er ihm Tuch zu solchem Rock (nemlig en dansk præstekjole), C) procurierte er ihm eine reiche Frau«; med det sidste henvises til Gründlers ægteskab med enkefru Krahe, der var en meget velhavende dame. Samme ægteskab voldte stor fortrydelse i Europa, hvor det nu var blevet et almindeligt krav, at missionærer skulle leve i apostolisk fattigdom, samt at mission skulle drives uden nogen former for »institutioner« (kirkebygninger, skoler osv.).

Alle de små enkeltheder viser dog tydeligt, at det ikke var hos kommandant Hassius, man skulle finde den store modstand mod missionen, men hos direktionen for Ostindisk Kompagni, og vi vender derfor atter blikket mod Europa.

Ziegenbalg var efter en kort visit hos kongen, der lå i militærlejren ved Stralsund, straks draget videre til København for dér at få opfyldt sit ærinde med Europarejsen: at få brudt Ostindisk Kompagnis modstand mod missionen⁸¹. Der indledes i København en skriftlig forhandling mellem Missionskollegiet og Ostindisk Kompagni. I et brev til direktionen udtrykker Missionskollegiet sin undren over at have konstateret, at direktionen til kommandanten havde udstedt en

ordre, »welche den Fortgang der Mission, soweit sie von einer *geistl. Obrigkeit* kann gefordert werden, gerade zu hemmen«⁸², og de spørger »was für Stücke es sein, darinne man etwa gemeint, daß die Mission der Interesse der Kompagnie entgegen liege und Vorschläge tun, wie sie achten, daß selbige können verbeugt werden«⁸³. Direktionen svarer hurtigt⁸⁴. Den anfører en række eksempler på, at missionen har skadet handelsinteresserne, og kommer så til sidst med den meget vigtige konklusion, at det er umuligt, at kompagni og mission skulle gå i samarbejde »dieweil das eine ein *geistl.* und das andre ein *weltl.* Werk ist, welche kein Zusammenhang mit einander haben, sondern jeweder müssen seiner Verrichtung sein Bestes tun, wenn nur nicht etwas von den *geistl.* vorgenommen wird, welches der *weltl.* ver...⁸⁵ könne«. Direktionen har altså igen med al ønskelig tydelighed nægtet at yde missionen øvrighedens bistand, idet den hævder, at de to »regimenter« intet kan have med hinanden at gøre. Missionskollegiet forfærdes over dette svar fra direktionen, ja, de nægter at tro, at det kan være direktionens mening. Brevet må, mener de, skyldes, at afskriveren har skrevet forkert⁸⁶. De anmoder derfor om, at direktionen vil give ordre til øvrigheden i Tranquebar om, at den ikke må krænke missionærerne i deres hellige embede, og at den må »beständig alle Fügzaamkeit beweisen« over for missionen uden først at skulle spørge direktionen, således som det var krævet i generalbrevet af 15/3 1713 og senere blevet gentaget af direktionen for Ostindisk Kompagni (jfr. s. 94).

Den 23/9 1715 har direktionen svaret; brevet er gået tabt, men svaret kender vi indirekte, og det har været afvisende⁸⁷. Nu mistede Missionskollegiet tålmodigheden og truede med at henvende sig til kongen, dersom direktionen ikke gik ind på kollegiets krav. Herefter synes direktionens modstand endelig at være brudt. Sekretæren i Missionskollegiet, Chr. Wendt, kan skrive til Ziegenbalg⁸⁸: »Die Ordre ist so ausgestellt, wie wir verlanget haben«, og det er sket uden, at man har måttet henvende sig til kongen⁸⁹.

Direktionens ordre udstedtes den 3/10 1715⁹⁰. Heri erklærer direktionen at have hørt, at der er kommet en »amnesti« i stand mellem missionen og den stedlige øvrighed, hvorefter alle tidligere tvistigheder skulle være glemte. Direktionen har videre fået forsikring både fra Missionskollegiet og Ziegenbalg om, at missionen for fremtiden vil ske på en måde, der ikke kan være til skade for kompagniets interesser. Da det endvidere er kongens alvorligste mening, at missionsværket skal fortsættes, så lader de kommandanten og det sekrete råd i Tranquebar forstå, »at os findes vel om dette kristelige værk, og

efter Høj Kongelig befaling gerne ser det fremmet«, og de ønsker derfor, at kommandant og råd ikke lægger missionen hindringer i vejen, »tværtimod (skal de) herefter fremme missionsværket på alle optænkelige måder, eftersom Eder af omstændigheder og derhos påkommende forhold gives lejlighed og udvej til, så og optænke kunne, og udviser (...⁹¹...) tilbøjelighed til missionen, som sømmer sig en *kristelig velintentioneret øvrighed*, derfor missionærerne al bevågenhed, kærlighed, godhed, tjenstagtighed beviser dem (...⁹¹...) Missionærenes forlangende og forslag, som de gøre til missionsværkets fornødenhed, samt hvad de finde enten nu eller herefter for godt, tjenligt og nødvendigt til det ganske værks tarv, så og efter befindende uden at indhente videre specialordre fra Europa forhjælper dem uden mindste ophold at fuldføre det samme«.

Det må siges at være et klart udtryk for direktionens fuldstændige opgivelse af det hidtidige syn på missionen. Der er ikke blot tale om, at man opgiver den hidtidige modstand, men – og det er nok endnu vigtigere på længere sigt – handelskompagniet vedgår, at det har forpligtelse som en »kristelig velintentioneret øvrighed«, hvor det hidtil havde afvist, at det skulle have sådanne forpligtelser; så sent som under forhandlingerne med Missionskollegiet i august og september måned 1715 havde direktionen nægtet, at kompagniet som »ein weltl. Werk« skulle have nogen som helst kristelig forpligtelse, ja, endog nægtet muligheden af, at mission og kompagni skulle kunne have noget med hinanden at gøre: »Immerwohl können wir nicht sehen, daß die Compagnie mit der Mission eintreten können, dieweil das eine ein geistl. und das andere ein weltl. Werk ist, welche kein Zusammenhang mit einander haben«.

Denne indstilling har kompagniet nu fuldstændig måttet opgive, og de har måttet anerkende, at de i Tranquebar som den stedlige øvrighed ikke blot er noget rent »weltlich«, men også har en opgave og forpligtelse som *kristelig øvrighed*, og at deres forhold til missionen må bestemmes ud fra dette.

Med direktionens brev af 3/10 1715 indtræder således vendepunktet i forholdet mellem mission og øvrighed. Jeg vil dog ganske kort komme ind på tiden efter denne nyordning for at se, om begivenhederne efter nyordningen kan kaste lys over forholdene før.

e. Ziegenbalg rejser tilbage. De nye forhold

Missionær Ziegenbalg vendte via England tilbage til Tranquebar, hvor

han ankom 2/9 1716⁹². Samtidig med Ziegenbalgs tilbagekomst til Indien fik kommandant Hassius ordre til at vende hjem for at aflægge regnskab for sin embedsførsel. Det skyldtes ikke direktionens utilfredshed med hans forhold til missionen, men dens utilfredshed med hans forvaltning af handelen. Som nævnt var han også i den beretning om missionen, som han efter Missionskollegiets opfordring skrev, ikke fjendtlig, men saglig⁹³. Som efterfølger udnævntes Chr. Bruun-Lundegaard, der senere i missionslitteraturen altid har gået for at være »missionsvenlig«⁹⁴ i modsætning til den »missionsfjendtlige« Hassius.

Men det var ikke blot øvrigheden og dennes stilling, der var ændret. Også missionen havde undergået en ændring i synet på øvrigheden. Missionærerne havde endnu ikke modtaget kollegiets nye instruks af 2/11 1715⁹⁵, og denne var i øvrigt også mere præget af at fastlægge forholdet mellem missionærerne indadtil, omend det i § 23 hedder, at missionen skal drives således »daß der Compagnie kein Nachteil oder Verlust daraus entstehe«, og den må ikke virke nedbrydende på folkets lydighed over for øvrigheden, »auf daß alle Welt vermercken, daß die Leute Christi das weltl. Regiment nicht aufheben, sondern in und unter demselben nur die Menschen dahin bereite, daß sie des künftigen Lebens teilhaftig werden«. Men der er ingen tvivl om, at allerede inden denne instruks kom, har missionærerne haft et andet syn på øvrigheden end tidligere. Ikke mindst Francke har heftigt bebrejdet Ziegenbalg hans opførsel over for øvrigheden⁹⁶.

For begge parter gælder det, at de nu er nået til gensidigt at anerkende hinanden som led i øvrigheden. Missionen er så at sige blevet inkorporeret som en del af øvrigheden med sin ganske bestemte opgave, og så længe den holder sig til denne, kan den vente støtte fra den øvrige del af den stedlige øvrighed.

Der meldes i de følgende år heller ikke om problemer mellem mission og kommandant, tværtimod bliver disse år efter Ziegenbalgs tilbagekomst en blomstringstid for missionen. De punkter, hvor der var kontakt med kommandanten, er interessante, ikke blot når det gælder de nye tider, men også når man skal bedømme de stridigheder, der havde været tidligere.

Ziegenbalg havde haft en kongelig befaling om indretning af et »consistorium« til behandling af ægteskabssager inden for missionsmenigheden⁹⁷. Ifølge kongens anordning skulle kommandanten føre forsædet i dette, men da missionærerne henvendte sig til ham derom, fik de til svar, »daß weil er noch keine Specialordre von seinen Herren Directeurs hätte, so könne er noch nicht ordinar darinne praesidie-

ren«⁹⁸. Situationen er nøjagtig som under kommandant Hassius: kommandanten kan ikke modtage ordrer fra kongen direkte, men må have dem fra koloniens overøvrighed, direktionen for Ostindisk Kompagni. Sagen ordnes foreløbigt ved, at kommandanten indbydes til at overvære møderne i konsistorium⁹⁹.

Mission og øvrighed har endvidere nær kontakt under opførelsen af den nye missionskirke »Ny Jerusalemskirken«¹⁰⁰. Her er kommandanten behjælpelig med at skaffe en egnet grund i den fine europæiske bydel, byggematerialer samt forskelligt udstyr til den nye kirke¹⁰¹. Ved grundstensnedlæggelsen den 9/2 1717 manifesteres det nye forhold. Den første grundsten lægges af kommandanten, andre lægges af de danske præster samt af officerer fra garnisonen. Kommandanten har til lejligheden skænket en forgyldt plade til indmuring. Også ved selve indvielsen, der fandt sted den 11/10 1718 – på Frederik IV's fødselsdag, med omhu valgt som indvielsesdato af de kongelige missionærer – kan man iagttage det gode forhold til den verdslige øvrighed¹⁰². Kirken fyldtes da af alle de fornemste europæere, og også selve indretningen røber det ændrede forhold. Der var således indrettet en art »kongestol« som en særlig plads til kommandanten. Ved indvielsen ydede kommandanten den verdslige øvrigheds lykønskning ved at salu-tere fra Dansborg.

Som omtalt ovenfor indskærpede missionskollegiets nye instruks missionen at udføre arbejdet på en sådan måde, at det ikke kolliderede med det verdslige regimente, »sondern in und unter demselben nur die Menschen dahin bereite, daß sie des künfftigen Lebens teilhaftig werden¹⁰³. Missionærerne anerkendte selv dette, idet missionær Gründler i bogen om kirkens grundlæggelse og bygning¹⁰⁰ kom ind på denne adskillelse. Missionsvirksomheden er, skriver Gründler, delt i en indre og en ydre del. Den indre er det kun Gud, som kan fremme, men den ydre så som opførelse af kirken og indretning af forskellige ydre funktioner må ske i samarbejde med den kristne øvrighed.

Og her er vi ved noget meget centralt i missionærernes forhold til øvrigheden. Missionen har nu klart tilkendegivet, at den erkender, at kommandant og råd kun står under direktionen for Ostindisk Kompagni¹⁰⁴, og at den hjælp, missionen kan kræve af den stedlige »kristne øvrighed«, kun gælder det ydre, samt at missionen som en art modydelse for at have opnået denne øvrighedsstøtte selv må yde sit bidrag til, at den »kristne øvrighed« ikke udsættes for anslag. Missionen er kort sagt fra at være en kongelig privatsag blevet officiel og overholder de normer, der er gældende mellem offentlige myndig-

heder. Der er ikke tale om noget personligt venskab mellem kommandant Bruun-Lundegaard og missionærerne, men de mødes, når det kræves, og viser da gensidigt deres »williges Gemüt«¹⁰⁵. Det samme giver kommandanten udtryk for i sit generalbrev til direktionen i København, idet han skriver: »De (missionærerne) har for deres personer hidindtil ikke ytret andet end, hvis til venskabs konservation er tjenlig, og føjes af os i alle mulige måder, kompagniet uden præjudice«¹⁰⁶.

5. Resumé og konklusion

I missionens første år var forholdet det, at missionærerne som *kongelige missionærer* mente at kunne gøre krav på en særstilling i det tranquebarske samfund. Kommandanten, der var helt uden instrukser, optrådte usikkert og vaklende, men mistede dog på et tidspunkt tålmodigheden og fængslede Ziegenbalg. Ved løsladelsen blev begge parter enige om, at sagen skulle sendes til København, for at man der kunne afgøre den. Det blev på grund af Den store nordiske Krig til en meget lang ventetid (1709-1714), og den blev til sidst afbrudt af direktionens skarpe irettesættelse af kommandant Hassius for at have vist missionen for stor imødekommenhed. Brevet foreskrev endvidere en sådan procedure over for missionen, at det reelt betød en lammelse af denne. Dette førte til, at Ziegenbalg, efter at han havde fået en »amnesti« bragt i stand mellem missionen og kommandanten, rejste hjem til Europa for at søge at få sagerne ordnede dér.

Og under de forhandlinger, der førtes i København under Ziegenbalgs ophold i 1715 kan man finde de dybereliggende årsager til de stridigheder, der havde været. Primært må det siges, at det skyldtes, at man ved de første missionærs udsendelse fuldstændig havde overset, at det var nødvendigt at lægge missionens virksomhed i faste rammer i forhold til den verdslige øvrighed på stedet, hvilket vil sige den af direktionen for Ostindisk Kompagni udnævnte kommandant og det sekrete råd. Ingen havde på forhånd diskuteret sagen med direktionen, og ingen havde instrueret missionærerne om, hvorledes de skulle forholde sig over for den stedlige øvrighed. Missionærerne opfattede uden videre kommandanten som »kristen Øvrighed«, og Ziegenbalg krævede, at denne aktivt skulle tage del i missionsarbejdet¹⁰⁷, hvorimod kommandant Hassius kun ydede missionen en vis ydre repræsentativ støtte. Ziegenbalg ville ikke lade sig nøje med denne form for

støtte, og i sin iver tilsidesatte han ganske de former, man måtte iagttage over for øvrigheden. I Europa inkasserede han kritik for sin optræden og var ved sin tilbagekomst betydelig mere moderat i sine krav til den stedlige øvrighed.

Ved forhandlingerne mellem Missionskollegiet og Ostindisk Kompagni trådte problemerne frem. Missionskollegiet krævede, at kompagniet skulle yde missionen den støtte, som kunne kræves af en kristelig øvrighed, hvorimod direktionen reelt ikke anerkendte, at handelskompagniet havde nogen funktion som »kristelig øvrighed«, et standpunkt, der forfærdede Missionskollegiet så meget, at de antog, at der måtte have indsneget sig en fejl i afskriften af direktionens brev. Som forhandlingerne skred, frem, måtte direktionen ændre sit synspunkt, og ved ordren til kommandanten af 3/10 1715 anerkendte den fuldtud sin forpligtelse som kristen øvrighed i Tranquebar og indvilligede som følge deraf i at yde missionen den støtte, som sømmede sig for en »Kristelig velintentioneret øvrighed«. Under kommandant Bruun-Lundegaard ses det tydeligt, at den støtte, denne »missionsvenlige« kommandant ydede missionen, netop er den ydre støtte, som ikke adskiller sig fra, hvad missionen opnåede, eller i hvert fald havde haft mulighed for at opnå under forgængeren, den »missionsfjendtlige« Hassius. Når eftertiden derfor har været tilbøjelig til at tilskrive kommandant Hassius missionens vanskeligheder i dens grundlæggelsesperiode, synes dette at være en urigtig dom. Sammenligner man de tjenester, de to kommandanter ydede missionen, viser der sig ikke at være nogen større forskel. Begge ydede blot det, der sømmede sig for en kristelig øvrighed. At Hassius så på et vist tidspunkt blev forhindret deri af direktionen, kan man ikke laste ham for.

De vanskeligheder, der opstod i forholdet mellem mission og øvrighed, viser sig da, når man undersøger de hidtil ubenyttede kilder, ikke i første række at skulle tilskrives personerne, men det forhold, at

- missionen, som et kongeligt privatforetagende, fra begyndelsen slet ikke var placeret i noget forhold til den stedlige øvrighed,
- at der var forskellige opfattelser af, hvilken støtte der kunne forlanges af en kristen øvrighed,
- at overøvrigheden for Tranquebar, direktionen for Ostindisk Kompagni, før oktober 1715 kun i meget ringe grad anerkendte sin forpligtelse som kristen øvrighed.

Kombinationen af disse ting synes at være årsagen til, at Tranquebarmissionen i sin grundlæggelsesperiode fik utålelige arbejdsforhold.

Noter:

- [1] J. F. Fenger: Den Trankebarske Missions Historie, Kbh. 1843. Herefter anført *Fenger*.
- [2] Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ostindien eingesandte ausführliche Berichte, Halle 1710 ff. Herefter anført *HB*.
- [3] En udførlig opstilling af litteratur om Tranquebarmissionen er foretaget af L. Stampe i Nordisk Missions Tidsskrift (*NMT*) 1955, s. 265 ff.
- [4] Fenger, forordet s. 2.
- [5] Fenger, s. 139 note.
- [6] Fenger, s. 42 note.
- [7] Walther Germann: I. Johan Philipp Fabricius, Erlangen 1865; II a. Ziegenbalg und Plütschau, Erlangen 1868 (herefter citeret *Germ I*); II b. Quellsammlung (til Ziegenbalg und Plütschau), Erlangen 1868 (herefter citeret *Germ II*); III. Missionar Christian Friedrich Schwartz, Erlangen 1870.
- [8] Arno Lehmann: Es begann in Tranquebar, Berlin 1956.
- [9] Arno Lehmann: Alte Briefe aus Indien. Unveröffentlichte Briefe von Bartholomäus Ziegenbalg 1706-1719, Berlin 1957 (herefter citeret *AB*).
- [10] Fenger beklager s. 91, at han ikke har kunnet benytte engelske kilder.
- [11] *Germ I*, s. 195.
- [12] *Germ I*, s. 194-200.
- [13] J. Oskar Andersen i *NMT* 1906, s. 53 ff og 149 ff.
- [14] F. Schrøder i *NMT* 1921, s. 49 ff og 116 ff.
- [15] P. G. Lindhardt i Dansk teologisk Tidsskrift (*DTT*) 1940, s. 1ff.
- [16] Erich Beyreuther: Aug. Hermann Francke und die Anfänge der ökumenischen Bewegung, Berlin 1957.
- [17] Herefter anført *miscol*.
- [18] Fenger i forordet samt Vejledende Registrant I (1943), s. 152.
- [19] J. F. Fenger: Geschichte der Tranquebarschen Mission, Grimma 1845.
- [20] Således f. eks. Lehmann i *AB*, s. 543.
- [21] »Den Ledreborgske Samling« i Historisk Museum eller Tidsskrift for utrykte historiske Kildeskrifter især Danmark vedkommende, udg. af C. A. Becker, Kbh. 1845. Ledreborgsamlingen herefter anført *Ledr*.
- [22] L. Stampe: Collegium de Cursu Evangelii Promovendo, *DTT* 1946, s. 65 ff.
- [23] P. G. Lindhardt, bl.a. i »Tranquebarmissionens Trængselsår«, Theologisk Tidsskrift 1937, s. 1ff.
- [24] Germann: Johan Philipp Fabricius, forordet s. VII.
- [25] Jfr. *AB* 543 ff.
- [26] Tranquebararkivet (herefter anført *Lpz*) nævnes således ikke i L. Stampes oversigt i *NMT* 1955, s. 265 ff.
- [27] Angående Tranquebararkivets udlevering til Rigsarkivet se Arkivvæsenets Arkiv I, alm. korrespondence 6, nummer 321 (11/6 1896). Videre henvisninger om sagen kan følges der. Arkivet blev afleveret til Rigsarkivet 1897.
- [28] Herefter anført som *dg*.
- [29] *Dg* findes derfor også kun i Tranquebararkivet. Om det nye krav om hjemsendelse af dagbøgerne berettes på sidste side af *dg*.

[30] Angående forsigtighed ved benyttelse af dagbøger se f. eks. Lindhardt i Theologisk Tidsskrift 1937, s. 16.

[31] Archiv der Franckeschen Stiftungen, Halle. Herefter anført *Halle*.

[32] F. eks. Fenger, s. 207 og 211 f, Germ I, s. 188 samt Lindhardt (note 30).

[33] J. Oskar Andersen: Fra Trankebarmissionens Begyndelsestid, NMT 1906, s. 168.

[34] Findes nu på Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, tidligere Preußische Staatsbibliothek, herefter anført *Preuß*.

[35] Se ovenfor s. 83.

[36] Herefter anført som *AsK*.

[37] Fenger, s. 42 note, viser, at han fuldtud forstod, at der med HB som eneste kilde ikke kunne gives en fremstilling af disse forhold.

[38] Lindhardt i NMT 1944, s. 14.

[39] Hassius var kommandant i Tranquebar 1704-16. Adledes senere under navnet Lilienspalm.

[40] Jfr. Stampe, NMT 1946, s. 66: »Missionen begyndte som et kongeligt privatforetagende«.

[41] Problemet løstes først, da kolonien i 1777 overtoges af staten. For det tidsrum, hvor missionens grundlæggelse finder sted, er der ingen tvivl om, at den rette øvrighed i Tranquebar udgjordes af direktionen for Ostindisk Kompagni, som også havde ansat kommandanten og de øvrige betjente ude i kolonien. Disse betjente stod under direktionen, hvilket kommer frem flere gange. Jfr. hertil striden mellem Ove Gjedde og Roland Crappe, J. Brøndsted (red.): Vore Gamle Tropekolonier², Kbh. 1967, bd. V, s. 78. Endvidere dg 1714 20/2, hvor missionærerne skriver, at kommandanten »wäre in seiner königl. Bestallung an seine Directeurs gewiesen, daher er in der Sache nichts mit uns vor sich zu tun befügt wäre«. Videre fremgår det tydeligt af direktionens generalbrev 1715 15/3 AsK 1232 e, samt Halle IC 8:25, se derom nedenfor s. 92.

[42] Danske Kancellis Arkiv (herefter anført *DaKanc*) A 90 1705 17/11.

[43] En betegnelse, som missionærerne bruger igen og igen.

[44] Fenger, s. 42 ff.

[45] Germ I, s. 106 ff.

[46] Lehmann, s. 110 ff.

[47] Ledr 425, 4to 1709 28/1.

[48] Germ II, s. 23-46.

[49] Refereret i dg 1713 31/11 samt DaKanc d 34 a 1710 8/8. Endvidere i AsK 1232 d, nr. 58.

[50] Afgår fra Tranquebar 25/10 1709, ankommer til Flensborg 1710.

[51] Fremgår af breve aftrykt i Missionsnachrichten der Ostindischen Missionsanstalt zu Halle (Halle 1880), s. 94 ff.

[52] Se ovenfor s. 90 samt note 40.

[53] Johs. Pedersen: Fra Brydningen mellem Orthodoxy og Pietisme, Kbh. 1945, s. 111f.

[54] Vedr. enkeltheder se L. Stampe i DTT 1946, s. 67.

[55] DaKanc d 34 a 1712 9/12.

[56] Lpz kapsel 16.

[57] Preuß kapsel 33/1, 1713 17/2 og Lpz kapsel 16, 1713 13/3.

[58] AsK 1232 e, 1713 15/3.

[59] Asiatisk Kompagni var i henhold til kongelig oktroj forpligtet til at holde to præster i Tranquebar. Disse tog sig dog kun af de europæiske indbyggere.

[60] Der menes fæstningen Dansborg i Tranquebar. Dansborg var kongelig ejendom.

[61] AsK 1232 e nr. 62, 1714 27/3.

[62] DaKanc d 34 a, 1714 5/3.

[63] Dette kunne direktionen have sparet sig. Kommandanten kan melde hjem, at missionærerne kendte ordren, før han selv gjorde. AsK 1398 pakke 1, s. 4, 1715 9/9.

[64] AsK 1232 e, nr. 62, 1714 17/1.

[65] Om enkeltheder se L. Stampe i DTT 1946, s. 70.

[66] Miscol 3 a, 1714 10/12 punkt 7.

[67] Forløbet kendes fra en koncept fra forberedelserne til forhandlingen, Ledr 389 a fol, samt et referat af forhandlingerne Halle IC 7:27.

[68] AsK 1232 d, nr. 58 1710 26/9.

[69] Fremgår især tydeligt AB s. 326, men også s. 318, 324, 332, 335 og 357.

[70] Kirkebog for missionsmenigheden, Landsarkivet for Sjælland.

[71] Se ovenfor s. 92.

[72] 1714 3/9 AB s. 396.

[73] Dg 1714 14/2.

[74] Dg 1714 12/2.

[75] Jfr. note 74.

[76] Dg 1714 8/10. »Amnestien« afsluttes 15/10 1714 (dg). Aftrykt HB I, s. 647.

Om grundene til »amnestien« se Germ II, s. 104 f.

[77] Missionen overholder den f.eks. ifølge dg 1719 9/1, hvor Gründler nægtede at vidne for retten mod Hassius. Hassius overholder den, da han på miscol's opfordring (1717 15/11, Lpz kapsel 13) afgiver en oprigtig og velvillig beretning om missionens tilstand, Preuß 33/g, jfr. Lindhardt i DTT 1940, s. 26 note 6.

[78] Dg 1715 17/4.

[79] Missionærerne deltager i kommandantens selskaber (dg 1715 1/1), kommandanten kommer ofte i kirken (dg 1714 2/12 samt missionær Adlers brev til Ziegenbalg 1715 (uden dato), Preuß 33/a). Missionen lader trykke et festskrift til kommandanten (dg 1715 8/1). Kommandanten låner missionen penge (dg 1715 8/1). Kommandanten har skrevet meget positivt om missionen til guvernøren i Madras, SPCK reports 1718, letter 29, se »The Church in Madras« by Frank Penny, London 1904.

[80] Jfr. Lindhardt, NMT 1937, s. 9.

[81] Ziegenbalg beskriver selv sin rejse i »Kurtze Nachrichten von seiner Reise«, Halle 1715 (om den gælder samme forbehold som for HB).

[82] Direktionens generalbrev af 15/3 1713 til kommandanten fik Missionskollegiet først kendskab til ved Ziegenbalgs hjemkomst.

[83] Halle IC 7:51 1715 26/8.

[84] Halle IC 8:25 1715 30/8.

[85] Ulæseligt ord.

[86] Missionskollegiet til direktionen for Ostindisk Kompagni 1715 13/9, Halle IC 8:25 & IC 7:63.

[87] AB s. 439 ff.

[88] 1715 5/10 Lpz. kapsel 16.

[89] Wendt til Francke 1715 5/10, Preuß 33/Fasz. 1.

[90] AsK 1232 e, nr. 64. Brevet erklæres allerede ved arkivets registrering i 1790 for »forældet og ulæselig«, det er dog lykkedes mig at tyde størstedelen af det interessante dokument.

[91] Brevet er her ødelagt og ulæseligt.

[92] Dg, anførte dato.

[93] Se note 77.

[94] Jfr. Stampe i DTT 1946, s. 78.

[95] Ledr 421, 4to samt Lpz kapsel 22. Denne modtager de først 1717 2/9, hvilket fremgår af påtegning på originalen i Lpz samt af dg.

[96] Germ II, s. 46.

[97] Ledr 421, 4to, 1715 2/11 samt dg 1716 28/11.

[98] Dg 1716 28/11.

[99] Dg 1717 10/2. Så sent som 26/11 1718 beklager missionærerne over for Missionskollegiet, at direktionen endnu ikke har sendt en forordning ud, så at konsistorium kan få den officielle status, AB 521.

[100] Gründler: Grundlegung, Bau und Einweihung der neuen Missions-Kirche in Tranquebar, genannt Neu-Jerusalem, Tranquebar 1719, uden sideangivelser. Bogen blev typisk dediceret kommandanten.

[101] Dg 1717 21/12 og 1718 11/6 samt 6/9 s.å. Endvidere AsK 1398, s. 33. Jfr. endvidere note 100.

[102] Dg 1718 23/9.

[103] Jfr. ovenfor s. 100 samt note 95.

[104] AB 491.

[105] AB 506.

[106] AsK 1398, s. 33, 1717 26/11.

[107] Se navnlig AB 93 f og 396. Jfr. ovenfor s. 96.

Baptistforstander O. N. Føltveds 1. og 2. Dagbog

Af Henry Petersen

Commandeer-Sergeant Ole Nielsen Føltved, Dagbogsskriver og gennem godt 15 arbejdsfyldte, ofte stormfulde Aar (1840-56) Forstander for Aalborg Baptistmenighed, blev født i Skæve Sogn (Vendssyssel) i 1794 og døde i Aalborg i 1856¹. Som saa mange af Tidens Soldater fik han sit Kendingsnavn – Føltved – efter Fødestedet².

Den tidlige gudelige Vækkelse i Danmark kan neppe betegnes som kirkefjendsk; Animositeten var snarere rettet mod Præstestanden, der beskyldtes for ikke at lære Guds Ord rent og purt. Læse- og muligvis Skrivekunst maa have været ret udbredt i Bondestanden ogsaa forud for 1814. Den tidlige Vækkelseshistorie er uforklarlig uden denne Antagelse. Med Anordningen af 1814 steg naturligvis efterhaanden Antallet af dem, der beherskede disse Kunster. Sideløbende hermed fik Bibelen ved Bibelselskabets Virksomhed en vis Udbredelse i Landbostanden. Da den antagelig ofte har været det eneste tilgængelige Læsestof, blev den flittigt pløjet. Med disse to Faktorer – Læsekunst og Bibel – kommer et nyt Moment ind i Vækkelseshistorien. Det 19. Aarhundredes Vækkelse blev herved i Løbet af et Par Decennier stedse mere biblicistisk. Følgerne heraf skulde vise sig mod Slutningen af 1830'erne. Dette Tiaars »mageløse Opdagelse« – gjort af Lægfolk – gik ud paa, at Det ny Testamente aldeles intet indeholder om Barnedaab, at denne hvilede paa en – ganske vist – urgammel Tradition, men nytestamentlig var den altsaa ikke. Det var derimod den Lydighedshandling, der betegnes som »troendes Daab«. Hermed banedes Vejen for Lægfolks baptistiske Spekulationer – og krypto-baptistiske Strømninger i Stats- og Folkekirken³.

Baptismens – talmæssigt set beskedne – Succes i 1840'erne beroede paa et nyt Moment i det historiske Forløb: Statsmagten, personificeret i Christian VIII, en Mand med baade humane og religiøse Interesser, sattes ikke haardt ind mod Lægmandsbevægelserne, herunder Baptismen. Der var nok »Forfølgelser«; men de var overalt af en saadan

Karakter, at de snarere fremmede end hæmmede Bevægelserne. De ret saa milde »Martyrier«, der udmaaltes ved Domstolene, gav Agitationen passende Baggrund og Trivselsmuligheder. Hertil kom muligvis ogsaa en Stimulans fra den pirrende Følelse af Illegalitet.

I Skæve Sogn var Conrad Rehders Sognepræst i det meste af Føltveds Tid (1795-1852). Af sin Præst kan den unge Mand neppe være blevet vakt; han skal have været Rationalist⁴. Om Føltved har faaet nogen Skolegang i Hjemsoget, vides ikke. Han blev Soldat ved 3. jyske Infanteriregiment i Aalborg i en Alder af 24 Aar⁵. Her avancerede han i Løbet af 7 Aar til Underofficer. Til Regimentet var knyttet en Skriveskole, hvor Føltved – om ikke før – kan have tilegnet sig sine ganske solide Kundskaber i dansk Retskrivning og Læsning⁶. Hans Ortografi er ganske vist dialektalt præget, hvilket især skinner igennem ved adskillige manglende udlydende *-[d]* og *-[t]*⁷. Men som Helhed maa hans Ortografi betegnes som forbavsende korrekt. I Syntaksen kan han derimod fare slemt vild, især naar han ved alvorlige Begivenheder eller i stærk Sindsbevægelse forfalder til den Kancellistil, han som Underofficer stiftede Bekendtskab med i tjenstlige Skrivelser.

Føltved blev gift i 1825 med Mariane, født Ditlev(sen)⁸. Hjemmet har efter alt at dømme været kirkeligt sindet fra Begyndelsen, og det er sandsynligt, at det, som Tiden gik, blev Centrum for en Kreds af vakte. Føltveds Brud med Statskirken var imidlertid evolutionært, ikke revolutionært. Det samme synes at gælde Flertallet af den lille Kreds (8 i alt), der den 1. Oktober 1840 med Føltved som Leder dannede Aalborg Baptistmenighed.

Hvad var da Motiverne til disse Menneskers Brud med Statskirken? Her kan først nævnes det rituelle. Man fandt, at Kirken ikke forvaltede Sakramenterne efter Kristi Indstiftelse; men det uden Tvivl tungest vejende Motiv fik prægnant Udtryk i en Samtale mellem Pastor Flindt, Nørresundby og Smedesvend B. J. Hassing⁹, der udtalte, at han »ikke kan beqvemme sig til, at ligge tilbords med saa mange Skjøger, Hoerkarle, Bedragere og Drukkenbolte, som befinde sig i vort Samfund«, d. v. s. i Sognemenigheden. En Gennemgang af formentlig alle overleverede Dokumenter angaaende Føltvedkredsens Brud med Statskirken efterlader det Indtryk, at m. H. t. Nadveren var det kun

Formen for Elementernes Uddeling, det skilte mellem Aalborg-baptisterne og Kirken. Selve Nadverlæren, saa vidt som man fattede den, forblev luthersk i adskillige Aar. Daaben skilte naturligvis ogsaa. Men selv paa dette fundamentale Punkt var der antagelig kun Tale om en vis Glidning i Synspunkterne; maaske opfattede man Baptistdaaben som en forskudt Barnedaab. I hvert Fald synes dette at have været Tilfældet for Føltveds eget Vedkommende – han godkendte saaledes Kirkens Konfirmation. Kun lidt efter lidt – evolutionært – fattede man den principielle Forskel mellem Barnedaab og troendes Daab. I dette lidet markante Daabssyn var man paa Linie med mange, som forblev i Statskirken. Her – som senere i Folkekirken – var krypto-baptistiske Anskuelse ingenlunde et Særstykke.

Kirketugtens Forfald i Statskirken var den store Forargelse, Drømmen om »det rene Nadverbord« Hovedmotivet bag Stiftelsen af Aalborg Baptistmenighed. Det er en blodig Skæbnens Ironi, som navnlig Føltveds 1. Dagbog og Medlemsprotokollen bevidner med al ønskelig Tydelighed, at Drømmen ikke lod sig realisere. »Kødets Lyster« lod sig ikke kue, selv i de troendes lille Flok. Men ikke nok hermed. Af Flokken fremstod Vranglærere, der forførte mange.

Det er Føltveds Fortjeneste, at han har givet en usminket Skildring af Besværlighederne baade med at holde Kødets i Ave og med at skelne mellem ret og vrang Lære. Man tog ikke let paa disse Ting. Af »Urmenigheden« paa 8 blev 5 Genstand for Kirketugt med midlertidig eller bestandig Udelukkelse til Følge, 2 blev Mormoner, 1 Vranglærer (Swedenborgianer), 2 faldt for »Kødets« Forlokkelser. Kun Føltved med Hustru og Ida Marie Cohn, vistnok Sinke, klarede sig fri af Skærene.

Skønt Føltveds Dagbøger ikke er stor Kunst – et Fællestræk ved megen Dagbogslitteratur – bliver de ved deres hensynsløse Ærlighed og Realisme et menneskeligt Dokument af Værdi. Navnlig hans 1. Dagbog giver et i dansk Vækkelsehistorie formentlig enestaaende Indblik bag den gudelige Vækkelses Kulisser, dementerer megen senere Romantisering af »de første Guldkrystnes« Færd og de lavere Sociallags iboende ædle Egenskaber. Man oplever Almuemandens Besvær med at forme dogmatiske Udsagn, den indbyrdes Forkætre hinanden, Magtkampe, Sladder, Smaalighed, Kødets Skrøbelighed. Heroverfor tegner sig som gennemgaaende Træk Føltveds faste Vilje til at holde sammen paa Flokken, hans naive Ærlighed og Gudstro, hans solide og bundhæderlige Karakter, blottet for Selvbedrag. Kort, han var Bæreren af den nordjyske Baptisme i Aarene 1840-56.

Føltved efterlod 3 Dagbøger, der benævnes FD 1, 2, 3¹⁰. FD 1 har paa første Side et Notat fra 22/9 1847, paa sidste et for 29/8 1842. Herefter følger paa S. 3 ff en Liste over døbte i København omfattende 83 Navne efterfulgt af nogle Navne paa Nordjyder, der havde fremsat Ønske om Daab. Den egentlige Dagbog begynder paa S. 12 med en Indførelse fra 5/3 1843, og den slutter 12/12 1846. Den er helt igennem ført med Blæk af god Kvalitet, er stadig og vil formentlig i mange Aar fremover være letlæselig. Saa vidt det kan ses, er FD 1 ikke nogen egentlig Dagbog, skønt Notaterne givetvis kun var beregnet for Føltveds egne Øjne. Snarere er den en Forløber for den Menighedsprotokol, man begyndte at føre fra September 1848. De enkelte Nedtegninger synes ikke altid at være indført i kronologisk Orden, og de er neppe heller altid absolut samtidige med Begivenhederne. Muligvis har Føltved betjent sig af Løsblade, der senere er blevet hæftet sammen.

FD 2 indeholder dels en med Blæk skrevet Oversigt over Føltveds og andres Missionsrejser i Aarene 1845 til 1852 (?), dels en Beretning skrevet for langt den største Dels Vedkommende med Blyant om den midtsjællandske Konferens, der i September 1847 endeligt beseglede Bruddet mellem P. C. Mønsters københavnske Menighed paa den ene Side og Landets øvrige Menigheder og de hamburgske Baptister paa den anden¹¹. Føltveds Notater herom er – saa vidt vides – den eneste eksisterende primære Kilde til denne Begivenhed. De faar derved en vis kirkehistorisk Interesse. Desværre – om end forståeligt – gjorde Turen med Dampskib og med den nyåbnede Jernbane fra København til Roskilde større Indtryk paa Føltved end Konferensens Forhandlinger. Hovedsagen, Bruddet mellem de to Fløje af den danske Baptisme, er dog sikkert nok bevidnet.

Blækskriften i FD 2 staar stadig tydeligt, hvorimod Blyantskriften antagelig vil være ulæselig i Løbet af faa Aar.

FD 3 refererer Begivenheder fra det sidste Halvaar af Føltveds Liv (25/8 1855-3/2 1856). Den er helt igennem skrevet med Blæk, men af saa ringe Kvalitet, at Teksten for største Delens Vedkommende er tabt, saaledes at Muligheden for en (filologisk) korrekt Udgivelse ikke mere er til Stede. Endnu omkring 1960, da jeg arbejdede paa VI, var Skriften delvis læselig, og den kunde fremkaldes i sin Helhed ved ultraviolet Lys. Om dette lader sig gøre i 1976, vides ikke¹². Under alle Omstændigheder, FD 3 vil være helt ulæselig om faa Aar.

Dagbogen, her virkelig en Dagbog, er interessant bl.a. ved det Indblik, den giver i den nordjyske Mormonmission. Den synes ogsaa at

afspejle en mere afklaret Indstilling til og et roligere Overblik over Tingene end FD 1. De indbyrdes Stridigheder i Menigheden eller i hvert Fald de voldsomste Udslag deraf var et tilbagelagt Stadium, Religionsfriheden grundlovssikret, Mormonstormen tilbagevist om end med store Tab. Desuden var Føltved ved at blive gammel.

Han kunde med Alderdommens Ro se tilbage over et vel udført Livsværk.

Føltveds første Dagbog

29/8 1842, ankom til Aalborg udsendt fra Menigheden i Kjøbenhavn, den elskelige Broder A Mønster¹³ som Misionair, for at ordne adskilligt for os, som vi ikke forstod; – Han reiste den 4te Septbr. – Den 3te Septbr 1842, om Aften før vi holdte Nadvere, blev jeg, efter at være valgt af Menigheden, af Broder A. Mønster i Menighedens Overværelse, ved Haandspaalæggelse ordineret og beskikket til at administrere Nadveren

22/9 1847 kom Broderen J. J. W. Købner¹⁴ s. Missionair fra Hamborg, hertil Aalborg, og ordinerer Baptistmenighedens Forstander (Føltved) til at være en efter Guds Ord og den Apostoliske Orden, ret beskikket Forstander og Lærer for bemeldte Menighed. – Denne høitidelig Handling foregik Torsdagen den 23de Septbr om Aftenen Kl. 9 slet i Menighedens Nærværelse

1843

Søndag 5/3 1843¹⁵, efter endt Opbyggelse, fremstod Broder Jensen¹⁶ med den bestemte Erklæring, at han ikke længere kunde staae i Samfund med os, formedelst vore urigtige og gjenstridige Handlinger og Foretagender, han opfordrede til, om der var Nogen vilde udtræde med ham, saa ville de opbygge dem tilsammen, Tallet af de udtraadte var 5, nemlig Jensen, Nielsen og Kone, Ane og Søster Ditlevsen¹⁷, som istemte med Jensen, at Menigheden ikke var i den Tilstand at den kunde optage nye Lemmer. – Det er sandt, at der er megen Skrøbelighed blandt os, men vist ikke af den Natur, at disse kan eller bør udelukkes, men pleies omhyggelig; disse var især Hassing og Bohn¹⁸. – Jensen og Nielsen skrev strax til Menigheden i Kjøbh deals for at anklage os og deals for at faae Overbeviisning, om det som de meente

at Guds Ord ikke hjemmelde Menigheden her ret til at udføre. – Vi havde dog den Kjøbenhavnske Menigheds Tilladelse, til at handle, nemlig at døbe. –

Søndag 12/3 kom Søsterne Ditlevsen og Nielsen, og bad om det var dem tilladt at komme i Menigheden igjen; imidlertid kom der Bud efter Nielsens Kone, om hun vilde komme hen til Ditlevsens hvor de nævnte udtraadte var samlet, hun lod sig overtale og kom ikke igjen; Søster Ditlevsen som bekjendte for Menigheden, at hun havde havt feil Anskuelse, men nu saae at vi havde Tilladelse at døbe, og bad Menigheden om Tilgivelse for det begaaede, hun blev da antaget og erkjendt af Menigheden. – Denne Søndag havde vi Fred og Eenighed. – Fader i Himmelen! jeg beder om Naade til at voxe i Dyd og Guds frygt, i Enighed og Kjærlighed. –

Søndag 19/3, havde Menigheden Fred og Glæde, i Forsamlingen, det blev den Dag vedtaget at 4 Brødre, en ældre og en yngre skulle drage ud i Landsbyerne for at tale med Folket om Guds Ord, ved denne Bestemmelse vare vi alle glade, og bad Herren velsigne Foretagendet.

Tirsdag 21/3 modtog jeg Brev fra Menigheden i Kjøbh, at de vare tilfredse med at her var skeet Daab. Brevet var stilet til Jensen og mig for at vi nødvendig skulle komme i Samtale om vor Adskillelse, men Jensen var ikke at formaae til at indtræde før der kom en Broder kunde bedre overbevise og rense Menigheden som især angik Hassing og Bohn, fordi de ikke havde efter deres begaaede Forseelser ydmyget sig nok, jeg foreholdt Jensen, at det forekom mig som om der laae nogen Egenkjærlighed hos ham som han dog ikke viste. –

(Lørdag) 25/3 blev min Dreng taget til Daab i min Bopæl, der mødte Kjøbmd J. Kjær som Værge, og fadder tillige samt Oberst de Bretteville en Handelsbetjent Semony, Byfogdens Fuldmægt, Mad. Kjær og Frøken Bretteville. – Hr Pastor Bruun¹⁹ forrettede Handlingen, Klokker Claudi og Graveren mødte tillige; Politibetjente var ogsaa mødte og opholdt sig i Forstuen. –

(Torsdag) 23/3 var jeg paa Raadstuen for at min Benægtelse om mit Barns Daab skulle tages til Politiets Protocol. –

(Mandag) 3/4 1843 blev Broder Jensens²⁰ Datter hemmelig for ham, bragt til Statskirkens Daab. – Det skedte medens han var i Aalborg, for et Forhør i en Sag med Mouritzen om en Vogn han havde beslaget. – Jensen Hustru og Svigefader foranstaltede Barnet i Kirke, og man antager at Jensen var aldeles uvidende om hvad der skedte, hvilke han og forsikrede, jeg kan ikke andet end troe denne Broder. –

(Søndag) 16/4 1843, meldte de ovennævnte 4 Sødskende sig for at indtræde i Menigheden igjen; som Følge af et Svar fra Broder Mønster, hvori han foreholdt dem det feilagtige i Udtrædelsen. Alt dette gik til med Orden, uden nogen unyttig Ordgyderie. Dog kunne Broder Jensen endnu ikke kjende at han havde feilet med at udtræde. – Menigheden holdt derefter Opbyggelse og vare glade. Gud vor Fader Søn og Helligaand, bede jeg, vil fremdeles tage os under sin Veiledning og Beskjærmelse; Herre! Lær mig at forstaae dit Ord og at gjøre din Villie, Dig til Velbehag og Menigheden til

Mandag 13/3 1843 kom der Bud fra Kæmner Wulff, hvis Contoir Bohn²¹ skriver paa, at han havde forsømt sig flere Gange og flere Dage ad Gangen, og Wulff bad ham derfor at erklære sig med Bestemthed om han ville arbeide eller ei. Jeg har et par Gange forhen advaret ham (Bohn) om samme, men uden Frugt. – I Dag skrev jeg til Bohn i denne Anledning, den 17te næstefter talte jeg med Bohn om ovennævnte, og jeg kunde ikke skjønne andet end han var Lovlig undskyldt for at møde hos Kæmneren formedelst Sygdom (Bylder) som han skriftelig havde nogle Dage før underrette Kæmneren om, Bohn viste sig forøvrigt ydmyg og bøjelig, saa det kan ikke skjønnes andet end han er en oprigtig Christen, uagtet i megen Skrøbelighed. –

Søndag 19/3 var han ikke i Forsamling formedelst ovenomtalte Sygdom. –

Søndag 3/4 (gal Dato!) kom Bohn først i Forsamling da vi vare næsten færdig med vor Opbyggelse, og saaledes er det som oftest. –

10/4 1843, Efter nogle Maaneders Forløb havde Broder Hassing atter slaet sin Kone, givet hende mange Ørefigen, som var foraarsaget ved hendes sedvanlige Drillerie, han har en Gang forhen ligeledes slaget hende, hvilke han tilstod for Menigheden og var bedrøvet over hans Fremgangsmaade i Hissighed. – Nu var han ligeledes villig til at tilstaae det skedte, men havde gjort sig det faste Forsæt, ikke at give efter for hende, men at tvinge hende til Lydighed og Eftergivenhed, naar han paamindte hende derom; især krænkede det ham medst, at blive overskjældet og drillet naar nogen hørte det, og da er det især han gjør Fordring paa hendes Taushed. –

Søndag 16/4 var Hassing atter for Menigheden og at have slaet sin Kone, han tilstod det og var meget bedrøvet, der blev stemt for hans Udelukkelse, men der var 5 som rakte Haand op til hans Udelukkelse, de andre nænte det ikke, han fik Menighedens Formaning og Advarsel. –

(Søndag) 23/4 havde (?) Menigheden Fred og var enige. – Den 23er kom Broder Domgaard²² hertil, efter at have reist i omtrent 1 1/4 (?) Aar paa Sjælland Langeland og Fyen.

(Søndag) 30/4, havde Menigheden Fred og Glæde i Forsamlingen. –

(Søndag) 7/5 1843, blev Bohn fremdraget for Menigheden, for Løgn og Forsømmelse af en Christens Pligt, han var selv ikke tilstede, da han kun sjelden kommer; om hans Forhold har man erkendigt sig, især hos Bødkermeister C. Kjersgaard, hvor han logerede. – Ligeledes er Kæmner Wulff utilfreds med Bohn for hans Ufetterrettelighed Skyld i Contoir Forretninger. Bohn har nemlig sagt til 2er i Menigheden at han havde betalt Kjersgrd 10 Rbd men man erfarede han havde intet betalt. –

14/5, blev Bohn udelukket af Menigheden, der var et pr (=Par) Brødre og Søstre som ikke nænte at række Haanden op. – Samme Dag blev Dorthea²³ foreslaaet paa hendes Forlangende til Daab, men Menigheden blev enige om at udsætte det, i nogle Dage, fordi vi venter Broder Mønster, men med den Bemærkning at hun maatte døbes inden første Nadverdage, endog om Mønster ikke kom. –

21/5, blev det efter Stemme fleerhed bestemt at holde Menigheds-Forsamling om Søndagformidag fra Kl. 9 af, og offentlig Forsamling Søndag-Eftermidag fra Kl. 4. Samme Dag blev bestemt af Menigheden at anskaffe en Døbekappe af sort Lærred; dertil blev købt 15 Alen sort Staut til 1 Mk Alen for 15 Alen er 2 Rbd. 3 Mk. – Om disse Ting var Menigheden enige og der udvistes Kjærlighed indbyrdes. – Gud bevare sin Menighed i Fred og Kjærlighed.

25/5 forsamledes nogle Brødre for at blive enige at holde Prøve den følgende Søndag den 28er Mai efter endt Forsamling. –

Søndag 28/5 samledes Menigheden hos mig for at prøve nogle Catekumener der havde begjært Daab. – 1) Bondekarl Niels Nielsen Canalen²⁴ blev eenstemmig antaget til Daab, uagtet han klarede maadeligt for sig, men hjertelig og enfoldig ja ydmyg var han. –

2) Skræder Niels Jørgensen²⁵ havde en Deel Stemmer imod sig uagtet han gjorde meget godt rede for Naadens og Saliggjøreelse-Orden; men fordi han besidder stor Forstand var der Frygt for at han ikke talede Hjertesproget, Menigheden besluttede at lade nogle Brødre tale med ham en anden Dag. – han blev ikke døbt

3) Gartner Wisse, klarede godt for sig i al Eenfoldighed, og eenstemmig antaget²⁶.

4) Muursvend Thorsens Kone Bolette²⁷ svarede meget godt for sig, men formedelst en mindre god Orden i sit Huus og Rytet om hun var

noget Sladderagtig, blev Menigheden ikke denne Gang enige om hendes Optagelse, men skulde nærmere afgjøres. – Hun blev ikke døbt

5) Kone Dorothea Frederiksen²⁸ bekendte sin Tro til Salighed meget godt og blev eenstemmig antaget. –

6) Pigen Catrine Nielsen²⁹, kunde intet svare for Graad, men blev antaget paa to Brøders Beretning som i Forveien havde talet med hende, iøvrigt er hun bekendt for at have Villien til det gode. –

Overstreget: (Den 3° Juni blev ovenbenævnte Personer døbt, alt)

Den 3° Juni ankom fra Landet Ane Andreasdatter³⁰ fra Bælum, og afhørt, hendes Bekjendelse var meget god.

Ane Andersdatter³¹ fra Tordrup blev afhørt, og fandtes at være ret igjenfødt. –

Mettemarie Andersdatter³² do do var noget indskrænket, men ydmyg, og hjertelig, – saa man troede hun var gjenfødt. – Alle 3 blev eenstemmig antaget til Daab og disse ovennævnte 7 Personer blev døbt den 3 Juni Aftenen Kl. 11 i Fjorden. Handlingen foregik med Orden, og uden nogen Forstyrrelse. – Broder Domgaard døbte. –

Den 4 Juni Blev de nyedøbte fremstillet for Menigheden med en Velkomsttale og vi vare alle glade. – Efter endt Forsamling blev de unge Brødre og Søstre anmodet om at gaae forud, og Søster Ida³³ og Broder Hassing erholdt en Irettesættelse og Formaning for uanstendet Forhold i Menigheden. – Broder A. Petersen³⁴ blev advaret af Føltved og Domgaard om at afholde sig fra at komme saa meget i Ditlevsens Huus, thi det forargede flere Brødre og Søstre, han havde forhen 2 Gange været advart af Føltved for det Samme, men ikke adlydt. – Forøvrigt herskede Fred og Glæde, Ydmyghed og Kjærlighed. – De nye Døbte fra Landet blev meddeelt Beviis for at de vare udtraadte af Statskirken og indlemmet i Baptist-Samfundet, underskrevet af Føltved som den ældste og p. t. (?) Menighedens Forstander. – Gud vor Fader, vor Herre og Frelser Iesum Christum og Gud den Helligaand, lede og føre os alle, af Naade, til det rette Maal, og bevare os i Kjærlighed. Amen! Amen! i Iesu Navn. –

11/6 Fremstod Broder Jørgen Wedfall³⁵ med en Formaning der sigtede især til Domgaard for hans til Broder A. Petersen givne Formaning. Petersen havde besværet sig til Wedfall som forurettet, Petersen kunde ikke erkjende det for nødvendigt at afholde sig fra Ditlevsens Huus, han protesterede som sædvanligt for sin Ret til at gaae der, uagtet det af Flere blev ham foreholdt at han forargede

Brødre og Søstre, men han troede sig selv bedre og meente Menigheden tog Forargelse uden Aarsag (hvilke dog ingenlunde er Tilfælde.) Petersen havde i Forveien 2 Gange anklaget Føltved, til Broder Jensen og har han saaledes søgt at vinde Nogen paa sin Side, istedet for som rigtigere var, at søge i Ydmyghed at blive sin Skrøbelighed var, og erkjende den for Gud og Menigheden. – Petersen har vel ikke ofte kommet til Ditlevsens siden, men aldeles fri er han ikke uagtet de 2 Brøders Tilhold om at holde sig derfra. – Herre! Herre! bøi hans Hjerter til Ydmyghed, lær ham at kjende sit Hjerter. –

18/6, blev intet i Forsamlingen foretaget, uden Opbyggelse, – Forstanderen var reist til Tordrup³⁶, og Menighedens Opbyggelse besørgede Broder Jensen. –

25/6: var Forsamlingen hos mig, formedelst den leiede Stue, blev fra St. Hansdag af udleiet til Tømmermændenes Krohuus. – Den ovenbenævnte Sag med Broder Petersen blev forhandlet, han kunde endnu ikke skjønne at have feilet; Broder Jørgen Wedfall tog meget hæftig Petersens Sag, som han i Forveien efter sin Overbeviisning havde fortalt os (?). – Samtalen og Striden var hæftig og gik saa vidt at man resolverede til at skille sig i to Partier, saaledes, at den som syntes at Petersen havde feilet og dog ikke ville erkjende, fraskildte sig, og de andre som hjemlede med Petersen, for sig. – Men da disse vare de yngre og ikke ret forstod hvad de gjorde, og Wedfall der egentlig var den som forvildede det Hele, erklærede reent ud ikke at ville fraskilles, men blive hvor Forstanderen var, saa gav de andre ogsaa efter og Menigheden blev enige om at udelukke Petersen, indtil han kan komme til Erkjendelse og ydmyge sig. –

Forsamlingerne holdes hos mig indtil der faaes en passende Leilighed. – Forslag til Daab blev given, men antaget at bie til næste Søndag før man bestemte sig til noget afgjørende. –

2/7, blev Louise Hassing, som var udelukket, igjen optagen i Menigheden, efter at 3 Brødre havde talt med hende, og berettede Menigheden hendes Tilstand, som var tilfredsstillende. – Samme Dag var de 3 Brødre hos Skræder Jørgensen og Madame Thorsen, og berettede Menigheden, at de efter Skjønnende burde døbes. –

Menigheden havde den Dag Fred, Enighed og Glæde.

9/7 blev atter talt om Daab, og blev bestemt til Løverdagen den 15 Juli. – Forøvrigt blev der intet talt uden til Opbyggelse af Guds Ord.

15/7 Aften samlede Menigheden sig (dem som kunne og ønskede at

komme) for at tale om Jørgensens Daab; der var enkelte som var meget imod, men da Paastanden ikkun var Tvivl, og ingen bestemte Grunde var tilstede, blev Jørgensen dog døbt. – Broder Domgaard døbte. – Anders Næsbyes Søn Christen³⁷ der havde begjært Daab, kom ikke denne Gang. –

16/7, det blev da bestemt ved Forsamlingen, at kun Brøderne burde tale og raadslaae om Menighedssager, kun Søsterne talede naar de bleve spurgte. – Alt var roeligt og stille, men kun liden Glæde og Kjærlighed vist; men jeg haaber paa dig Herre, at Du vil gjøre Alting godt og vel for os. –

23/7. Intet nyt foregik i Forsamlingen, Tilfredshed sporedes i Almindelighed. – Adolph Bohn³⁸ blev foreslaaet til Daab. –

Herren bevare os i Naade. – Mangen een har vel Kamp og Strid med Kjødets, men Herren lader ingen forsage. –

29/7, (under Datoen: Føltved arresteret) mødte jeg i Forhør og derefter blev jeg belagt med Arrest hvor jeg forblev til Søndagen den 6te August Eftermid. Kl. 5 slet. – Da jeg blev arresteret skrev Mad. Dahl og Domgaard til Mønster, der strax besluttede at reise til Aalborg for at virke min Frihed. – Den 5te Aug. ankom P. Mønster hertil, den 6te Aug. Eftermid. Kl 4, kom jeg ud af Arresten mod Caution (Skomager Niels Hansen). Domgaard blev belagt med Arrest den 31te Juli for at have døbt, men kom løs 1st Aug. n. eft. paa Caution; J. Wedfall der ogsaa har døbt var paa Landet at arbeide og først naar han kom hjem skulle han for Forhør. –

Søndag 6/8 ledte Mønster Forsamlingen; Tirsdagen den 8te Aug. om Aftenen var Menigheden forsamlet for at tale med Mønster, Fredagen den 11te Aug. Aften var den igjen forsamlet, og Broder Hassing og Kone blev udelukket af Menigheden for en ikke retskaffen Vandel i Liv og Levnet som Øvrigheden med fl. var vidende om og bebreidede Menigheden, for at den vilde taale en saadan. – Hassing erkjendte sig skyldig og forlangte at udtræde, og Menigheden var eenstemmig i hans og Kones Udelukkelse. –

Søndag 13/8 talede jeg noget i Menighedsforsamlingen, derefter talede Mønster til Opbyggelse. – Om Eftermiddagen talede Mønster; efter endt Forsamling foredrog Mønster for Menigheden flere Gjenstande, som var nødvendigt at iagttage for at ære vor Gud og vise Verden et godt Exempel. – Mit Kald som Forstander blev paa ny stadfæstet af Menigheden, ved Erkjendelse om at jeg havde de fornødne egenskaber (=Egenskaber) til at forestaae denne Tjeneste. – Vi vare alle glade og

takkede Herren. – Den 14 Aug. reiste vor Broder Mønster med Dampskibet til Kjøbh. – Herren være takket for sin megen Naade og Miskundhed mod os. Amen! –

11/8 1843 indkom Broder A. Petersen igjen i Menigheden, paa hans ydmyge Begjæring, dog med Betingelse ikke at komme i Ditlevsens Huus mere end enhver anden Broder

20/8 blev intet forhandlet i Menigheden, uden Bøn og Sang. –

27/8 blev forslaaet (!) 8 Cathecumener til Daab. – Broder H. F. Petersen blev valgt til at døbe, der blev 7 døbt een udeblev. –

(I Margenen tilføjet: Jørg. Veedfald arrest.)

Mandagen den 28 Aug. mødte jeg og Domgaard i Retten, for at vedkjendes de i Anledning af Forhøret over os indhentede Attester. Broder J. Wedfall, mødte samme Dag i Retten, og efter at være afhørt, blev han belagt med Arrest hvor han endnu hensidder. –

3/9. Blev i Menigheden intet extra foretaget. –

4/9. Var for første Gang Missions Forsamling, for at læse Breve op (?) enhver kunde fortælle hvad de havde erfaret. Bønner opsendtes til Alfaderen om Velsignelse. –

10/9. Menigheden var glad og tilfreds intet extra blev foretaget. –

Jeg har besluttet at foreslaae Menigheden ved næste Forsamling, at yde en Skjærv til Missionsfundet som jeg meente kunne tages af denne Bøsse som Menigheden giver i hver Søndag. –

14/9 blev jeg, Domgaard og Wedfall stævnet til at møde i Retten Løverdag Formiddag den 16te for at høre Dom i den mod os anlagte Sag; vi mødte men Procurator Jensen som Actor i Sagen mødte ikke, Dommeren Cancellieraad og Byfoged Wolfferdt³⁹ og Defensor Procurator Dannesø vare mødte, vi bleve afsagte og beordret til at mød den følgende Tirsdag Formiddag Kl. 9. –

17/9 blev intet extra foretaget i Menighedsforsamling; Endeel var Fraværende, de forsamlede vare glade i Herren.

24/9 blev Hassing og Kone foreslaaet til Optagelse i Menigheden, men der var enkelte der indvendte noget imod hans Vandel. –

Der blev foreslaaet Daab uagtet der kun er een som har forlangt det, en Huusmand fra Søndertranders har ogsaa igjennem en anden begjært Daab, for en Tid siden men han har siden ikke meldt sig personlig. – Iøvrigt vare alt vi glade i Herren, uagtet jeg standse(-des?) i min Tale, som om det ikke behagede Herren jeg skulle sige mere. –

Torsdagen den 21te Septmbr blev jeg, Domgaard og Wedfall tilsagt at møde for Retten for at høre Dom i den mod os anlagte Sag, Føltved idømt 20 Dage, Domgaard 15 Dage og Wedfall 10 Dage Vand og Brød,

Wedfall tog mod Dommen da han var arresteret men de to førstnævnte appellerede til Overretten. – Endvidere er vi tilpligtet at betale alle af Sagen flydende Omkostninger, samt i Sallair Procurat Jensen som Actor 6 Rd og til Procurator Dannisøe som Defensor 4 Rd. –

1/10 blev foreslaaet Daab for I. Nørgaard⁴⁰ fra Utterup. – Hassing blev atter foreslaaet til Optagelse, men Menigheden var ikke villig, ... (?) Broder Wedfall bemærkede: at Hassing burde skriftlig eller mundtlig tilstaae sin Brøde for Wolffferdt som var fornærmet over Hassings Fremfærd i sin Tale mod ham, Wedfall og Domgaard blev anmodet om at berette Hassing Menighedens Bestemmelse. – Der blev foretaget Prøve med Ovensnævnte, og der meldte sig om Aftenen 2 som vi ikke tænkte, en Tjenestepige hos Floridang som i længere Tid havde søgt vor Forsamling, og en Karl fra Tordrup⁴¹ der for 14 Dage siden var kommet til Opvækkelse efter i Forveien at have drevet megen Spot med os, han blev hæftig grebet af Ordet ved at Broder Christen i Tordrup taledede til ham, der viste sig i stor Bedrøvelse hos ham over Synden, megen Angst og Frygt for Guds retfærdige Straf, som skal overgaae Synderen der ikke vil omvende sig. – Disse 3 blev antaget og døbte og nød samme Aften Nadvere, Herren vor Gud være takket evindeligt.

2/10 1843 Missionforsamling. Der var ikke mange, som mødte, men der blev dog vedtaget, at der skulle den Aften af enhver erlægges en Skjærv til Missions-Foreningen, og sendes hvert Halvaar til Hr Oncken i Hamborg. – Forøvrigt underholdt Menigheden sig med at fortælle det dem passerede i den forløbne Maaned, hvilke var til megen Opbyggelse. –

8/10. Der blev igjen ventileret om at optage Hassing og Kone i Menigheden men der (÷ var) endnu ikke Enighed og de bleve staaende udenfor. –

Der blev bestemt at naar Broder Wedfall kom ud skulle han af Menighedens Kasse tildeles en Understøttelse fordi han ikke havde fortjent i den Tid han var arresteret. – Den 8te blev han hensat paa Vand og Brød. –

14/10. Blev jeg tilsagt at møde for Retten samme Dags Eftermiddag Kl 6 slet. Anledning dertil var, at Pastor Thomsen⁴² i Gunnerup havde anklaget den baptistiske Sect især mig til Provst Fogh⁴³ i Romdrup for at jeg skulle have viist mig virksom i den Retning for at gjøre Proselytter, navnlig i Tordrup Bye, Provst Fogh havde indmeldt saadant til Biskopen⁴⁴ eller Stiftsprovsten i Aalborg⁴⁵ som have foranstaltet nærmere Undersøgelse, men da jeg ikke havde været der eller

viste, at nogen Baptist havde være dersteds for at gjøre Proselytter blev Forhøret sluttet, for denne Gang. –

15/10. Blev der atter ventileret om Hassings Optagelse, men da nogle have fundet, at hans daglige Vandel ikke var saa anstændigt som det sømmer en Christen, forbliver han indtilvidere udenfor Menigheden.

– F(or)øvrigt var Menigheden, den Deel som var tilstede, glade, men dog bedrøvede over det Onde som boer i vort syndige Kjød, men Kjærlighed til Gud og Samfundet viste sig uden Skrømt; – Herrens Naade er over Menigheden. –

22/10: Besluttede Menigheden at udsende Føltved paa Forlangende af nogle troende Bønder i Stenum og Wrensted⁴⁶ for at tale med disse om de Ting som høre Guds Rige til. – Herren velsigne Foretagende. –

Intet vidre blev forhandlet den Dag uden Bøn og Sang. –

25/10: Reiste jeg efter Menighedens Beslutning, paa Landet, hvor jeg traf nogle troende Bønderfolk i Stenum Sogn, der var især 3 Personer Mand, Kone og Datter paa Stenumhede, der efter mit Skjønnende vare fødte paa Nye, der skal efter deres Udsagn være 3 Personer i Wrensted og een i Hjermitzlev⁴⁷, som jeg ikke taledede med. – I Westerbrønderslev⁴⁸ hos en mand ved Navn Iens Krogh, fandt jeg hos Konen, Datteren og en Søn hjertelig Modtagelse. –

29/10 Blev atter i Menigheden talt om Hassings Indtrædelse foranlediget ved, at Hassing selv kom og forlangte det, men Menigheden fandt endeel Smaating hvorfor han ikke burde optages. – Det blev samme Dag besluttet at Forsamlingen for Fremtiden holdtes hos Jørgensen. –

5/11 Blev i Menighedsforsamling bestemt at der samme Aften skulle døbes der blev 4re døbt⁴⁹, det blev besluttet at der skulle ikke være Forsamling til Jørgensens; det blev tillige vedtaget at de Cathecumener som ønskede Daab, burde prøves nogle Dage før de døbt, for ikke at døbe saa sildig om Aftenen, og tillige for at de prøvede kunde have mere Leilighed, til at overtænke hvad de ville gjøre. –

12/11 Blev intet foretaget i Menigheden uden Bøn og Sang. –

19/11 Holdtes Forsamlingen for første Gang paa Vestergade hvor Menigheden har leiet et Locale for i Vinter til 6 Rd – Der blev intet forhandlet uden Bøn og Sang. – Samme Dag sendte jeg Melding om, hvor og hvad Tid den holdtes, til Cancellieraad Byfoged Wølfferdt. – Denne Aften var mange Fremmede tilstede. –

20/11 taledede jeg med Broder Petersen, om hans Forhold til Menigheden, og han vedkjendte sig skyldig.

26/11: (rettet til 23/11) Blev Overrettsdommen forkyndt mig; jeg er

idømt 50 rbd Mulkt og Domgaard 30 rbd samt til Actor og Defensor i Overretten hver 8 rbd og det ved Underretten idømte Sallair til Actor 6 rbd og Defensor 4 rbd 10 rbd i alt 26 rbd hvoraf Domgaard betal $\frac{1}{4}$ deel; denne Dom maatte ikke appelleres til Høiesteret men skulle inden 8 Uger exequeres

26/11 Blev intet forhandlet i Menighedsforsamling uden Bøn og Sang. – I Eftermiddagsforsamling var mange fremmede

3/12 Blev Hassing og Kone optagen i Menigheden, Bohn ligesaa, det var een af de gladeste Dage Menigheden havde nydt tilsammen.

4/12 Mission, blev det af de forsamlede, vedtaget, paa mit givne Forslag at de ældste Brødre 7 i Tallet, skulle hver Løverdag Aften Kl 7 slet komme sammen for at raadslaae om Menigheds-Anliggender. –

9/12 1843 Var efter ovenstaaende Beslutning 5 af de ælste Brødre samlede, og blev enige om at J. Andreas Petersen burde udelukkes for Ulydighed, uanstændig og upassende Forhold baade mod Menigheden og andre, til slet Exempel, han blev Søndagen den 10te Decembr udelukket, uagtet nogle ikke stemte derfor. – Efter Guds Ord skulle Madame Ditlevsen ogsaa været udelukket, men da nogle især de ældre meente at hun burde under hendes Ophold i Kjøbh ved Skrivelse afhøres hvorvidt hun havde erkjendelse om sin Forseelse. – Dertil maatte enhver der stemte for Skrivelsen, skriftelig give tilkjende hvad og hvorledes der skulle skrives og spørges om

17/12: Blev Madame Ditlevsen udelukket. – Det blev vedtaget at der burde være nogle Brødre hvor med Forstanderen kunde raadføre sig om Menighedens vigtige Anliggender, det blev besluttet at Menigheden burde adlyde de ældres Raad, naar disse ere grundede paa Skriften, uden at indvende noget derimod. –

22/12 1843 Blev i Forsamlingen bekjendtgjort, følgende som de ældste var blevne enige om at burde og skulde overholdes, nemlig, At ingen bør berette nogen Menigheds-Anliggender til Uvedkommende Fremmede, ligesom heller ikke til nogen der er udelukket; men kunne vel have Samtale og Brevvexling med en udelukket, om timmelige Ting. – Der blev talt om Qvindens Hovedbedækning i Forsamlingen, og i den Anledning forelæst 1 Cor. 11,2-16 forøvrigt overladt til enhver indtil videre at prøve sig paa Ordet, om det burde nøie efterfølges. –

Der blev vedtaget, at Haandsoprækkelse ved Stemning burde skee, dog med den Undtagelse, at den enkelte der ikke kunne oprække Haanden for sin Samvittighed Skyld, staaer op og derved give sin Stemme tilkjende. –

Ligeledes blev det paalagt enhver at forholde sig sømmelig og

anstændig med deres Forlovelse, ikke at komme oftere sammen en andre især gjælder det for Drengene der maatte have Kjæreste, den megen spadseren bør ikke finde Sted. –

1844

1/1 1844 Var Menigheden samlet hos mig for at foreholdes det ovenforklarede, til Iagttagelse, og tillige blev der paa det alvorligste foreholdt Menigheden at afholde sig fra Slader, thi det vil i Fremtiden strængt blive overholdt, at den Broder eller Søster der sladre vil blive irettesat og frugter det ikke vil den komme for Menigheden. –

7/1. Blev intet uden Bøn og Sang foretaget i Menigheden. Forstanderen var syg, Broder Hassing taledede.

8/1 Missionsmøde, der blev intet særdeles Menigheden angaaende, forhandlet, blandt det af Brøderne erfarede i den forløbne Maaned, aflagde Broder Jensen et rart Vidnesbyrd om Pastor Tryde i Nørresundby⁵⁰ som havde lagt for Dagen til Jensens Kone, som tolerance og lidt Forsvar for Baptisterne. –

1844 13 Janv. I de ældre Brøders Møde blev især af stor Vigtighed omtalt, om en oprigtig Christen burde aflægge Eed efter Øvrighedens Befaling, hvilke enhver skulle nøie undersøge til næste Møde og der fremsætte sin Anskuelse. –

14/1 I Forsamlingen blev intet forhandlet uden Bøn og Sang. I Eftermiddagsforsamlingen vare mange fremmede. –

21/1 Blev heller intet forhandlet i Menighedsforsamlingen uden Bøn og Sang, som (?) Formaning om at holde sig Skriftens Ord nøie efterrettelig, ikke at lett(e) noget Bud. –

28/1 Blev i Forsamlingen foreholdt Menigheden, til grundig Betragtning og Overveielse, om en oprigtig Christen kunde og burde efter Øvrighedens Befaling afligge Eed. Det staaer forøvrigt til enhver at gjøre efter egen Overbeviisning.

4/2 Blev intet forhandlet uden Bøn og Sang

5/2 Missionsmøde. Intet særdeles blev forhandlet.

11/2 Var formedelst daarligt Veier kun mødt faae til Menigheds eller Formiddagsforsamling. – Der blev især formanet om at agte Menigheden og dens Handlinger som grundet paa Skriften, at ikke nogle burde være misfornøiet uden dog at kunne give Grunde derfor af Skriften. –

2/2 1844 var Rettens Betjenter hos mig at skrive for den idømte Mulkt 50 Rbd og Omkostninger 12 rbd 1 MK 12 Sk. samt for Domgaard Omkostninger 11 rbd 3(?) Mk.

17/2 vare de Ældste forsamlede for at raadslaae om hvorledes 50 Rbd skulle fordeles til de 3 litte Brødre; det blev bestemt at Domgrd skulle have sine Omkostninger godtgjort som var 11 rbd og 3 Mk 24 Timers Arrestomkostninger iberegnet og Wedfall ligeled godtgjort 8 rbd 3 Mk. De øvrige Penge beholdte jeg, dette er tilkjendegivet Menigheden. – Det blev besluttet at Broder Hassing nu kunne optages til Medældste, som Menigheden intet havde imo. Det blev besluttet at i Menighedsforsamlingerne, skulle en og anden ældre Broder fremkaldes af Forstanderen for at øves og prøves i at prædike for at Menigheden i paakommende Tilfælde kunne vide hvem der kunne bruges.

18/2. Paa Forlangende fremstod Broder Jørgen Wedfall og talte i Menighedsforsamling og derefter O. C. Nielsen, for at øves. I Menigheden blev ellers intet forhandlet uden Bøn og Sang. – Broder Jensen talte i Eftermiddagsforsamling. –

Overstreget: 17” Ved de ældstes Møde blev der, ifølge Brev fra Kjøbh med 50 Rbd til

25/2 1844 Blev intet forhandlet i Menigheden uden Bøn og Sang, der var kun mødt meget faae. Det er besluttet af de Ældste, at der begyndes Tjeneste til de bestemt Klokkesl enten der er faae eller mange mødt. – Hassing taledede noget i Forsamlingen, som af enkelte ikke skal have syndtes om, nemlig af Brødrerne. –

3/3 Blev i Menighedsforsamling (foruden Bøn og Sang) besluttet, paa Broder O. Niensens Forlangende at en Broder maatte sendes fra Menigheden til Sundbye, for at bryde Brødet der, da han Hustrue var syg og ikke kunne møde i Menigheden.

10/3 Blev Stine Frederiksen med eget Samtykke udelukket af Menigheden, som Hovedaarsag dertil, maa hendes dagelig Vandel, med Sladder og Hissighed der viste Ondskab og Frækhed, og hvad der tilskyndte Udelukkelsen, var at hendes Søn der var et meget ryggesløst Menneske, blev arresteret for Voldtægt paa en ung Pige og man frygtede for at han havde begaaet andre Ting som Moderen kunne være viden om og have Deelagtighed i. –

16/3 Ved de ældres Møde, blev bestemt, at hvis Nielsen fra Nibe ikke kom herud for at gjøre Rede for sin Vandel der efter Sigende, ikke er ret, da at skrive ham anden Gang til, der blev første Gang skrevet i den Anledning den 12” Marts, men han kom ikke den følgende Søndag.

17/3 Blev i min Fraværelse, til Tordrup, bekendtgjort Menigheden hvorfor Stine Frederiksen var udelukket, hvilke nogle ikke viste. –

24/3 Blev intet forhandlet uden Bøn og Sang.

30/3 Blev af de ældste besluttet at 2 Brødre burde sendes til Frær for at tale med vor Broder Peder Larsen Staun, der ikke formenes at vandre rettelig. – Broder J. N. Bohn fik en Formaning af 2 ældste, om at begive sig til Nibe hvor han var Skriver paa Herreds-Contoriret, og var udeblevet længere en han egentlig havde Tilladelse, han var i Forveien advaret et pa Gange men uden Frugt, ligesom han ogsaa denne Gang viste megen Ligegyldighed og gav ugrundede Undskyldninger.

31/3 Blev i Forsamlingen bestemt at Brøderne Hassing og O. Nielsen skulle gaae til Frær, Skiærtorsdag og Langfredag, de blev tilstaaet hver 2 Mk om Dagen

3/4 1844. De ældste forsamlede, der blev tagen Bestemmelse, at 2 Brødre, skulle gaae hen til de trolovede Sødskende og formane dem til ikke at følges med hinanden saa ofte som skeet var og idet hele indskrænke deres hyppige Sammenkomster til Exempel for Verden. Dette skete om Søndagen derpaa, og de paagjældende vare lydige, Gud alene Æren derfor. –

4/4 Blev det i og af Menigheden bestemt, at ingen Qvinde (Søster) burde møde i Forsamling, med ubedækket Hoved, den der handler herimod, ansees og er ulydig mod Apostlens Ord og Menighedens Beslutning. –

7/4 Efter de udsendte Brødres Rapport blev Peder Larsen Staun udelukket, deels fordi han unddrog sig for at komme i Menigheden og deels fordi han deeltage i værdselige Fornøielser. – Johannes Bohn blev ligeledes udelukket, for Overhørighed og ringeagt for Formaninger og Advardsler mod Forsømmelse af sin Næringsvei som Contorist.

24/4, Var Menighedsforsamling hos Jørgensen, om Eftermiddagen ingen Forsamling fordi det dertil leiede Værelse ikke var færdig. – Denne Dag var en Karl fra Ellitzhøj i Forsamlingen, han begjærte Daab, der var ingen Grund til at nægte det, men han blev bedet at overtænke den Sag endnu et lidet, hvori han fandt tilfreds. –

26/4 Vare de ældste Brødre forsamlede, og det blev da besluttet at der burde skee Daab, hvis det var Guds Villie. –

27/4 Forsamlingen holdtes ogsaa denne Dag hos Broder Jørgensen, fordi den leiede Sahl ikke var færdig. – Der blev prøvet 2 Cathecumener fra Ellitzhøj, en Karl ved Navn Christen Nielsen og Thomas Ottos Kone⁵¹, hvilke fandtes af Menigheden, at de burde

døbes som skedte samme Dags Aften. Daaben forrettedes af H. F. Petersen, de døbte droge deres Vei hjem, Gud velsigne dem.

4/5, Menigheden var første gang forsamlet i den nye Forsamlingssal hos Broder Jørgensen i Kattesundet, og samme Dag nød Nadvere. – Derefter blev talt om hvorvidt Constance Føltved⁵² burde eller ikke burde døbes; da det dog var besluttet at det skulle have skeet samme Gang som de 2 fra Ellitzhøi bleve døbte men da det blev mig sagt at enddeel skulle have derimod blev hun ikke døbt, men det gav sig tilkjende at der var i det høieste kun 3 der havde lidt at indvende, man blev dog besluttet at lade hende staae en Tid. –

6/5 Missionsmøde, hvortil der mødte faae. – Der blev især talt om 2 Puncter, nemlig: om der burde være Forsamling Onsdag Aften og det blev besluttet det burde skee, fra den 14te dennes af. – Dernæst fremkom Broder Hassing med et Forslag fra flere i Menigheden, som ønskede at Føltved selv modtog den Skiærv der hidtil har været erlagt til Broder Jørgensen, og af ham udbetalt som Løn, til Føltved som Forstander, efter længere Samtale blev det bestemt at jeg selv skulle modtage det. –

12/5 Blev intet særdeles forhandlet i Menigheden uden Bøn og Sang. – 19/5. Blev Menigheden tilkjendegivet en Plan hvorefter enhver skulle bidrage til Leien af Forsamlingssahlen. – Derefter blev 2 Cathecumener prøvet (!) som blev døbt Tordagen den 22de om Aftenen⁵³. –

Den 20de Mai mødte jeg og H. F. Petersen for et Forhør fordi vi have døbt, Sagens Documenter blev levert til Defensor Procurator Møller den 23de Mødte vi atter for Samme Sag. –

26/5 blev intet forhandlet i Menigheden.

1/6 blev min og Petersens Dom forkyndt, min henviste jeg til Overretten.

2/6 blev en Cathecumen prøvet og antaget. – Den 5te Juni blev denne døbt⁵⁴. –

8/6 Blev det besluttet i de ældstes Forsamling at der burde udsendes en Broder ned til Hjallerup efter for efter Begjæring at tale med nogle Troende. – Det blev ligeledes besluttet at 2 Sødskende skulde advares om at indskrænke deres Kjæreste Besøg til hverandre, de havde ikke adlydt de give Formaninger, og bliver derfor af Menigheden advaret. –

9/6 Var der en Broder fra Kjøbbh i vor Forsamling, han kom hertil som udkommanderet fra...(?) Toldkamt., han hed Johan Hendrik Noach⁵⁵. – Det blev i Menigheden besluttet at Forstanderen Føltved skulle udsendes på Landet, i Missionsærende. –

16' Søndagen, i min Fraværelse som udsendt fra Menigheden blev Frederik og Trine Nielsdatter efter flere Formaninger og Advarsler om at afholde sig fra hinanden, saaledes som Guds Ord byder, i Sømmelighed og Anstændighed, til et godt Vidsbyrd for Verden, udelukket formedelst Ulydighed. –

23/6 blev i Menigheden talt om Giftermaal, hvorvidt Troende med Vantroee kunne eller burde finde Sted, Menigheden turde ikke forbyde det, eller udelukke derfor, men haaber dog at ingen tør drage i dette Aag med Vantroen, skulle derimod Paptisten (!) paa Præstens Begjæring efterkomme Placatens Bydende af 27 Dcbr 1842, om at udstede et Revers med Forpligtelse at føre sit Barn til Statskirken Daab, da har den Baptist udelukt sig selv. – At Læredrenge som Baptist, ikke bør trolove sig, da der jo ikke er Udsigt til Ægteskabelig Forbindelse i Læreaarene; heller ikke dette har Menigheden villet eller turde forbyde, men at enhver vil indsee hvad bedst er for ikke at give Kjødets Anledning til at synde, men Menigheden har fast besluttet at overholde, dersom nogen Baptist forlover sig, og da ikke fører en saadan Vandel som er sømmelig, velanstændig, og vidner for Verden om et ærbart og christeligt Liv og Levnet, navnlig ved at være afholden i at komme sammen eensides, enten ude eller inde, da vil Vedkommende som ulydige og Overtrædere af Guds Bud og Menighedens Formaninger, blive udelukket, ja efter Bestemmelse, uden vidre forugaaende Advarsel, ligeledes er det fast besluttet, at de trolovede bør tilkjendegive deres Forbindelse for Forstanderen som igjen har at bekjendtgøre det for Menigheden, fordi Guds Ord forbyder skjulte og Mørkheds Gjæringer at være blandt Guds Børn eller i sin Kirke. –

Broder Jørgensen blev atter valgt til at indkassere og modtage det frivillige Bidrag som Løn til Forstanderen. –

Ligeledes blev det bestemt ved Stemme flerhed at Brøderne Føltved og Jensen skulle hver for sig efter eget Tykke og Leilighed jævnlig besøge Menigheds Lemmerne heri Byen, især paa deres Bopæl for at erfare deres daglige Vandel, huuslige og timmelige Omstændigheder og paasee huuslig Orden og Reenlighed. –

30/6 blev i Menigheden talt om, en Missionair burde være i Jylland med fast Løn, men kom ingen bestemt Resultat til. –

6/7 Ved de ældstes Møde blev besluttet at gjentage ovenstaaende Bestemmelser for Menigheden, og tillige at advare om, ingen Samqvem have med de udelukkede, saasom Bøn og Sang til Opbyggelse eller spadseren, thi da følte de ikke Savnet af Samfunde. Menigheden har nøie at vogte sig for at fortælle de udelukkede noget af

Menighedens Anliggender thi det bør at være en Hemmelighed for de udelukkede, det vil virke Længsel efter Samfundet. Skulde saadant skee da vil det efter Omstændighederne kunne have Udelukkelse til Følge.

6/7 1844. Der blev af Forstanderen givet tilkjende, at formedelst timmelig Trang saae han sig nødsaget til at ansøge Kongen om at blive ansat i et Embede for at kunne ernære sin talrige Familie, og hvis dette lod sig gjøre, da maatte Menigheden vælge sig en anden Forstander, da besluttede de ældste uopholdelig at skrive til den kjøbske Menighed, for igjennem denne, til Hamborg, England og Amerika at anholde om at Forstanderen her maatte tillige vorde ansat som Missionair i Jylland med en antagelig fast Løn, hvorved han og Familie kunde ernære sig.

7/7 blev ovenstaaende foredraget for Menigheden, som eenstemmig samtykte og Jensen oplæste et Brev skreve til Broder Mønster i denne Anledning, som er bestemt til at afgaae med Dampskibet først-kommende Torsdag, underskrevet af flere Brødre. –

14/7 Blev intet forhandlet uden til Opbyggelse.

20/7 vare de Ældste forsamlede og raadslog om, at man kunde takke for Kalken medens den endnu var i Kanden, det blev besluttet at skulle skee saaledes. –

21/7 Blev i Menigheden læst et Brev fra Kjøbh hvori var berettet at Petersen og Madame Ditlevsen var ikke mere i den Kjøbenhavnske Menighed, i Anledning heraf blev det foreholdt Menigheden ikke at have nogen Brevvexling med disse, især, om Menigheds Anliggender, og det var ønskeligt at der ingen Brevvæxling skedte, der blev i den Anledning nogen Strid, især af J. Wedfall og Ane, nogle i Menigheden ønskede, at hvem som skrev til disse, da først at vise Forstanderen det især naar det blev forlangt af hvem som tvivlede om Hemmeligheder, der blev ingen fast Resultat paa dette. – Det blev til samme Tid bestemt at ingen Menighedslem burde kalde disse Broder eller Søster. – Der blev efter foregaaende Forlangende af Broder Jensen om at takke for Kalken ved Nadveren, medens den endnu var i Kanden, hvilket af de ældste ogsaa fandtest at kunde gjøres uden Anstød fra Nogen, da deri var ingen Afvigelse fra Christi Anordning. –

21° Juli 1844. Sammedags Aften efter endt Forsamling, blev paa Hassings Opfordring de Ældste Brødre samlede, i Anledning af Jomfru Jørgensens og Constance Føltveds, Forhold og Paaklædning som Menigheden havde forarget sig over. Det blev da bestemt at 3 Brødre, Jensen, Hassing og O. C. Nielsen skulle give dem en Formaning, som skedte den følgende Onsdag den 24° Juli, men som de formanede

forklarede, skulle disse Brødre have viist sig noget haarde og fremfusende, hvorover Jørgensen blev meget fortrydelig og viste nogen Strænghed. – I Anledning heraf, blev det besluttet at de Ældste skulde samles hos Forstanderen Søndag Morgen den 28de Kl 8 slet for at raadføre om hvorledes man burde forholde sig; Forstanderen besluttede at foretage Formaningen paa nye som blev billiget af 2 andre Jensen og Nielsen / Wedfall Hassing og Domgaard, vilde ikke – dog ikke mod Constance, der havde taget mod den første Formaning. –

Den 28de Juli, Blev Jomfru Jørgensen i ovennævnte Anledning atter formanet, og nøie foreholdt Hovedklagepuncterne, som hun, dog noget haard og stiv, tilstod, og hun blev da staaende i Menigheden. Constance og Gorine fremstod derefter i Forsamlingen og bad Menigheden om Tilgivelse for det begaaede. – Jørgensen skulle havt en Formaning for sit utilbørlige Forhold, bestaaende i Fremfusenhed og utilbørlige og uchristelige Udtryk i Ord og Gebærder, men han frabad sig dette formedelst sit daarlige Humeur. – Om Eftermiddagen efter endt Forsamling blev Jørgensen, forhørt af Føltved, Hassing og H. F. Petersen men kunde ikke ret tilstaae at have forseet sig, og heller ikke redebond til at gjøre nogen Afbigt til dem han havde viist sin Vrede imod. – Hassing blev som sædvanlig kort og hæftig, ja tilsyneladende vred og sagde min Fremgangsmaade var urigtig mod Jørgensen thi jeg vilde lokke ham en Tilstaaelse af, og derpaa gik han bort. – Jeg talte derefter længe med Jørgensen uden dog at kunne bringe ham til nogen ret Erkjendelse, men han begjære... at maatte for en Tid, være uden Menighedens Tiltale, Tilsyn og Pleie, og ikke i nogen Henseende befatte sig med Menighedens Anliggender, derpaa ville Menigheden give ham nærmere og ydeligere Svar. –

4/8 3 Brødre, Føltved, Jensen og O. C. Nielsen talte atter med Jørgensen og han fandt da at have givet Forargelse i sin Vrede, og tilstod det for os og tillige for Hassing og Domgaard hvem han ligeledes havde været inhuman og han blev da staaende i Menigheden, Gud være lovet for sin Naade. –

5/8 Mission, blev der især formanet de tilstædeværende at vise hinanden indbyrdes Ærbødighed, Lydighed og at give Agt paa Formaninger og gjøre.

6/8 Blev Landsoverrettsdommen forkyndt for mig, jeg er idømt 30 Rbd og i Omkostninger til Overretten 10 rbd samt til Underretten in Solidium med Petersen 7 Rbd. I alt 47 Rbd som udredes inden 8 Uger fra Dato. – Samme Dags Eftermiddag var jeg i N. Sundbye hos

Gh(?) Wedfall⁵⁶, der er meget syg, for at bryde Brødet og nyde Nadvere i Forening med nogle Brødre og Søstre. –

4/8 Blev Stine Frederiksen paa Forstanderens Forslag eenstemmig optaget i Menigheden igjen. –

9/8 De ældste Brødre havde et Møde i Anledning af den sidst idømte Mult, fordi Kongens Foged lod mig sige, at jeg maatte skaffe Caution for Multen, hvis ikke maatte han lade min Ejendom taxere og dersom den oversteg de 400 Rbd der var laant paa den da ville den blive sat til offentlig Auction. – Broder Jensen gik da i Caution for Pengene.

11/8 Blev det kundgjort Menigheden at jeg havde maattet stille Caution, men at jeg derfor maatte betale. – Det blev saaledes tilkjendegivet at det var ikke allene min eller en enkelts Sag, men fælleds for den hele Menighed, paa Grund heraf henstille vi det til Eder selv, ikke som Tvang men frivillig som christelig sindede enhver efter sit Hjertes Tilskyndelse, at yde efter Evne, ikke af Mennesk frygt eller for at vorde anseete, men gjører i Jesu Navn saa Gud kan æres derved. –

Dernæst blev det bekjendt at (?) Jørgensen ikke mere, efter de ældstes Overenskomst, var i disses Møde. –

8/8 (?) Det blev bekjendtgjort Menigheden at de Ældste havde besluttet at der burde 2 og 2 en ældre tage en yngre med sig og om Søndagen gaae paa Landet i det længste 2 Mile, og helst hvor der er Baptister for at tale og opmuntre disse samt hvem andre der maatte komme. –

22/8 reiste Forstanderen til Kjøbenhavn og retournerede igjen den 11te Septmbr 1844. –

1/9 blev Broder Jørgensen udelukket, formedelst hans hæftige Sind, der uartede til skjænderie baade i og uden for Menigheden. Fremgangsmaaden var ikke ret.

8/9 Blev Madame Thorsen udelukket formedelst Sqvalder og Løgnagtig Udsagn. –

14/9 Ved de ældste Brødres Møde blev besluttet at ingen Cathecumene burde optages i Menigheden uden alle vare enige, altsaa dersom et Lem har noget at indvende før Daaben usættes indtil der intet er at indvende, – dette er tilkjendegivet Menigheden. –

15/9 Blev Jomfru Jørgensen og Constance udelukket, uden at Modstanderne dog kunde anklage dem for noget spectielt, uden dette, at de ikke var elsket i Menigheden, formedelst deres Ungdommelig Lethed, der dog ikke havde uartet til Skam for Menigheden. Striden* var stor

om denne Udelukkelse, men de fledste Stemmer seirede til deres Udelukkelse. – (I Margenen staar *Hassing*).

21/9 Var de ældste Brødre samlede, *Hassing* blev alvorlig tiltalt for sit udviste Forhold, der lyder som følger: Af (?) det i Menigheden hende (= hændte?), under min Fraværelse paa en Reise i Kjøbh, i den senere Tid er vor Broder *Hassing* tildeels een af *Formændene* for og Følgerne af det foregaaende er forendeel *sørgeligt* især med Hensyn til Fremgangsmaaden og man finder sig desaaarsag beføiet til at gaae i Rette med denne Broder. – Hvorfor er du saa stræng i din *Færd* og selv saa skrøbelig. – Man troer at have gjort *Uret* imod Menigheden i det du er betroet en Post som Menighedstjener. – Din Fremfærd, Fremfusenhed, Opblæsthed formedelst Kundskab, har givet Anledning til mere *Ondt* end *Godt* saavel imod enkelte som mod hele Menigheden. – Din Hæftighed, udpassende Ord og Forhold. – At du ikke mere kan være en Menighedstjener formedelst dit udviste Forhold. Vil du holde dig rolig, ikke oponere eller med Paatrængenhed gjøre dine Meninger og Anskuelser gjældende hvilke afstedkommer Splid og Trætte og forstyrrer Menighedens Fred. – Kan og vil du holde dig dette efterrettelig, saa kan du endnu taales i Menigheden. –
Domgaard.

Fra dig, formedelst din egen Skrøbelighed som du ikke seer, er afstedkommet, nogen Sladder som er uartet til Avind og Splid og voldet Uroe i Menigheden, enkelte Gemytter er i Oprør og volder Forstyrrelse ligesom du og er mindre tilfreds med, at ikke dine Anskuelser altid bliver antagne, ofte forsømmer du at møde til de ældstes Møde, der maa ansees som om Du havde Ulyst. – Dit Sindelag er meget vanskeligt, saa man finder dig mindre vel skikket til en *Menighedstjener*, som da du tillige har den Mangel, ikke at kunne sætte dig i tilbørlig og fornøden Kjærligheds Respect for dine Sødskende.

Wedfall Du er i længere Tid befunden som den der gjerne tager Partier og taler i Utide, med stærke Paastande for dine Meniger som ikke ere tilbørlige motiverede, og det ofte med tilsyneladende Vrede, fremkommer med haarde og upassende Ord, der ikke leder til noget Godt, men snarere fremvirker et haardt Hjerte hos andre, især unge og ubefæstede Sjæle der skulle pleies med Kjærlighed, saaledes er du flere gange kommet til at gjøre *Ondt* hvor du kunde og burde have gjort godt, Dine haarde Domme over andre osv. – Endvidre har du ikke altid viist den Iver du burde i det du har unddraget dig fra Møde, naar du dog uden Hinder har kunnet mødt. – For Eder alle tre er efterstaaende Betingelser gjældende, dersom I agte at staae i Menigheden.

– Hvor tungt det vilde være at afskjære noget Lem især af Eder, maa det dog skee dersom I ikke søge Fred og indbyrdes Kjærlighed i Menigheden. Ieg har besluttet og nu foreslaaer et nyt Valg af Ældste i Menigheden, grundet paa Apostelens Ord, Diaconer eller Menighedstjenere; til disse har Apostelen neppe taget Hensyn til Alder, hverken af Aar eller troende, dog, ikke en ganske ny i Troen for ikke at blive op(b)læst. – At saadanne Tjenere haves er pracsis i Baptist-Menighederne, hvor der kan vælges 4re, gjøres det, saadanne som har i Forbindelse med Guds frygt, nogen Kundskab, som til at føre Menighedens Pengeregnskab og deslige, isærdeleshed et roligt Tempramet til at formane de Feilende, at kunne fordrage Gjenvordigheder, give gode Raad og vise tilrette med Sagtmodighed og foregaae andre med godt Exempel

22 Septmbr: fremsattes følgende i Menigheden, ligesom ogsaa ovenstaaende tildeels blev bekjendtgjort i Menigheden. –

22/9: I vor Herres Iesu Christi Navn og ved vor Guds Aand taler jeg til Eder mine Elskelige Brødre og Søstre! Dersom jeg ved Feiltagelse skulle sige noget som maatte synes for eder udpassende, enten i Ord eller om mueligt nogen Hæftighed skulle vise sig, som dog Gud forbyde skulle blandes med Vrede, vil jeg bede eder at holde mig denne Daarlighed tilgode, I vide at jeg ikke er nogen lært Mand, men jeg tør forsikre at det talte er af bedste Menig og af redeligt Hjerte, til Guds Ære og vort Bedste baade for Tid og Evighed. – Kjære! Lader os først bede og det af et reent Hjerte, at give vel Agt paa hvad vi bede om, for at med Tillid at vente Bønhørelse. –

Ved de Ældstes Møde i Aftes i anledning af det forud handlede i Menigheden saavel i min Fraværelse som Nærværelse, blev i blandt andet talt og besluttet, at en anden Orden i vor Menighed er nødvendig, og dette ville vi gjøre grundet paa Apostelens Ord. – Dette bestaaer først i at vælge og udnævne Menighedstjenere eller ogsaa Diaconer kaldet. – Der er i Baptistmenighederne valgt 4re saadanne, vi kunne fortiden ikke vælge uden 3, der er moden til denne Gjærning, det bør være saadanne som foruden den aandelige Tjeneste i Menigheden, især i Forstanderens Fraværelse, at kunne pleie Menigheden, ved at prædike, formane og irettesætte, som og paa Menighedens Vegne naar de udsendes, til Formaning m. m. og at gaae tilhaande i Menigheden ved dens Forsamlinger saasom at ordne Bænkene, Tilsyn med Belysningen etx. – At paasee Menighedslemmerne i timmelig Henseende, forexempel at besøge Sye, og erkyndige sig om den trængendes Kaar, gjøre Forslag om Hjælp og

Pleie til disse. – Førre Menighedens Pengeregnskab og komme Forstanderen til Hjælp i Eet og Alt. Disse Diaconer bør være af et roligt Temprament og kunde fordrage Gjenvordigheder, have et sundt og christeligt Omdømme uden Partiskhed. – Til Menighedstjenere har jeg besluttet at foreslaae Brøderne Jensen, Nielsen og Mortensen, og Menigheden vil da selv vælge, Taushed er Ja, dem som vil tale noget maae komme frem een ad Gangen. – At de tre Brødre Hassing, Wedfall og Domgaard er afgaaet fra denne Tjeneste, fordi man fandt ikke at behøve saa mange, og de andre valgte bedst skikkede, formedelst deres Sagtmodighed. –

I Menighedens Overværelse taler Navnlig til nogle Brødre, der fleer Gange i meer end een Henseende strængt (?) har oponeret i Menigheden, tildeels over Smaating som kunne og burde afhjælpes hjemme og vilde da ikke have gjort Forstyrrelse i Herrens Menighed som skeet er, saa Guds gode Aand af Bedrøvelse har maattet vige. – Dette er Brøderne Hassing, Wedfall og Domgaard ved deres Uforsigtighed og (?) Lyst til at revse andre før de have revset dem selv og rensset ved vor Guds Aand. – I mine Brødre modtage i Dag denne Advarsel, om at vandre i Stilhed og ikke give Anstød i noget, men som Ordet lyder og byder i Stilhed æde sit Brød. –

Der er ogsaa iblandt os ulydige Søstre der ikke gjerne tage mod Formaning men heller irettesætte andre, disse modtage i Dag samme Formaning, som ovenført, til fremtidig Advarsel og Iagttagelse. – Det er endnu almindeligt at Slader og Sqvalder har hjemmel (?) i Husene (?) især hos Søsterne og uarter til Dom over andre. – For at forebygge dette Onde, der uagtet vor Forbud har grebet stærkt om sig saa at nogle synes at lide Uret, siger jeg Eder som Menighedens Ældste af den selv udvalgte til dens Forstander og Lærer, hvilke jeg anseer som et Naades Kald fra Gud igjennem Eder til mig; vel forrettes dette vigtige Embede i megen Skrøbelighed, men jeg trøster mig ved en god Samvittighed for Gud og Eder i det jeg ikke har lært andet end Guds Ord som det lyder og byder, og den der da ikke vil være dette Evangelium lydig og leve i stille Fred med sin Næste byde vi at gaae bort, og søge Fred hvor Sindet vanker. At ingen herefter dømmes eller tiltales efter en andens Udsagn eller Fordring, kun den der har seet med egne Øine og hørt med egne Øren, formane og advare den feilende som Skriften byder. – Menigheden har en gammel Bestemmelse desangaaende (1 Jano 1844) saalydende: at den som aabenbare sin Broders eller Søsters Feil til nogensomhelst er skyldig for Menigheden. – Veed du ikke hvad du skal gjøre, da spørg en ældre til Raads, men anklag ikke, kun naar den

Feilende ikke vil høre eller adlyde Formaningen, da har du at gaae frem som Skriften lærer, see Math 8,15-22 og 16,19, Joh 20,23. – Dersom I give Agt herpaa gjøre i vel. –

Ieg har talet til enkelte i Eenrum hvilke jeg her ikke vil nævne. – Der foregaar skammelige Sagn i Menigheden, der er af den Beskaffenhed, at det berøver sin Broder eller Søster et godt Navn og Røgte, der vel for enhver Sandhedskjærlig sindet har Værd, Sagnet er uden Grund, saa meget meer stridende imod den Caracteer (I) bør være i Besiddelse af. – Denne Skjændsel er først udgaaet fra en Søster der ellers er erkjendt for ægte christelig sindet, det er bedrøveligt at sligt kan finde Sted blandt Guds Børn. – See (?) hvor nøie man bør passe paa det farlige Lem Tungen der altid pukker og ofte vinder Seier naar Giften kommer i Hjertet. – Ieg haaber nu disse Ord har ramt den skyldige, saa den vil angere Synden, og Gud vor kjærlige Fader, vil tilgive Synderen og ophjælpe de fortrykte, at disse maatte tilgive hverandre, som du o Gud vil tilgive dem. – Nu haaber jeg, Christi Kjærlighed vil tvinge eder til Anger over begangne Misgjærninger. – Menigheden er for dens Hjertes Haarhed Skyld overgaaet en Schandale den seent vil blive fri for at høre ilde for, jeg synes at skamme mig. – Af alt hvad jeg til denne Tid har lidt, taalt og hørt, har ikke krænket eller saaret mit Hjerte saa haardt, men dette har slaaget et dybt Saar, nemlig Spliden der foregik i Menigheden, der fremkaldes formedelst Hjerternes Haardhed, hvilke Menigheden selv forvolte. – Tør jeg nære det Haab at I vil gyde Olie i dette Saar (mit Hjerte) deels ved at tilgive mig hvad mit mueligt mindre gode Forhold angaaer i Menighedsforsamlingen den Dag og deels ved i indbyrdes Fred, Rolighed og Kjerlighed, saavel i som uden for Forsamlingerne. – Skulle jeg mueligen synes for stræng for Eder, da byd mig at vige den Plads jeg hidtil har indtaget, men gjør det ikke uden Grund. – Ieg har og vil fremdeles glæde mig og takke Gud for denne Post jeg staaer paa, der er saa hæderlig og ophøiet for mig; ak min Gud og Frelser, bevar mig fra at ophøie eller hovmode mig af dette, men lær mig at handle med Viisdom og Forstand og at tale og Lære med Myndighed, givet af dig min himmelske Fader. –

Forvirringen var stor⁵⁷ og farlig afvigte Søndag, den blev det endmere ved Misbrug af de Naadegaver, der var betroet Menigheden, men som, da Broderkjærlighed, Samfunds-Aand og Ydmyghed vare bortskræmmede af Kiv og Strid, og da enhver snæverhjertet kun tænkte paa sit Eget, nødvendigen maatte give Selvraadighed Anledning og Næring, istedet for at bidrage til fælleds Opbyggelse. – Udvortes christelig Skik og Brug syntes vel endda at have holdt sig i enkelte

Stykker, især hos Nogle; men det Indvortes fattedes, (jeg følte mig) som skulde besjelet, understøttet og opholdt de(t) Uvortes, den ene raabte i Munden paa den anden, og enhver vilde gjøre sig gjældende, ikke engang Qvinderne vilde tie. – Menighedens væsentlige Skade er Mangel paa Tro og Kjærlighed. – Mine Sødskende! Lader os ikke laane Øre til Partiegængere. – Betænk, vi har nydt Hæder og Ære fra Gud vor Fader, ogsaa i dette at Baptisterne har stedse havt et godt Røgte, søg at bevar det med en uplattet Vandel. – Kjære dyrekjøbte Sjæle! Lad det nu ikke midt i Lykkens Overflødighed gaae med os som skrevet staaer: Man aad og drak, blev tyk og feed og slog bag op. – Det bliver derfor bedst, at vi retter os efter hans (Guds) Villie, der er saa saare god og priselig, bedst at vi tage vor Tilflugt til hans Miskundhed og Godhed, og under alvorlig Forsagelse af Verdens forfængelige Møie, som kun føre Døden med sig, bønfalde om hans Naade. – Med spændt Opmærksomhed ville vi betragte de Mønstre vi have paa Lydighed og Troskab i hans Tjeneste. – Enok toges levende til Himlen. – Noa blev frelst i Arken, Abraham og flere som vi have læst om og troer det, hvad skulle vi nu tage os for, mine Brødre og Søstre! skal vi være efterladne og ikke ville gjøre Godt, men give Kjærlighed Afskeed? Gud forbyde dog, at det skulde gaae saaledes med os. Nei, vi vil stræbe med Iver og Attraad, at fuldbyrde enhver god Gjerning, og dertil vil du vor Gud og Fader forhjælpe os. – Hvem af Eder da, der er ædelsindet, Hvem der har Hjerte i Livet, Hvem der er fuld af Kjærlighed, vil sige: Er der mig, der volder Oprør, Strid og Tvedragt, saa viger jeg Pladsen, gaaer min Vei, hvorhen I vil have det, og gjør som Menigheden byder; kun at Christi Hjord maae være i Fred med de ansatte Forstandere! Lader os elske hinanden, for alle at komme i Guds Rige, lader os, medens vi har Leilighed til at blive helbredede, betro os til vor Læge, til Gud, og saaledes gjøre ham Gjengjæld! Hvad Gjengjæld? Bod og Bedring af oprigtigt Hjerte. Lader os yde Ham Lov og Taksigelse ikke blot med Munden, men tillige af Hjertet, saa at han kan tage os til sig, som sine Børn. – Herren har nemlig selv sagt: Mine Brødre ere de som gjøre min Faders Villie. – Altsaa Børnlille, maa vi gjøre Faderens Villie, af hvem vi ere kaldte til Live, og for alting stræbe efter Dyden, men lad On(d)skab fare. – Vi ville endnu engang formane og formaae hinanden til at udrydde det Onde: Sladder og Partivæsen, stræber med hverandre. – I October blev det besluttet at de Ældste Brødre, indtil videre for Beqvemheden Skyld, skulle møde hos mig hver anden Løverdag Eftermid. Kl 5 slet. –

Fra den 24te October af havde Menigheden Fred i dens Forsamlinger om Søndagen, indtil 24te November da jeg efter endt Opbyggelse anmodede Jensen, Hassing og Wedfall der vare Jørgensens Modstandere, om at forlige sig med ham, medens de endnu vare med hinanden paa Veien. – Jensen var dertil villig, dog han fandt dette ikke nødvendigt for sin Samvittighed Skyld, men han ville desuagtet gjøre paa Forlangendet. – De andre Brødre ville ikke, de ansaae det for overflødig, ja endog unyttigt, men bebreidede mig meget med mit kjærlige Forhold til Jørgensen og hans Huus som de holde for ikke christeligt; de sagde mig at jeg holte med Synden og at jeg søgte Hævn over Menigheden for de skete Udelukkelser i min Fraværelse. – Jeg der vidste mig fri for disse slette Tanker, blev dog hæftig i Sindet og gik, Samtalen ophørte. – Ved det passerede var ingen nærværende uden Jensen, Hassing, Wedfall, Nielsen og Forstanderen

30/11 1844. Lørdag Aften Kl. 5 sammenkaldte jeg de ældste til Møde hos mig for at overveie og raadslaae deels om det foregaaende (fornærmelige og usandfærdige Beskyldninger mod mig) og deels om Hassings Søndagsarbeide bestaaende i at tjene Skuespillerne til haande, hvor vidt det burde taales. – Efter at have foreholdt Brøderne Jensen og Nielsen det feilagtige i deres Meninger om mit Forhold Jørgense Huus, kom Hassing og modtog Formaning for sit Forhold, som oven er bemærket, og dertil blev han atter advaret om at afholde sig fra Søndagsarbeide, hvilke han ogsaa lovede saaledes, ikke at gaae derhen før Kl. 6 Aften; dersom han til den Tid ikke maatte berøvede man ham en Ugentlig Indtægt af 6 til 7 Mk. som han høilig trængte til, som er os vitterligt, man turde ikke aldeles forbyde ham det, og det blev derved, med den Bemærkning: at han ikke maatte see strængere paa andre end paa sig selv. –

1/12 havde vi Fred, Glæde og Opbyggelse i Menighed. –

8/12 Ligeledes

15/12 1844 Efter endt Opbyggelse blev Søsterne Madme Jørgensen og Dorthea, der havde noget imod hinanden, bedet at blive tilbage, samt Brøderne Jensen og Nielsen tilligemed Forstanderen, for at bringe Enighed tilveie som og skedte, hvis Dorthea kunne beviisliggjøre sit Udsagn, nemlig: at Jørgensens Huus skulle tale ilde om Menigheden. – Dorthea forklarede at en Broder Hans Jørgensen⁵⁸ tilhørende den Langelandske Menighed, men opholdt sig en Tid som Sømand han logerede hos Jørgensens, og skulle have udspremt dette Røgte, som Dorthea beviste ved Stine Frederiks., Marie Christs. og Broder Poulsen hvilke disse tilstod, dermed var Madme. Jørgensen tilfreds,

hvad dette angaaer. – Til samme Tid fremkom Nielsen med en Beskyldning mod Madme Jørgensen, nemlig om hun ikke havde noget imod hans (Nielsens) Kone, hvilke hun forsikkrede Nei, men Nielsen paastod at hun havde udspreedt det Røgte at hans Kone drak sig beruset, som han tilbød at bevise med Vidner, som han fremkom med Juledag, nemlig, Mad. Thorsen, der den Tid var udelukket formedelst Sladder og Løgn, og kunde derfor antages som Vidne i en Sag, om end Mad. Jørgensen havde været skyldig, hvilket ikke var tilfælde. Hun havde ikke sagt andet end, saa gaaer Rygtet, men man kan ikke tro hvad Folk sige, hvilke Mad. Thorsen forklarede at have hørt. De tilstedeværende Brødre maatte jo frikjende Mad. Jørgensen. – Derpaa yttrede Nielsen at Jørgensen havde forurettet Thorsens og man sagde at Jørgensen var en Bedrager. Derpaa fordrede Mad. Jørgensen Beviis og fortalte sin Mand det passerede, der tog sig alvorlig af Sagen og villet drage Nielsen for den værdselige Ret. – Nielsen var ikke til at bevege eller overbevise om sine feilagtige Paastande, hans Beslutning var at faae Mad. Jørgensen udelukket, thi nu syntes han der var Aarsag nok. – Nu da Jørgensen agtede at gaae frem, ad Rettens Vei mod Nielsen, for at beviisliggjøre hans Beskyldning, eller tilbagekalde det sagte, samlede Menigheden sig Juledags Aften, for at beslutte hvad der kunde og burde gøres ved denne Sag. – Menigheden besluttede eenstemmig at stille Nielsen og hans Kone for Menigheden og dersom de ikke kunde erkjende sig skyldig, og tilbagekalde deres ugrundede Beskyldninger burde Nielsen og Kone sættes ud af Menigheden. – De blev desaarsag 2 Juledag hentet her ind af 2 Brødre. – Efter Langvarig Mægling og stræng Formaning faldt Nielsen og Kone til Føie og erklærede for Menigheden deres Beskyldninger mod Jørgensens for ugrundet og bad Gud og Menigheden om Tilgivelse, Nielsen og 2 Brødre gik derpaa til Jørgensen, for at formaae ham til Forliig og lade Sagen i beroe, som skedte og ikke mere kommes ihu. –

Den følgende Søndag fremstod Nielsen og foreholdt Menigheden det feilagtige i dens Fremgangsmaade mod ham og Kone, han grundede sit Andragende paa Math. 18 og Pauli Brev til Galater 6C1, han fik atter Menighedens eenstemmig Formaning for hans utidige og ugrundede Fremfærd og Paastand, han ville da frasige sig at være Menighedstjener, han blev ogsaa denne Gang overbeviist og maatte tie og give tabt paa sine Paastande. – Tingen blev bilagt og Nielsen kom siden til grundig Erkjendelse om sin handlemaade. – Gud tilkommer Æren. – 29/12: Blev Domgaard, Mad. Jørgensen og Dorthea sammenkaldt i Forstanderens og Jensens Overværelse for at berigtige noget gammelt

Snak og Sladder som Jørgensen klagede over, hidrørende fra Jørgens. Udelukkelse, der blev foretaget efter Snak fra Vantroen. – De tre ovennævnte bleve strax enige og forligte. – Derefter taledes Domgaard og Jørgensen sammen, om Aarsagen til hans Udelukkelse hvilket Sagn Domgaard atter forklarede, men ikke som Jensen havde sagt Jørgensen, Jensen blev atter af Jørgensen fordret til Regnskab for sin Fremfærd og sit Forhold med Udelukkelsen og sin derover givne Forklaring, der ikke var overensstemmende med Domgrds. – Det hele blev for Jørgens. en Gaade og et Virvar som ikke kunde gøres Rede for og skulle derfor ikke mere tales om, Jørgensen besluttede snart at ville anmode Menigheden om Optagelse. – Jensen var dog ikke ret tilfreds med Domgrds Sagn, thi han fandt ham ikke saa ærlig i sit Udsagn. –

1845

1/1 1845 Var alt til Opbyggelse i Forsamlingen. Derefter anmodede Jensen mig om at følge med til Sundbye, for at tale med J. Wedfall, der i lang Tid ikke havde besøgt Forsamlingen, han meente og syntes ligesaa godt at kunne opbygge sig hjemme, og saaledes at være i Frihed; hans Grunde har han givet skriftlig. – Han meente sig i Tiden forurettet, ved den givne Formaning, og tog den just ikke op som det bør en Christen. –

5/1: Fremstod J. Wedfall og bad Menigheden om Tilgivelse for hans megen Efterladenhed med at møde i Forsamlingen. –

Om Aftenen fremkom Jørgensen og forlangte at blive optagen i Menigheden, paa hans Forlangende svarede jeg paa Menighedens Vegne: jeg meente ikke at Menigheden endnu var enige herom, at han derfor vilde bie lidt og holde sig rolig, da vilde det vist snart skee, at Menigheden blev enige heri, saa kunne han forvente Menighedens Beslutning, og imidlertid ville dens Lemmer besøge ham for at erfare hans Hjertes Tilstand. – Jørgensen begjærte at faae at vide hvem hans Modstandere vare, Forstanderen bad desaarsag om at saadanne ville staae op, der reiste sig 10, Forsamlingen bestod i alt af 6 eller 28 Lemmer, paa Jørgensens Spørgsmaal om hvad disse havde at sige imod ham, taledes Jensen.

12/1 1845 holdtes Nadvere for dem som ikke var tilstede den 5te Jano. Samme Aften blev Bohn paa Forlangende gjenoptagen i Menigheden. – Constance og Jomfr. Jørgensen blev af Forstanderen

foreslaget til Gjenoptagelse, men da dette ei skedte, anmodedes Menigheden om at erkyndige sig om deres Forhold. –

19/1 Besluttede Menigheden at udsende Brøderne Nielsen og Canalen, for at erfare Broder Mortensens Tilstand, der efter Rygte ikke skulle være god. – De kom tilbage med gode Efterretninger. –

26/1 Intet extra foretaget. –

30/1 Modtog jeg Ordre fra Politimesteren, at møde for et Forhør. –

31/1 mødte de her i Staden værende døbte i 1844 og afgav den forlangte Forklaring. –

2/2 Intet extra foretaget. 9/2 Ligeledes.

16/2 Blev Madme Thorsen indladt i Menigheden for at høres, hun tilstod at være skyldig til den forhen skedte Udelukkelse og bad om Tilgivelse, og blev sat paa Prøve indtil videre. – Derefter blev Constance Føltved og Jomf. Jørgensen foreslaaet til Gjenoptagelse, de blev hver for sig opkaldt for selv at forlange Optagelse, de blev sat under Menighedens særdeles Tilsyn, indtil videre. –

23/2 Forestod Broder Jensen Forsamlingen, da Forstanderen var i Missionsreise paa Landet. –

2/3, 9/3 Intet.

16/3 Holdte Menigheden for første Gang den besluttede extra Forsamling, som skeer hveranden Søndag fra Kl. 6 af, og 2 Cathecumener blev prøvet. – I denne extra Forsamling er bestemt at alt hvad gjørligt er og kan opsættes til dette Møde, da skal afgjort, for ikke at have(?) Forstyrrelse i vor Formiddagsforsamling. –

23/3 Intet.

30/3 Fremstod Jensen og foreslog Menigheden, nødvendigheden af at ligge til Forstanderens Løn, da han ellers maatte søge en Levevei for sit nødtørftige Udkome(?) Skyld, hvortil Menigheden var villige. –

6/4 Intet – Samme Dag var extra Forsamling, der blev prøvet og døbt samme Aften. –⁵⁹.

13/4, 20/4 Intet.

27/4 Formiddagsforsamling. Intet. – Eftermiddag extra Forsamling, blev det besluttet efter nogles Opfordring at lade de 4re sidste Udelukkede komme for Menigheden til Optagelse næste Søndag. –

4/5 Formid. fremkom Constance og Mad. Thorsen og blev optagne. – Jomf. Jørgensen mødte ogsaa, men ville betænke sig paa at bede om Tilgivelse. – Jørgensen mødte ikke. – 6 blev døbt⁶⁰.

11/5 Intet. Ikke heller i den extra Forsamling, uden Onsdagsforsamlingen blev ophævet indtil videre. –

18/5 Intet. –

25/5 Blev nogle Cathecumener prøvet. –

14/5 blev Underrettsdommen lovlig forkyndt for mig og Petersen og(?) lyder saaledes: Føltved og Petersen bør bøde hver for sig til Aalborg Byes Fattiggkasse 30 Rbd., samt in Solidium udrede Sagens Omkostninger, til Actor Prokurator Jensen 4 Rbd til Defensor Prokurator Møller 3 Rbd. Det idømte at udrede inden 15 Dage.

11/6 Intet om Formiddagen. – Om Aftenen blev 4re døbt. –⁶¹

15 Marts Løverdag Aften, ved de Ældstes Møde, bestaaende af Forstanderen og de 2 Menighedstjenere, blev det besluttet, for at fremme en bedre Orden og Pleie i Menigheden, end hidtil: Det er tilladt ethvert Lem, Broder og Søster i Menigheden at fremkomme med deres Meniger og Anskuelse saavel om Menigheds Anliggender som om Guds Ords Udlæggelse, Lærdomme etx. 2. Ligesom det er enhver Pligt uden Forbeholdenhed, at fremkomme med hvad de maatte synes nyttigt og Godt – 3 Men for ikke at forstyrre eller hindre den indbyrdes Fred, eller som(?) ofte er skeet forhindre den Pleie og Sjøleføde som vi alle saa høilig trænge til, ville vi fremdeles, med fælleds Samtykke have til en fast Regel i Menigheden, at hvad somhelst Nogen maatte ønske at fremsætte, da først at underrette Forstanderen eller Menighedstjenere herom, i Løbet af de 14 Dage, nemlig fra nu af til Løverdagen den 28de dennes, hvad nogen i dette Tidsrum maatte tænke eller erfare og saaledes fremdeles endog samme Løverdag Aften som de Ældste ere samlet, kunne medtages de den Forslag, Meniger og Anskuelse der maatte fremkomme, indtil Kl. 7 Aften, for at tages under Overveielse, enten til Antagelse er (= eller) Forkastelse. – 4 For at tilkjendegive i Menigheden alt saadant, m. m. saasom Optagelse af Cathekumener, Udelukkelse, Prøve, Bestemmelse om Daab og dsl. have vi besluttet at holde en extra Menigheds Forsamling hver anden Søndag, for første Gang i Dag den 16de Marts og saaledes fremdeles med Untagelse af naar det skulle indtræffe Nadver Søndag da vil denne extra Forsamling blive at udsætte til den følgende Søndag, som da(?) vil af Forstanderen blive Menigheden tilkjendegivet. – Denne Forsamling tager sin Begyndelse strax efter offentlig Forsamling. Her er et Melletrum jeg har forsømt at indføre. –

I Aug. Var atter Daab med 5⁶², Hass fra Nørretranders var af Menigheden eenstemmigt antagen, men da O. C. Nielsen kom, satte han sig derimod, og Hass blev den Aften ikke døbt, fordi Nielsen antog der ingen ny Fødsel var foregaaet. – Jeg kan ikke erindre andet end Menigheden havde Fred og Eendragtighed denne Maaned. –

7/9 Blev 3⁶³ døbt, men Hass mødte ikke, fordi han vidste Nielsen var

imod ham endnu. – Denne Formiddag fremstod Nielsen med Beskyldninger baade imod Hass og hans Kone der er indlemmet i Menigheden, han beskyldte hende for en Tyv, Røver, Morder, Øretuder og Bagvadsker, og dersom Menigheden nu kunne taale hende, ville han og Kone udtræde, thi han kunde ikke have Samfund med hende, da Menigheden ikke paa hans Sagn kunde udelukke hende, men nøiere undersøge Sagen, sagde Nielsen Farvel og vilde gaae bort, man foreholdt ham det feilagtige i denne Adfærd. – Sagen blev sat i Bero til den følgende Søndag. –

14/9 1845. I Formiddagsforsamlingen blev intet extra forhandlet, derimod samme Dags Aften eller extra Forsamling mødte Nielsen og Kone samt Hasses Kone, for at faae den omtalte Sag behandlet, Nielsen som ikke (kunde) bevisliggjøre de Beskyldninger han havde paalagt Hasses Kone, maatte tilbage(kalde) disse og frikjende hende med sin Tilstaaelse for Menigheden at havde forseet sig, ligesom hun maatte erkjende sine Forseelser, og de blev desaarsag staaende i Menigheden. –

Samme Aften blev der talt op (= om) A. Bohn og Karenmarie, deres usømmelige Forhold i at være i eet Værelse om Natten m. m. som de forhen har været udelukket for og ofte formanet; Menigheden var eenstemmig i at de burde udelukkes, men da de ikke var tilstede, at udsætte handlingen til næste Søndag, hvilke skedte. – Derefter et af J. Wedfall fremsat Brev læst med Forslag om at der maatte en Aften om Ugen bestemmes, til Møde for hvem som frivillig maatte komme, for i Forsamlings-Salen at øve og prøve Sang som man høilig trængte til, og tillige at have mundtlige Samtaler, om Guds Ords Lærdomme; dette fandt Menigheden godt og billigede; dette Møde blev da bestemt til hver Mandag Aften fra Kl. 7 af, første Gang den 15te Septmbr, jeg (Forstanderen) var den Aften ikke tilstede, hvilke heller ikke er forlangt. –

21/9 Blev Bohn og Marie udelukket, Forstanderen var denne Dag i Tordrup, – de var ikke tilstede fordi de om Søndag Morgen tilligemed Werge og Jolander var reist til Nibe for hos Præsten der at gjøre Foranstaltning til at lyse og holde Bryllup snarest gjørligt. –

22/9 Mandag Aften, mødte nogle omtrent 13 Personer hvoribland J. Wedfall og Jensen samt Forstanderen; Wedfall gjorde Spørgsmaale om hvad Forskeld der var paa Brødsbrydelsen og Nadveren, Samtalen herom blev levende, da Wedfalls Mening var at vi burde ikke have Brødsbrydelse, men ligesom Qvækerne holde Nadvere allene i det

udsynlige, hvilken Lærdom han søgte at gjøre gjældende dog denne Aften ikke med Paastand, men viste det senere, som følger. –

27/9 Løverdag Aften gik Forstanderen og begge Menighedstjener Jensen og Nielsen til Wedfall paa hans Bopæl, for nærmere at erfare hans Lærdom, der lyder saaledes: Han siger, Gud er een, een Gud og en Person, og det er den falskeste Lærdom nogen kan føre at der ere 3 Personer i Guddommen, men var Christus og det var Gud som døde paa Korset som en Frelser og Forsoner, Midler og Mægler imellem sig selv og Menneskene. – Ligeledes Forklarede Wedfall, at han ikke kunde holde Nadvere med os, da han ansaae Brødsbrydelsen for en Skygge som burde forsvinde for den rette aandelige, men holde Nadvere ligesom Qvækerne. Dette, uagtet, han ikke synderlig kunde gjøre Rede for denne(?) Lærdom, ville han dog fremsætte den i Menigheden og til hvem han kom i Berør med, ligeledes stod han i Tvivl om Daabens Richtigkeit og meente, at naar Mennesket var døbt i den helligaand og Ild, som intet Menneske kunne gjøre, da behøvedes Vanddaaben ikke. –

28/9 Søndag Formid. mødte ogsaa Wedfall, efter endt Opbyggelse blev ovenstaaende forelagt Menigheden, til moden Overveielse, til samme Dags Aften, ved den extra Forsamlings Møde, hvor Wedfall ogsaa mødte, men kunne kun gjøre liden Rede for den, men ville dog desuagtet ingenlunde afholde sig fra at Lære fra sig, og reent ud erklærede, at den Lærdom vi førte var i enkelte Sætninger Grundfalsk. – Han (Wedfall) blev derpaa eenstemmigt udelukket og Menigheden alvorlig advaret og formanet om at tage sig i Agt for hans Lærdomme, den som var grundet paa Menneskeværk. Den extra ordinaire Mandagsforsamling begyndt den 15te Septmbr blev besluttet at ophæve. –

24/9 begyndte Onsdagsforsamlingen fra Kl 7 af Aften. –

28/9 Intet.

1845 den 29de Septmbr. kom Thorsens Kone Bolette, der staaer i Menigheden, hjem paa min Bopæl, og siger: At hun havde sagt til Jørgensen, Kone og Datter, at nu skulle hun gaae til Føltved og sige ham, hvad de (Jørgensens) sagde om Føltved og hans Huus nemlig saalydende: At Føltveds var et slet Huus, hans Datter kjæreste med Poulsen, og opholdt sig i hans ydre Stue om Aftenen til Kl. 11-12 og bedrev Hoer, tilligemed meget mere som Jørgensens havde sagt som jeg dels ikke erindre og dels ikke vil anføre; Tirsdagen den 30de Septmbr. gik jeg til Mad. Jørgensen der stod i Menigheden, og talte

med hende eensides om hvad Thorsens Kone havde sagt, efter dem (Jørgensens) hvilket Sagn Mad. Jørgensen benægtede, og foregav at det var Thorsens Kone der havde sagt det, og tillige beskyldte hende for at hun var drukken som hun ofte før havde beskyldt hende for, nu forlangte jeg det skulle bevises med Vidner, da jeg ikke kunde tro den ene mere end den anden, og sagde desaarsag jeg maatte have dem begge sammen for at kunne bedømme deres Udsagn. – I den Anledning gik jeg Torsdag Aften den 2° Octobr, Kl. mellem 6 og 7 til Thorsens Kone, og bad hun vilde møde hos Jørgensens for at vi kunne tale sammen(?) og i Mindelighed(?) om det var mueligt at komme tilrette herom uden Menighedens Mellekomst, Thorsen kom ogsaa, jeg bad Mad. Jørgensen om at gaae oven paa for vi 3 kunne tale allene, hun svarede, saa skulle hendes Mand og Datter med, thi det var dem Mad. Thorsen havde talt medst med, da vilde Thorsens Kone ogsaa have sin Mand med; da svare jeg, naar vi alle skulle sammen kunne vi ligesaa Godt blive hvor vi vare, saa begyndte Jørgensen med spydige Ord i hæftig Vrede at tiltale mig, hvad jeg vilde, om det var det jeg vilde søge Revance for at der var sagt at Poulsen og min Datter havde opholdt sig i min Stue, og flere lignende Spørgsmaal, jeg svare nei, thi dette regnede jeg ikke for Noget, men at de havde beskyldt mit Huus for Horerie og at Madame Jørgensen beskyldte Thorsens Kone for Fuldskab, dertil svarede de det første havde de ikke sagt det var Mad. Thorsens Løgn, Thorsen der var beskjenket blev vred og tiltalte Jørgensen, og der blev Skjænderie, jeg tog min Hue og bad Godnat og gik for at undgaae det begyndte Skjænderie. –

Omtrent $\frac{1}{2}$ Time efter jeg var kommet Hjem og stod i min ydre Stue, kom Madm. Jørgensen i megen hæftig Vrede ind og taledede med meget raabende Stemme at jeg havde sadt Splid i hendes Huus og hun skulde nu lære mig at sætte det istand igjen; min Datter Constance aabnede Døren til Sovekamret for at erfare hvem det var, strax tog Mad. Jørgensen fat i Døren for at lukke og sagde bliv du inde din Ludderqvind, jeg søgte at faae hende ind i Sovekamret for at ikke Gadens Folk skulle høre hendes Skjænderie, som hun blev ved med, hun sagde at jeg var en meget slet Mand, jeg var ikke værd jeg skulle være Forstander, jeg forlangte hun skulle bevise Sagnet, hun svare Ja, som hun dog senere ikke har kunnet, ogsaa jeg blev noget hæftig og tiltaledede hende med haarde Ord, som hun gjør stærk Fordring paa Beviis for. – Hun vilde ikke gaae ud uagtet Kl. blev til 11, og vi lavede os til at gaae til Sængs, vi tilbød hende at blive, det vilde hun heller ikke, men jeg skulle følge hende hjem og sætte hendes Huus i samme

Stand som det var før jeg kom den Aften, dette gjorde jeg og fandt Jørgensen og Datter rolige og fredelige, jeg talede med dem i(nd) til Kl. 3 om Natten og vi adskildtes som Venner, med den Overenskomst at jeg skulle komme igjen naar Thorsen var paa Arbeide for at faa rede paa Sagen, hvilket skedte Torsdagen den 3° næst efter vi gik og paa Forsamlingsaften jeg, Jørgensen, Kone og Datter samt Thorsens Kone, der blev af mig gjort Spørgsmaale til Mad. Thorsen om det hun havde sagt hjemme hos mig var Sandhed, hun sagde og paastod ja, Jørgensens søgte at gjøre hendes Udsagn til Løgn og saaledes gik det en heel Time, uden jeg kunne være istand til at bedømme hvem den skyldige var, imidlertid kom Thorsen og vi skildtes ad. Mandagen den 6° gik jeg atter til Mad. Jørgensen for om mueligt at forlige mig med hende om sit Forhold i mit Huus, efter lang Samtale, ville hun tilbagekalde sine Skjældsord, og vi skildtes ad som Venner. – Da det den ovennævnte Mandag var Mission, tilsagdes begge Qvinder at møde i Forsamlingen for at forsvare deres Ret og bevise deres Udsagn, hvilke skeete, men da der fandtes stor Skyld hos dem begge, blev og ingen Erkjendelse, bleve de begge udelukkede af Menighedens Eenstemmighed. Jørgensen kom strax op for at forsvare sin Kone, men Menigheden skildes ad, saa der blev ikke synderlig Trætte. –

7/10. Kom Jørgensen med 2 Politiebetjente til mig paa min Bopæl for at spørge om han og Datter ikke endnu gav Bidrag til Leie af Forsamlingsstuen, hvilke de ikke gjorde, kun hans Kone, Jørgensen vilde saaledes, tilmasse sig Ret at komme der og gjøre sin Stemme gjeldende. – Dernæst fordrede han at jeg skulle udlevere eller skaffe ham en Seddel der blev læst i Forsamlingen Mandag Aften, hvilke jeg nægtede. Endvidre spurgte han hvad det var og om jeg kunne erindre hvad Nielsen i Øster-Sundbye forrige Vinter beskyldte Jørgensen og Kone for, derpaa fik han til Svar, at de vare forlængst forligte og derom kunde ikke være Tale. – Seddelen fik Jørgensen udleveret af Werge, som han henvente sig til Politiebetjentene, og efter Jørgensens Udsagn, har han leveret den til Provst Hal(d) (?), den var skrevet af Thorsen, noget som Mad. Jørgensen skulle have sagt oppe hos Thorsen, om nogle Lemmer i Menigheden, til at beskjemme Menigheden med. – Jørgensen skal i Løbet af Ugen have indgivet Klage til Øvrigheden, over Nielsen, for det i forige Vinter passerede. –

12/10 Forestod Nielsen Forsamlingen, thi Forstanderen og Jensen vare fraværende, der foregik intet til Fredens Forstyrrelse der var den Aften ingen extra Forsamling.

19/10 Intet forhandlet i Menighedsforsamlingen. – Derimod var

Broder Jensen, udsendt af Menigheden til Tordrup for der at ordne de derværende Sødskende, til at samle dem til Opbyggelse, naar Tiden, Veiret og andre Omstændigheder forhindrede dem i at komme til Menigheden i Aalborg, var Broder Christen Andersen har Menigheden valgt til at tale og bestyre disse Forsamlinger. –

24/10 var Forstanderen efter Anmodning reist til Ellitzhøi, for der at tale med nogle om Guds Ord, der vare 3 Sødskende af Gaardmand Niels Jensens Børn, som søgte Herren, og jeg fandt Glæde ved at tale med dem. – Herre Gud velsigne dem og alle som søge dig af uskramtet Hjerte. –

26/10 Blev Intet særdeles forhandlet. –

1/11 bleve 2 Døbte, og 2. Novmbr 1 døbt. –⁶⁴

2/11, Mødte Trine Nielsen i Forsamlingen, for at anmode Menigheden om at blive gjenoptagen, hun erkjendte vel sin daarlige Vandel, men blev dog ikke optagen den Gang, Menigheden ville nøiere erkyndige sig om hendes daglige Vandel. – Samme Dato blev Thomas William Gjødeseu udelukket, formedelst Ulydighed mod Guds Bud og Menighedens gjentagne Formaninger. – Endvidre blev det besluttet at søge et andet Forsamlingssted, som er overladt til Forstanderen og Menighedstjerneu at besørge leiet fra Mai 1846 af. – Endvidre blev samme Aften, den af Broder Jensen anskaffede og givne Menighedskasse, fremsat for Menigheden og de der om tagne Bestemmelser, forelæst Menigheden. –

3/11 1845 Missionsaften blev Regnskabet for de 2 forløbne Maaneder Septbr Octobr, opgjort, og de tilove(r)shavende Penge nedlagt i Kassen. –

9/11, 16/11 Intet.

21/11 modtog jeg Brev fra Mønster, hvori var indlagt som tilbagesendt, et Brev fra N. Jørgensen skrevet til Mønster som Klage over at han Kone og Datter vare udelukkede, hvori Mønster var opfordret til at komme her, for at rette det skedte eller skrive og irettesætte Menigheden, hvilke han dog ikke ville indlade sig paa. – Jørgensens Brev blev ikke bekjendtgjort for andre end Menighedstjerneu for at Jørgensen ikke skulle vide noget herom. – 23/11 Eftermid. extra Forsamling blev een Cathecumen prøvet. Der blev anmodet om Gjeldens Afbetaling. – Blev bestemt at Forstanderen skulle Søndagen den 30te Novbr. reise til Tordrup, for at erfare hvorledes den Deel af Menigheden som der samler dem til fælleds Opbyggelse, har det –

23/11 modtog jeg Brev fra Hamborg samt 100 Rbd i Forskud paa den

mig i følge samme Brev, tilstaaede Understøttelse 200 Rbd. som Missionair i Jylland, regnet fra 1st Dcbr. d. A.

30/11 1845 gjorde Forstanderen en Missionsreise til Tordrup, Lyngby og Ooppelstrup hvor der holdtes Forsamlinger, jeg var tillige i Gunnerup og Doldrup, og retournerede 2° Dcbr til Aalborg. –

1/12 Missionsaften, blev i Forstanderens Fraværelse Pigen Marie Jensen udelukket formedelst Ulyst og Ringeagt for Baptismen og dens Lærdom. –

8/12 Blev 2 Døbte der forud vare prøvede⁶⁵

14/12 Blev i den extra Forsamling paa Forespørgsel af Forstanderen der tillige er ansat som Missionair, om en saadan var berettiget til at døbe naar nogen dertil fandtes skikket, Menigheden besluttede, der burde døbes af Missionairen, naar det var forlangt og besværligt at reise til Aalborg for der at døbes. – Samme Aften blev Trine Nielsen gjenoptagen i Menigheden. –

21/12 Intet særdeles forhandlet. –

27/12 Reiste Forstanderen, som Missionair, til Lundbye, Tordrup Ooppelstrup og havde Forsamling paa hvert Sted – den 30° Dcbr til Gjerding for at tale med Provst Rehders, som jeg ikke traf hjemme, samme Dag reiste jeg til Dolderup og overnattede hos Lars Mortensen og havde Opbyggelse der om Aftenen, den 31° reiste jeg til Aalborg. – 28/12 For(e)stod Broder Nielsen forsamlingen, intet usædvanligt blev forhandlet, Nytaarsdag var Forsamling. –

1846

4/1 Intet særdeles forhandlet

11/1 Blev i den extra Menighedsforsamling opmuntret til at vise mere Iver for at betale Menighedens idømte Mult. – Broder Jensen fremstod, og formanede Menigheden med megen Varme, til at vandre i Kjærlighed og Enighed, det var ret en Opbyggelig og Glædes Stund, Herren Velsigne dette. –

18/1 1846 I Formiddags Forsamlingen fremstod Broder Werge for at bekendtgjøre sine Tanker og Følelser, om Guds og Christi Kjærlighed i Mennesket, Derefter fremstod J. Bohn for i mere Sammenhæng og fuldstændigere at fremsætte Samme, hvilket han havde opskrevet og læste for Menigheden. – Hovedgrundene vare at det er ikke nok at en Christen føler Guds Naadevirkninger i sig, men maa have Christus

boende i sig, som er Guds Kjærlighed, og da kunne Mennesket først elske Gud over Alleting. –

25/1 opfordrede jeg Broder Nielsen til at tale og derefter fremstod Jensen paa Opfordring og rettede sin Tale til det og om de ovenstaaende, som disse Personer have søgt saavel at udbrede som og gjøre det gjældende i Menigheden. – Jensen tal(t)e saaledes: at hvem som lærte at nogen kunne elske Gud, uden at det(?) maatte sætte gode Gjæringer som en Troes og Kjærligheds Frugt (hvilke nogle skal have lært) var en Djævelske Lærdom. Samme Dags Aften i extra Forsamlingen, blev denne Lærdom drøftet, der egentlig bestod i, at man skulle kun bede om Gud i sin Heelhed, og ikke om Ydmyghed, Sagtmodighed ogsaa fremdeles, thi det var uden Nytte ikke heller om Kraft skulle vi bede, men om Gud selv, thi vi kunne ikke bruge, Guds Kraft eller andet af Guds, men Gud skulle selv gjøre alt; der opstod mange Spørgsmaale fra begge Sider og der kunde ikke blive Enighed om Lærdommen. – Werge og Bohn paastod at Menigheden havde lært feil, thi den laa(?) under Loven, som vi ikke havde med at gjøre, Gud skulde arbeide i Mennesket, men Mennesket ikke arbeide ved Guds Kraft, Hjælp eller Bistand. – Jensen, Nielsen og Thomsen ville have Bohn udelukket, men Forstanderen og pluraliteten ikke, – Forstanderen søgte Forlig, saaledes at man endnu burde prøve Sagen vel, og saaledes skildtes Menigheden ad denne Aften.

Anmærk. Jensen og Nielsen vare i sær haarde i at dømme og fremkom ikke i Ærbødighed heller(?) Ydmyghed, altsaa ikke heller Kjærlighed 26/1 Mandag Aften kom Nielsen, Thomsen for at tale om det foregaaende; strax efter kom, Werge, Bohn Poulsen og Niels Canalen, dog de 2 første vidste ikke af de andres komme og omvendt, derefter kom Lundholm. Samtalen blev levende, uden at nogen blev tilfredsstillet; ogsaa her udviste Nielsen et mindre godt Forhold, idet han lod usømmelige Ord falde om og til Bohn. – Forstanderen tilligemed Flere ansaa ikke denne som nogle kalde den nye Lærdom, för at være skadelig, kun dette synes man at fordre at Lærdommen ikke skulle paanødes nogen, ligesom at W. og Bohn ikke skulle opkaste sig som Lærer for at tilintetgjøre hvad de forhen med Menigheden har antaget og lært som ret og rigtigt, hvilke Skriften hjemler. – Gud, Herre min Gud lær mig (og) os alle som af oprigtigt Hjerte spørger Dig, hvad de skulle gjøre og hvad der er behageligt for dig, alvidende Gud, Fader, Søn og Helligaand. Amen. –

Jensen har 2 Gange i denne Uge været hos mig for at ville overbevise

mig om det falske i W. og B. Lærdom, og det burde straffes, men da jeg endnu ikke er overbeviist, om hvad Ret er i dette Sag, kan jeg ikke skride til endelig Afgjørelse. Sagen har jeg sat i Guds Haand og venter derfor det bedste Udfall. –

1/2 Søndag talte jeg (Forstanderen) over Math. 25 C. 14 til 30 V. og viste deraf at Mennesket skulle og kunde arbejde med det Pund, eller de Kræfter som Gud gav, hvilket modsiges af nogle. – Der blev ellers ikke synderlig talt om det foregaaende, Forstanderen anmodede de vedkommende om at blive enige, saaledes at de kunne komme sammen til fælleds Opbyggelse. – Samme Dags Eftermid. samlede Menigheden Kl. 2 slet for at prøve 4 Cathecumener, som bestod i Prøven og blev antaget, til Daab som fandt Sted samme Aften og var med til Nadvere. –⁶⁶ Der var stor Glæde i Menigheden, uagtet nogle, dem som ikke havde eens Mening, om at bede, havde unddraget sig for at have Samfund denne Aften ved Nadverbordet, Gud var hos os med Fred og Glæde. –

2/2 Missions Aften vare nogle forsamlede, men formedelst Hovedmændene til den beskrevne Misforstaaelse ikke mødte, blev der ikke talt om det uoverensstemmende i Lærdommen, Forstanderen formanede atter de tilstedeværende om at enhver skulde og burde forenes med hinanden og de(?) komme for Menigheden at tilkjendegive dette, og skulle de ikke blive enige da maatte den der ikke ville modtage eller indgaae Forlig, ansees for stridig. –

5/2 46, var Forstanderen i Nørre Sundbye og talte med J. Wedfall i Samtalen kom vi til at tale om den Lærdom Werge og Bohn førte Werge havde sagt til Wedfall at han og Menigheden var vantroe, de ville, hvis Menigheden ikke ville indgaae paa deres Lærdom, oprette en nye Menighed, som skulle være den rette, fordi den skulle ikke være under Loven som Menigheden nu var. –

8/2 styrede Nielsen Forsamlingen i Forstanderens Fraværelse, der var meget faae mødte, fordi de havde samlet sig hos Werge, hvor Bohn prædikede. – Jensen indfandt sig efter Anmodnig, hos Werge for at tale med ham og Bohn om det passerede den 25te Jano. Hvad deres Person angik bleve de forligte, men om Lærdommen bleve de ikke enige. Ved Aftenforsamlingen, som dog kun sparsomt vare besøgte, fremstod Søsterne Mariane Nielsdatter og Antonette Dreier og fordrede Jensen til at gjøre Rede for hvad han havde sagt til Bohn og Werge den 25te Jano., hvilket han gjorde, dog de Paagjeldende vare ikke mødte. – Sagen blev sat i Beroe indtil Forstanderen kom hjem. –

Søndagen den 8te Febr. blev Broderen Sergt. Schou afsat fra at være Lærer ved den militaire Børneskole, fordi han var overgaaet til den baptistiske Sect.

15(?) / 2 Forstanderen var tilstede og talte i Menighedsforsamlingen til de forsamlede, som vare mange, om den Lærdom som Werge og Bohn førte og viste den det falske deri, især ved det, at de søgte ved Underfundighed at adsplitte Menigheden, ved at overtale hvem de kunde til at antage deres Lærdom og samle sig til dem (: Werge og Bohn) som skeet var den 8 Febr., men den 14te næst efter vare ingen der. – Forstanderen tilsagde en extra Forsamling om Aftenen Kl. 6 slet hvor Bohn og Werge efter Anmodning mødte, der blev gjort Alt hvad man ansaae for ret og godt, til at forenes, men disse paastode at Menigheden laae under Lovens Tvang og kjendte ikke Guds Kjærlighed, fordi den var Vantro, og de (Werge og Bohn) kunde ikke have Samfund med den (Menigheden) uden med dem som vilde antage deres Lærdom, denne bestod især deri: at Mennesket skulle eller burde intet gjøre, men Gud maatte gjøre det for dem, man skulle aldeles ikke see paa Gjerning, men alene tro, vaage og bede; man skulle ikke bede om Guds Kraft, thi denne kunne vi ikke bruge, men om Gud selv, at han skulle bruge os som døde Redskaber og Villieløse, vi skulle ikke selv trage efter at vandre (= vandre) i Christi Fodspor, thi det kunde vi ikke, men Gud selv. – Vi siger: at Gud Herren vil lære os Alt, dersom kun vi ere Lærville, – Vi skulle ikke bede, om Ydmyghed, Sagtmodighed, Taalmodighed, m.m. men alene om Kjærlighed, man skulde ikke prædike Loven men Guds Kjærlighed, og derved omvende den Vantro og o.s.v. o.s.v. – Werge og Bohn sagde flere Gange de kunde staae i Menigheden, og man besluttede af det hele at det var en Lærdom uden for Skriften, de førde og disse (Bohn og Werge) bleve derfor udelukkede, hvori Menigheden vare eenstemmende, paa 6 Lemmer nær af de tilstædeværende, som ansaa deres Lærdom for ret og rigtig, men disse ville Menigheden af Medlidenhed ikke udelukke endnu, fordi man antog at de vare vildledte ved Overtalelse og Kunstgreb, de skulle derfor prøves en Tid. – Disse vare: Poulsen, Schjoldan, Skræderlærling Peter, ... (?) Ane Marie Andreasdatter, Aline Wedfall og Constance Føltved. – Endelig erholdt disse isærdeleshed og Menigheden i Almindelighed kjærlig Formaning, om ikke at forlade deres egen Forsamling og løbe hid og did som vildfarende Faar, og især vogte sig for ikke at tale ilde om hverandre, ikke at bringe de udelukkede hvad Menigheden foretog, ligesom heller ikke til Menigheden hvad de udelukkede sagde. –

22/2 1846 Var Menigheden som sædvanlig forsamlet til Opbyggelse. – Saavidt man er kommet til Kundskab om, var der denne Dag ingen Forsamling hos Werge. – Menigheden havde Prøve og 6⁶⁸ bleve døbt, en Pige fra Hals blev sat paa Prøve en Tid. –

1. Marts. Der blev især foreholdt Menigheden Bohns Lærdom, at tage sig vel i agt for ikke at blive forførte til at forlade Menigheden. Om Aftenen blev der to prøvet, en Gartner fra Postgaarden og Smedens Kone fra Lundbye, og døbt⁶⁹ samme Aften. – Mange unddrog sig fra Nadveren, fordi Uoverensstemmelse i Lærdommen. – Bohn tog sig for denne Aften at bryde Brødet og administrere Nadveren for sig, Werge, Schjoldan, N. P. Nielsen og Werges Hustru. –

2/3 holdtes som sædvanlig Missionsmøde, der mødte mange hvortil de vare opmuntrede, for at dømme i den omhandlede Bohn og Werges Sag. – Menigheden havde Søndag Aften modtaget et langt Brev fra de 3 Sødskende, der slog sig til Bohn og Werge, som blev læst, de 3 bleve udelukkede ihenhold til deres Skrivelse af 1 Marts og, øvrige Fremgangsmaade. – Der ere nogle flere som hylde Bohns Lærdom, hvilke man antager for feilagtig. – Herren vil af sin Naade oplyse enhver om det rette og sande. –

8/3 Meldte sig atter 3, Stine Hass, I. C. P. Nørholm og Inger Gunnisdat.(?) som udgaaede af Menigheden.

10/3 holdte Lars Bertensen(?) og Aline Wedfall Trolovele. –

14/3 Vare end(?) 10 Brødre forsamlede hos Forstanderen, for at raadslaae om Menighedens Anliggender og Ordning, samt Maade at behandle de allerede og muelig de endnu efterhaanden udtrædende, i Anledning af den beskrevne Uenighed. – Det blev vedtaget ikke at udelukke nogen som selv udtraadte, saalænge de vandrede skikkelig. – Det blev ligeledes talt, at det ikke burde forbydes nogen at gaae hen og høre Bohns Taler, men at naar de agtede sig i Menighedens Forsamling samme Dag, da ikke at komme saa sildig enten midt under Opbyggelsen eller endog senere, men hellere at blive borte denne Gang, for ikke at give Anstød og Forstyrrelse. – Dette blev den paafølgende Søndag Aften tilkjendegivet Menigheden, hvortil ingen sagde noget imod

15/3 Intet uden det ovenbenævnte, der blev tilkjendegivet Menigheden. –

22/3 Intet uden den sædvanlige Opbyggelse. –

13/3 afsendte Bohn Brev til Hamborg (saavidt jeg er kommet til Kundskab om) for at ville ansættes som Forstander for de udtraadte.

29/3 Ved Aftenforsamlingen blev Madme Thorsen gjenoptagen i

Menigheden. –

5/4 Blev efter endt Eftermiddag Forsamling holdt Prøve og der efter Døbt⁷⁰, Anton Lind blev valgt til at døbe. – Samme Aften modtog jeg skriftlig Underretning om at Niels Petersen og Ane Cathrine Hansdatter ere overgaaede til Bohns Lærdom og Partie. –

12/4 Paaskedag Blev intet extra forhandlet uden tvende Breve blev læste. –

19/4 prædikede Skolelærer R. Sørensen⁷¹ i Menigheds-Forsamlingen og eftertrykkelig fremhævede Lov og Evangelium, og vist(e) hvor Nødvendig det var, at blive prædikat tilsammen. – Der vare nogle Lømmer, der skulle have ringeagtet denne Tale, i hvor christelig og indholdsrig og opbyggelig den end var. Disse vare af de protesterende. – Herre Gud red din Menighed fra vildfarelser. – Ane og Mettemarie Andersdatter fra Tordrup, har i Dag meldt til Forstanderens Hustru, at de nu vare overgaaede til Bohns Partie. –

26/4 Den til Bohns Partie overgangne Niels Petersen, er igjen vendt tilbage til Menigheden, med Begjæring om at vorde antaget, hvilke skedte. –

26/4 Blev Brøderne O. C. Nielsen og Sergt. Schou udsendt til Tordrup for at erfare, de derværende Baptisters Forhold og Meni(n)ger om Lærdommen, især Christen Andersen der er valgt til Lærer for den Afdeling af Menigheden der staaer; hans Tale er vel christelig og efter Skriften, men saa indskrænket og uforstaaelig fordi han ikke berørtr(!) Menneskets daglig Vandel, hvorledes det skal søge Christum. – Disse Brødre bestemte, at Christen skulle komme herud næste Søndag. –

3/5 Var extra Forsamling om Eftermid. fra Kl. 2 af i Anledning af ovenstaaende, Christen Andersen blev især tiltalet og formanet om at afholde sig fra den Bohnske Lærdom, og prædike og lære Bibelens Ord, og indtil han dette kunde og ville, blev Forsamlingerne i Tordrup ophævet. – Det blev Menigheden alvorlig paalagt at holde sig fra Bohns Forsamling, der gaves dem 7 Dage til Betænkning, og hvem der efter denne Tid maatte findes at holde sig til Bohn og besøge hans Forsamling ville blive udelukket. Denne Beslutning agte(r) Menigheden strængt at overholde, for at faae Menigheden rensat. Herre! vær vor Hjælper og Raadgiver her. – Derefter Blev Iens Christian Nørholm og Ingermarie Gunnisdatter udelukket formedelst usømmelig og uanstændig Forhold og Omgang med hinanden; de tilstod efter at der fremdroges Beviser mod dem, for det begaaede, at det forholdt sig rigtig, men dog benægter de det for andre ligesom de endnu fremture i Synden, ville heller ikke paa Anmodning møde for Menigheden, 3

Brødre blev derfor sendt til dem, for at høre deres Tilstaaelse. – Fra i Dag af er Forsamlingen ophævet i Tordrup, hvis Christen ikke holder sig til Menigheden og lærer som Bibelen byder; eller der er en anden Broder som kan lede Forsamlingen. –

10/5 Var Forstanderen og Thomsen i Tordrup og holdte Forsamling der om Eftermiddag; der efter blev det vedtaget at ingen skulle eller burde have Samfund med de som vare overgaaede til Bohn eller dem som maatte erklære sig derfor, Broder Laust⁷² lovede at overholde dette og paasee at det ikke skedte. – Forstanderen taledede med Christen men kunde ikke blive enige med ham i enkelte Puncter. –

15/5 var Forstanderen i Øster-Uttrup og fandt der hos Broderen Niels Christian (hos Iens Nørgaard) en aandelig Slappelse Ligegyldighed for Ordet og Menigheden. – Efter saavel hans som de andre Sødskendes Sagn, var det kommet, ved en noget forstræng(?) daglig Behandling, af Iens Nørgaard, ligesom ogsaa Søsteren Karen Nørgaard er noget knarvorren. – Et lignende Tilfælde hos Anders Westberg til Christen Hald. Jeg formanede til at søge Herren, og omgaaes hverandre i Kjærlighed. –

17/5 blev intet særdeles forhandlet

24/5 Intet. –

31/5 Blev besluttet af Menigheden at Forstanderen burde reise til Tordrup 2 Pinsedag for at erfare hvorledes det stod med Menighedslemmerne der, i sær Christen Andersen, om han igjen kunde tale i Forsamlingen, som dog ikke endnu kunde skeep, da han erklærede, ikke at kunde have Samfund med Menigheden, da man vilde vide Aarsagen, var det fordi Jensen og nogle flere Ældste havde modstaaet Bohn og Werge og ikke ville antage deres Lærdom, ogsaa udelukke dem. –

I Juni maaned var Forstanderen efter norges Forlangende i Vodskov og talte der for nogle forsamlede, det var en Søndag Eftermiddag

14/7 var Forstanderen og Skræder Schou i Tordrup og holdte Forsamling der Kl. 4 Søndag Eftermiddag, der vare endel tilstede som syntes at annamme Ordet med Glæde. – Christen Andersen fandtes i noget bedre aandelig Tilstand, Kl. 7^{1/2} gik vi til Opperstrup og traf hos Søren Pedersen nogle forsamlede, som jeg talte noget Guds Ord til. – Samme Dag var Jensen i Vodskou og opbyggede nogle forsamlede der. Fra Juli Maanedes Udgang Menighedens extra Forsamling om Søndagen ophævet og hensat til hver Missionsaften, saa at der om Søndagen ikke foretages nogen timmelig eller verdslige Forhandlinger. – Derimod er der tænkt paa at ordne en Aften Forsamling om Søndagen, til Bibellæsning og aandelig Fortolkning af Guds Ord. –

Det er den 21de Juli besluttet at Lister betræffende alle Menighedens timmelige Anliggende(r), skulle udstedes, til enhvers Paategning, og derefter af 2de Brødre paaseet opfyldt (: opkræve Penge, etc.) – Skrædermester Schou og Glerup. –

2/8 Blev Anders Westberg udelukket for Skjørlevnet og ringeagt for Ordet og Menighedens Formaninger. – Samme Dag blev Christen Jensen⁷³ fra Seilflod døbt. –

3/8 blev Karen Mortensdatter udelukket, formedelst eget Ønske og Ligegyldighed for Menigheden. –

Det blev da af Menigheden besluttet at der hver Søndag Aften efter endt Forsamling skulle holdes Bibellæsning, saaledes at et Lem ad Gangen læste nogle Vers, af det Søndagen forud bestemte Evangelium eller Brev, og som(?) forklarede den aandelige Udtydning deraf og hvad den ikke forstod maatte af Forstanderen eller en anden Broder hvem som maatte kunne forklare det, ~~forklæres~~ og fortsatte det saalænge man havde Lyst og Opbyggelse denne Aften, det er derfor overladt til hver enkelt Lems eget Tykke om de vil møde eller ikke, blive kort eller længe. –

16/8 Begyndte den omskrevne Bibelforklaring.

23/8 Intet

1/9 Ankom fra Hamborg hertil paa sin Missionsreise en Broder Heinrich Andorff og reiste herfra til Kjøbh. med Dampskibet den 10de dennes. – Jørgensen anklagede Menigheden for ham og gav ham Brev med til Købner, som Andorff lade(?) mig læse, deri var anført de skjændigste Løgne om Menigheden. –

13/9 Blev det af Menigheden besluttet, at Baptisternes Børn der var i den Alder de begyndte at læse skulle hver Søndag møde Eftermid. fra Kl. 1½ til 4 slet for af Broder Sergeant Schou⁷⁴ at forklares Guds Ord saaledes som det i Menigheden forklares for at Børnene kunne faae den aandelig(e) Mening af Ordet. –

Samme Dag blev det efter Overenskomst besluttet, at Menigheden burde søge om et andet Forsamlings-Locale, helst at købe et Sted som kunde indrettes dertil med et lille Sideværelse og derfor uden Beboelses Leilighed til een eller 2 Familier helst for gifte af Menigheden. Til at foranstalte dette blev valgt Føltved, Jensen og Tømmersvend Thomsen. –

4/10 blev Schjoldan paa hans skriftelig(e) Begjering attesteret af Mønster, gjenoptagen i Menigheden. –

1/11 blev gjen optagen i Menigheden Ane Cathrine Hansdatter og Ane Andersdatter som vare udgaaede efter Bohns Lærdom. –

15/11 Blev Søren Petersen udelukket formedelst usømmelig Handel og Vandel.

22/11 (Notatet overstreget) Blev der igjen holdt Forsamling i Tordrup af Christen Andersen

12/12 b(l)ev Iens Peter Mortensen udelukket formedelst Drikfældighed og uanstændig Vandel, efter han flere Gange havde være(t) formanet.

Hermed slutter Føltveds første Dagbog.

Føltveds anden Dagbog

1845

27/12, Eftermiddag Kl 3^{1/2} reiste jeg til Lundbye for efter Anmodning at holde Forsamling hos Smeden Ernst⁷⁵, hvor der var nogle og 20 Personer tilstede, der overnattede jeg. – Søndag Formiddag gik jeg til Tordrup og var tilstede ved den hos Laust Næsbye af Baptister holdte Forsamling om Formiddagen. – Samme Dags Aften var Forsamling, hvor jeg talede for mange. – Mandag den 29te tog jeg til Oppelstrup, og paa Forlangende holdte Forsamling hos Gaardmand Søren Pedersen, hvor mange Mennesker var forsamlet og hørte til med Andagt. Den 30te tog jeg til Gjerding med Christian Pedersen, en troende Mand, det var især mit Ærende at tale med Provst Rehders som dog ikke skete fordi han var taget til Blænstrup Bye i Embedsforretning. Samme Dag gik jeg til Doldrup og overnattede hos Gaardmand Lars Mortensen, der talte jeg Guds Ord om Aftenen for hans Huusfolk.

Den 31te Decembr reist jeg hjem. –

1846

8/2 reiste jeg til Tordrup holdte Forsamling der for mange Folk; derefter nød de der forsamlede Menighedslemmer Nadvere. Mandagen 9te Febr. drog jeg derfra og paa Veien besøgte en troende Mand i Ulvegaardene, ved Navn Anders Øland, hvor der kom mange Mennesker ogsaa der talede jeg Ordet til Tro og Omvendelse; samme Aften gik jeg til Byen Seilflod, til Søren Nørsgaard, hvor der ogsaa kom

endeel Folk for at høre mig prædike, jeg forblev der om Natten. Den 10te reiste jeg til Hals, og tog paa Veien ind i et ved Fjorden liggende Fiskerhuus, og taleder der noget Guds Ord; de vare Mand og Kone, samt en Datter 19 Aar gammel, der var meget stærk fortrukket af Gigt, saa hun slet intet kunde gaae, i denne Tilstand havde hun været i 4 Aar, og blev desaaarsag confirmeret hjemme; Alle elskede Ordet, men der var for mig dog ikke Spor af den nye Fødsel. Til Hals kom jeg Eftermid. Kl. omtrent 4 og om Aftenen taleder Ordet der, hos en Broder og Søster (hans Hustrue) for nogle faae Sjæle der kom sammen. Der forblev jeg om Natten. Den 11te reiste jeg tilbage og var atter inde i Fiskerhuset og i Bomhuset der taleder meget lidt og gav nogle Tractater, samme Aften kom jeg til Niels Winther⁷⁶ i Klarup hvis Datter er Baptist; der samlede sig meget Folk og jeg taleder atter Ordet for disse, og overnattede der. den 12te tog jeg til Niels Mortensen – Udflytter fra Nørretranders og taleder meget der med Husets Folk, om de Ting der høre Guds Rige til, derfra samme Dag til Nørsgaard i Øster-Uttrup hvor der ogsaa blev Opbyggelse. Samme Aften tog jeg hjem til Aalborg. –

7/4 (overstreget: Marts) reiste jeg efter Indbydelse til Tordrup, for at overvære et Bryllup der med to Sødskende, Onsdag den 8te s. M., om Eftermiddag taleder jeg Evangeliet til den forsamlede Bryllupsskare, Herren var tilstede og sta(d)fæstede Ordet efter Forjettelsen. –

Ski(e)rtorsdag den 9te, vare Bryllupsgjest... reiste, der kom mange Fremmede, som jeg taleder Guds Ord for, om Aftenen holdtes Nadvere, og mange af de Fremmede vare tilstede for at see paa. – Samme Aften reiste jeg igjen til Aalborg. –

10/5 reiste jeg til Tordrup, og holdte fors. der om Eftermiddagen, hvor der var nogle Fremmede tilstede, hjem samme Aften. –

1/6, 2 Pintsedag reiste jeg atter til Tordrup, holdte fors. der om Eftermiddagen, hvor ikke faae Fremmede vare tilstede, reiste hjem samme Aften. –

14/7 reiste jeg til Tordrup og holdte Forsamling der til Kl 7 Aften, derfra tog jeg til S. Pedersen i Ooppelstrup og holdte en lille Forsamling der, og reiste til Aalborg samme Aften Kl 1 Nat. – Samme Dag var Jensen i Vodskou, for at tale Ordet der. –

9/8 var jeg i Øster-Uttrup om Eftermiddagen og holdte Forsamling, – kom hjem Kl 7 slet.

27/10 gjorde jeg en Missionsreise, først til Hasses Kone i Nørretranders, fandt hende christelig. – Derefter til Niels Mortensen og taleder med Folket der, derfra til Clarup Bye, til Niels Winther, derfra

til Smeden i Lundbye, samme Dags Aften til Laust Nesbye i Tordrup, hvor der var Forsamling om Aftenen, der mødte mange Folk, der overnattede jeg. – Den 28° reiste jeg til Nørre Kongerslev forblev om Natten hos Broder Pedersen, talede med Skræder Mortensen 29/10 tog jeg til Hals; kom der Kl 3 Eftd. holdte fors. hos Broder Dømggaard om Aftenen. – Den 30° om Eftermid. Kl 3, reiste jeg fra Hals til Wodskou og holdte Fors. der om Aftenen, den 31° reiste jeg tilbage til Aalborg.

1847

16/3 Reiste jeg til Vodskov og holdte Forsamling der om Aftenen, for omtrent 20 Personer. –

17/3 til Hals, holdte Forsamling der om Aftenen for omtrent 20 Personer. –

18/3 Reiste jeg til Febroen, hvor jeg logerede og talede meget med Manden og Konen der, og gav dem nogle Tractater. –

19/3 til Vestergaardsholdt til min Søster. –

20/3 Søndag, besøgte jeg nogle Venner og bekendtere og talede og vidnede Guds Ord for disse. – Om Aftenen holdtes Forsamling, for mange.

21/3 Reiste jeg til min Broder Otto og holdte Forsamling der om Aftenen ogsaa for Mange. –

22/3 Besøgte jeg en gammel Ven Niels Folsted, han annammede (?) de mig med Glæde, og jeg maatte love ham at holde Forsamling hos ham om Aftenen, der var en Deel forsamlet.

22/3 tog jeg fra min Broder og paa min Vei besøgte nogle Venner og Bekjendte, og om Aftenen kom jeg til et Sted Topheden kaldet, hvor jeg af Ejeren modtoges med Forekommenhed og forblev der om Natten, disse Folk hørte med Begjærlighed Guds Ord, den 24° tog jeg derfra og besøgte ligeledes Venner og Bekjendte paa Veien til min Halvbroder Peder Nielsen der boer i et Fæstehuus Allerupheed kaldet i den østlige Deel af Hellevad Sogn. Hans Kone fandt jeg at have nogen christelig Sands, om Aften tog jeg derfra til min Søster i Gaardsholdt, hvor jeg blev om Natten, den 25 reiste jeg derfra til Aalborg og besøgte paa hjemveien nogle bekjendte og kom til Aalborg Aftenen den 25° Marts Kl. 10¹/₂ slet. – Herre! jeg beder Du vil velsigne de Ord som ere dine, jeg har talt paa min Reise. –

Senere har jeg gjort 4 á 5 Reiser baade i Syd og Nord til de nærmere liggende Byer og Stæder og der holdt Forsamling for mange især paa

søndre Side af Liimfjorden. Til enkelte Tider har der ogsaa været udsendt en af Menighedens Ældste Brødere til at prædike i Forsamling. Den 21te August 1847. – Føltved

1848

Onsdagen den 23de August 1848, ankom Broderen Førster⁷⁷ som ansat Missionair i Danmark Sverrig og Norge, han talede i vor Forsamling Søndag Formid. og Eftermiddag, den følgende Onsdag reiste Førster og jeg til Tordrup, der var en meget stor Forsamling om Aftenen, Førster talede, (samme Aften gik jeg til Aalborg). – Førster reiste om Torsdagen til Fjellerad og holdte Forsamling der (?) om Aften hos Anders Sørensen for mange Folk; Fredagen den 1te Septmbr tog han til Østeruttrup og holdte Forsamling hos Jens Nørgaard, kom til Aalborg om Eftermiddagen. – Den 3te Septmbr havde vi Generalforsamling fra Kl 9 til 8 Aften uden at forlade Forsamlingen. Der blev forhandlet mange Sager som Menigheden antog og stemte for at skulle være gjeldende i Fremtiden. Førster præsiderede og talede i Forsamlingen og brød Brødet. –

1849

4/3 ankom Broder Førster og Søster Dina Clausen fra Schleswig den 17 Marts blev Jensen og hans nuværende Kone viede, Søndagen den 18de holdte Førster en kraftig og christelig Tale i denne Anledning. –

1/4 Søndag blev Brøderne Jensen og Nielsen ordineret og beskikket den første til Lærer og den anden til at prædike. – Broder Førster forrettede Tjenesten, under hans og Forstanderens Hænders Paa-læggelse skedte Ordinationen, med Høitidelighed. –

19/4 reiste Broder Førster til Kjøbh.

15/8 ankom Broder Førster atter hertil. –

18/10 reiste Br. Førster til Kjøbh. –

Søndagen den 30de Septmbr. reiste jeg til Jetzmark (overstr. Wodskou) og holdt Forsamling der.

1/10 reiste jeg til Alstrup og der hos en Mand holdte Forsamling om Aftenen for mange Mennesker. Herren var med og stadfæstede Ordet; den 2de reiste jeg til Aalborg.

8/10 reiste jeg til Vesterskoven i Hellevad Sogn og om Aftenen i store Mosen holdte Forsamling for mange Folk, den 9de reiste jeg til Aalborg. Mandagen den 22de October 49 reiste jeg atter nord i Landet, holdte en lille Forsamling samme Dags Aften i Allerup i Hellevad Sogn, Tirsdag

Aften i Kirkeskoven for meget mange Mennesker, Onsdag Aften Forsamling hos Grdmd. C. Christensen i Westergaardsholdt. Torsdag Aften Forsamling hos Christen Larsen Lemb i Westerskoven, der var over 150 Mennesker. Fredag Aften Forsamling hos Niels Andersen i Ovenstrup. En Skolelærer gjorde Indvendinger og muligen ville forstyrre. – Den 27te reiste jeg til Aalborg.

18/11 reiste jeg til Blokhuus og holdte Forsamling. Om Aftenen til Pandrup og holdte der Forsamling. Den 19te reiste jeg til Ingstrup og holdte der Forsamling om Aftenen for mange Mennesker, den 20 reiste jeg til Aalborg.

22/11 reiste jeg efter Opfordring til Stagstrup i Dronninglund Sogn for at lede i religiøs Forsamling, der kom meget Folk, jeg tænker henvend 300, jeg begyndte som sædvanligt med Sang og Bøn, derpaa læste jeg Matth. 24, og taledede derover som sædvanligt efter min Overbeviisning om Omvendelse fra Synd og døde Gjerninger og Tro paa den Herre Jesum Christum. En Skolelærer fra Hjallerup, foraarsagde Forstyrrelse, ved at tilføje noget i min Tale, i det han vilde have Troen før Omvendelsen. Da Folket ikke siden var at bringe til Rolighed, hævede jeg Forsamlingen, ... (?) Folkene hvoraf antoges Nogle være berusede forblev længe og holdt sig lystig. –

12/12 reiste jeg atter til store Mosen i Hellevad Sogn og holdte der Forsamling for meget Folk, Rolighed og Orden fandt Sted. – Det var af Nogle besluttet at Forsamlingen skulde have været forstyrret og jeg skulde havt prygl, men Herren afvente det, at disse Mennesker 13(?) i Tallet, som vare efter hvad man erfarede anmodet om at foretage denne Gjerning, men de kom forsildig. –
er indberettet den 25te Dcbr 49 til Førster.

1850

18/1 reiste jeg til Stagsted i Dronninglund Sogn, holdte Forsamling om Aftenen for Mange. –

19/1 tog jeg til Jetzmark, Søndagen den 20 holdte jeg 2 Forsamlinger om Formiddagen hos Svend Pottemager om Aftenen hos Sognefogden, der vare mange Mennesker.

21/1 reiste jeg til Blokhuus holdte Forsamling hos Smeden Nicolai, om Aftenen i Hunetorp. – 22 maatte jeg ligge over formedelst stræng Veire 23te tog jeg til Ingstrup, holdte Forsamling der om Aftenen, og overnattede 24te til Alstrup og besøgte Peder Jensen derfra sammen til Jetzmark blev der om Natten, 25 reiste jeg hjem. –

18/2 Reiste jeg til Jetsmark, holdte Forsamling om Aftenen hos Bertel.

19/2 til Hunetorp forsamling om Aftenen hos Gaardejer Christen Clausen, 20. til Faarup holdte Forsamling om Eftermiddagen Kl. 1 hos Poul Frydendahl samme Dags Aften i Westermark i Ingstrup Sogn. –

21" holdte jeg Forsamling hos Gaardmand Peder Jensen i Alstrup

22" Forsamling hos Simon Krogh i Pandrup

23 Formiddag hos Axel i Pandrup. –

23. Forsamling i Westerhalne hos Peder Lütman nogle Forsamlinger vare meget talrigte besøgte

24 Søndag var jeg til Forsamling i Aalborg.

25 Reiste jeg til Hals, holdte Forsamling der Formiddag den 26 Febr. –

Besøgte Præsten Hass⁷⁸, tog derfra til Westergaardsholdt i Woer Sogn,

holdte Forsamling der om Aftenen – 27 Forsamling i Lille Mosen,

Aften 28 Forsamling i Westerskoven.

1/3 Forsamling i Aalegaardsaade (?) i Skjæve Sogn – de fledste af disse Forsamlinger vare meget talrigt besøgte, mange kunne ikke komme ind

– 2" Marts reiste til Aalborg

16/3 Forsamling i Wadumtorp.

21/3 ankom Br. Købner⁷⁹ hertil efter Opfordring. Han reiste herfra den 1 April 2" Paaskedag.

15/4 reiste jeg til Jetzmark holdt om Eftermiddagen Forsamling der;

den 16" til Faarup og holdte Forsamling – samme Dag til Westermark

og hold(t) Forsamling der den 17, den 18" til Rodhuus (= Rødhus) i

Hune Forsamling der Formid. Eftermiddag i Meelslet ved Blokhuus,

den 19" Forsamling i Riisager for meget mange 20" reiste jeg til

Aalborg.

2/4 reiste Christen Nielsen til Jetzmark, den 3" Forsamling i

Kallensgaard, den 4 i Eiersted, den 5" i Løkken, den 6" i Rimmen hos

J. Ch. Lid, 7" i Blokhuus den 8" i Pandrup, den 10" i Wadumtorp

19/5 reiste Jensen til Jetzmark holdte Forsamling der og i Hune i

Meelslet.

9/6 reiste Jeg til Aabye holdte om Formiddagen Forsamling der og i

Jetzmark hos Bertel Forsamling om Eftermiddag. –

d. 9. Juli er indberettet.

Herefter bliver Notaterne gennemgaaende mindre fyldige, idet kun Dato og Sted for Forsamlingernes Afholdelse angives. Den flg. Gengivelse er noget sammentrængt og med moderniseret Retskrivning.

Forsamling blev afholdt: 7/7 Aaby og Pandrup. 8/9 Stagsted. 29/9 Gerding. 27/10 Pandrup, Melslet. 1/12 Pandrup og hos Christen Jeppesen i Jetsmark. 2/12 Melslet og Blokhus. 3/12 Faarup og

Ingstrup. 14/11 Vadum. 23/11 Stagsted. 13/10 Hals. 14/10 Vester-gaardsholt. 26/12 Hals. 27/12 Gaardsholt. 28/12 Vesterskoven. 29/12 Hedehusene, Vodskov, Kærsholm.

1851

26/1 Rosenby, Vejersholm. 27/1 Hellevad. 28/1 Voer Sogn. 29/1 Skæve Sogn. 30/1 Vesterskoven. 2/2 Aaby, Pandrup. 3/2 Faarup, Vestermark. 4/2 Melslet, Blokhus. 5/2 Jetsmark. 6/2 Douenborg Aaby (samme Sted?) afholdt ved Christen Gartner. 19/2 Astrup, Aaby ved Westerbye⁸⁰.

I Juli afholdtes flg. Forsamlinger: I Jetsmark og Aaby 4, paa Øland 1, i Brovst 1, i Thisted 3, i Blokhus 2, i Saltum 4 (overstreget: i Alstrup 2).

I August afholdtes flg. Forsamlinger: Dronninglund/Rosenby 4, i Hellevad i Lemb 2, i Vesterskoven 2, i Gaardsholt 3, i Lyngsaa pr.(?) Sæby 2.

I September afholdtes flg. Forsamlinger: Østerhornum 1, Aastrup 1, Nr. Kongerslev 2, Gerding 2.

I Oktober afholdtes flg. Forsamlinger: Hals 1, Hammer 2, Alstrup 2

I November afholdtes flg. Forsamlinger: Jetsmark 2, Saltum 3, Thise 1, Rosenby 2, Voer 1, Understed 2, Sejlstrup 1.

Det flg. om Føltveds Missionsrejser i December er citeret ordret: Decmbr, blev gjort en Missionsreise til Sallings Land, Staden Skive og Omegn, indtil Holstedbos en 16 til 20 Mile fra Aalborg. Decmbr en Missionsreise til Wiborg og Omegn, hvor 2⁸¹ bleve døbte som i længere Tid havde haft Overbeviisning derom. –

Paa disse Egne staaer mange Kirke-Troende, taledede gjerne om Guds Ord, og Retfærdiggjørelse i Christo, dog holder de mere af Luthers Postil og andre Bøger, som de kalde Guds Ord, end af Bibelen, de vilde ikke tilstæde at holde (Ordet virkelige overstreget) offentlig Forsamlinger.

den 13° Jano opgjort og indgivet til Hamborg.

1852

I Januar afholdt Christen Gartner Forsamlinger i Hals d. 19, 20., 21., 22. (Notatet ikke ganske sikkert).

I Januar holdt Westerbye Forsamlinger i Mølholm og Sejlstrup, den 7. i

Hellum, den 11. i Nr. Kongerslev.

4/7 indberettet til Hamburg.

I Juli drog Westerbye til Bording, Give, Viborg, Vejle, Thisted og Nykøbing M.

23. August drog Westerbye til Bording.

28. og 29. August holdt Føltved Forsamlinger i Skæve, 2⁸² blev døbt.

22. August holdt Christen Nielsen Forsamling i Understed.

Føltveds Notater fra 1847 om Bruddet med P. C. Mønsters Menighed. De første 8½ Sider er skrevet med Blyant – Læsningen kan derfor være noget usikker.

Den 2° Septmbr reiste efter foru(d)gaaende Anmodning Baptistforstander Føltved og N. C. Schou⁸³, fra Aalborg Eftermiddag Kl 4 med Dampskibet Iris til Kjøbh. hvor vi ankom Fredagen den 3° Septbr Formid. Kl 9. Under vort Ophold i Kjøbh. besøgte vi Pastor Mønster, og samtalede om den Misforstaaelse og Uenighed der var fremstaaet blandt de danske Baptister, især den Kjøbh. og Vestsjællandske Menighed; de blev læst fler(e) Breve deels fra Oncken og Købner i Hamborg og deels Copier af Breve fra Mønster og Kone til Hamborg, som vare meget christelige men som dog vare sørgelige formedelst den store Misforstaa(else) imellem disse Menigheder eller rettere Personer, der menes, og som er temmelig vist at denne Misforstaa(else) er fremkaldt ved, deels Bagtalelse og deels Fjendskab mod hinanden, frem(met) ved Misforstand af Ordets Udlægge(lse) og Brugen af selve Ordet, at den rigtige aandelige Mening eller (?) ikke er forstaaet af Alle paa ligemaade, eller og ikke anvendt som det er forklaret. – Lignende Forhold staaer den Kjøbhske og Vestsjællandske Menighed til hinanden fordi den Sidste have optaget endeel udelukkede Lemmer af den Første, som vel sanctioneres af Hamborgerne og nogle enkelte Lemmer i den Vestsjællandske, men som jeg, den Aalborgske Menighed, og mange Lemmer paa Sjælland ikke kan billige som ret og godt. – Fredagen den 3° Sept. Aften Kl 10½ reiste vi fra Kjøbh. paa Jernbanen til Roskilde hvor vi ankom Kl 11½ og fortsatte Reisen med Deligensen til Ringsted, kom der Kl 3½ den 4(?) vi marscherede derfra 1½ Miil tilkroen hvor vi leiede en Vogn til Slagelse for 2 Rbd 1 Mk, derfra gik vi 2 Mile til R. Jørgensen⁸⁴ paa Lille Egede kom der Kl. omtrent 2½ hvor vi bleve meget vel modtagne. Søndag Eftermid. vare endeel Brødre og Søstre forsamlede paa ommeldte Sted, vi opbyggede os først med Bøn og Sang og derefter samtalede om, paa hvad Maade Enighed og Fred igjen kunde oprettes blandt

Menighederne i Danmark(?) især den Kjøbenhavnske og Vest-sjællandske samt(?) de Hamborgske Brødre navnlig Oncken, Købner og Schaufler der er imod Mønster, men da Købner ikke mødte blev intet afgjort, men enhver som ville, gjorde et Forslag efter deres Skjøn. – Jeg, Føltved foreslog nemlig: at den Vestsjællandske Menighed burde skille sig af med de af den Kjøbenhavnske Menighed optagne, ved at bede disse gaae til deres Modermenighed og erkjende, tilstaae de muelige Forseelser der maatte have givet Anledning til deres Udelukkelse, og derved(?) komme Mønster imøde ved at tilstaae det feilagtige i deres Optagelse i den Vestsjællandske Menighed, og ligesaa den Sjællandske Menigheds Erkjendelse for Mønster og den Menighed og derved bringe Ydmyghed og Erkjendelse tilveie hos Mønster. Af de den Dag, forsamlede vare flere enige om de(t) foreslaaede og vidre kunde man ikke komme, da Forstanderen Niels Nielsen⁶⁴ og med ham en(?) 2 til 3 Brødre som ikke har være(t) tilstede om Søndagen, men som man troede vare mod Forslaget, og det blev desaaarsag derfor besluttet, et Møde hos N. Nielsen den følgende Tirsdag Eftermid. hvor flere vare samlede til at bedømme dette m. m. Det viste sig da, at de enkelte som ovenfor meldt vare imod, og vilde intet bestemt afgjørende skride til før Købner kom, eller gav skriftlig Svar paa Brev som blev af Forstander N. Nielsen sendt følgende Onsdag, der blev desaaarsag besluttet at oppebie nærmere Efterretning fra Hamborg, og jeg bestemte mig derfor at tage med R. Jørgensen hjem for at oppebie den Tid, men paa nærmere Ordre kunne forsamles til muelig Afgjørelse. – (Forstanderen N. Nielsen og 2 andre Brødre fandtes at være meget haardt stemt i Hjerte og Sind mod Mønster og den Kjøbenh...(?) Menighed, saa den første N. N. endog kaldte den Sodoma). –

Anmærkning: Mandagen 6te Septbr kjørte vi (jeg og Schou) med Broder R. Jørgensen til Skjelskøer; Torsdagen(?) efter, ligeledes til Corsøer, derimellem talede vi hjemme indbyrdes om Guds Ord og flere andre Ting betræffende den vigtige Sag hvorfor vi vare komne sammen

Onsdagen laae vi stille.

Fredagen(?) den 9te kjørte vi til R. Jørgensens Broder Hansen, bosat i Nærheden af Slagelse, der var Høstgilde, efter Maaltidet opbyggedes Folket, henved 30 i Tallet, de fledste ikke Baptister eller Troende, hvor en Broder Peuliche⁶⁵ talede først meget Kraftig over een af Davids Ps., men medst til Opvækkelse for den ikke Troende, derefter talede jeg (Føltved) medst om Forsoningen, at Christus Jesus kom til Verden for

at gjøre Syndre salige, som var Texten, derefter taledede Rasmus Jørgensen der blev saa sunget nogle Psalmer, saa drog vi til Lille Egede og kom der Kl. 11 Aften. –

Løverdagen den 11 Kl. 12 gik jeg Schou og H. Peuliche til nogle Sødskende Mads Saugmand kaldet, med Kone og Datter, ankom Kl 2^{1/2} Md ad Slagelse til i Besøg hvor vi opbyggede os særdeles hos disse sjelden hjertelig(e) Folk og forblev der til 7^{1/2} Aften, vi gik da til Hans Jørgensen (?) Miil, og forblev om Natten til lidt over Middag Søndag, da kjørte Han (H. J.) samt hans Kone os til Lille Egede hvor der blev holdt Forsamling for nogle til Kl. 9 Aften, der kom en Broder Bjernebo fra Kjøbh. som laae med det kongelige Dampskib ved Corsøer for at oversætte Kongen fra Nyborg til Corsøer den 15° næstefter i Besøg paa L. Egede. – Saavel den Aften som næsten til enhver Tid blev der talt om hvorledes Baptistmenighederne i Danmark igjen kunde forenes, uden at komme til noget endeligt Resu(l)tat fordi man ventede paa Købners Komme. Det var Søndagen den 12° September. – Den 13° opholdt vi os hjemme paa L. Egede, taledede om mange Ting og besaae Mandens Ejendom. –

Den 14° om Eftermiddagen gik vi til Corsøer og saae Kongens Ankomst dertil med Dampskibet fra Nyborg. – Den 15° kjørte vi med Jørgensen 2^{1/2} Miil til Wenslev hvor der var Auction over en Ejendom, og den Dag saaledes tilendebragt. –

Den 16° Torsdag kom der Brev fra N. Nielsen at Købner kom til Corsøer samme Dags Eftermiddag Kl. 4 hvor R. Jørgensen og jeg da kjørte til for at hente ham, men da Veiret var meget(?) stormfuldt kom han ikke men sendte Brev han forblev i Nyborg til Fredag om Veiret blev roligt. –

Fredagen den 17° Formiddag, reiste Broder Schou til Hest, hen at hente Hend. Peuliche 2^{1/2} Miil fra Lille Egede, nær ved Grevskaabet Holstenborg. – Om Eftermiddagen kjørte Jørgensen og jeg atter til Corsøer. – Formedelst det strænge Veier med Storm og Regn kom Jørgensen og jeg ikke (til) Corsøer den 17° men Karlen kjørte, og hentede Købner. – Om Aftenen holdte Købner Bøn, læste et Capt hos Esaias det 32 (under Bønnen knæledes, det er Brug i Hamborg). Løverdagen den 18°, Morgen, læste Købner en af Davids Psalmer og derefter bad mig at holde Bøn som ogsaa skedte knælende. – Samme Dags Eftermiddag bleve læste mange Breve som Mønster havde skrevet til Købner og Oncken, hvori Mønster taler skrækkelige Ting imod sig selv ligesom der var Breve fra andre Personer af den Kjøbhske Menighed, imod Mønster der taler for, at han ikke burde staae eller

erkjendes som Forstander hans egne Breve røbede ham. – Om Aftenen da vi spiste, kom 4re Personer fra Kjøbh., Ryding, Struve, Jeppesen og Snedkersvend Petersen⁸⁶, der blev en lang Samtale om forskellige Ting, hvori jeg næsten ikke blandede mig, derefter blev af Købner holdt Bøn. –

Søndagen den 19te mødte paa givet Anmodning endeel Brødre for i Forening med Købner og hinanden at handle om de danske Baptist-Menigheders Lærdom og anden god Ordning. – Da man frygtede for Forstyrrelse paa Lille Egede besluttede vi at reise til Broderen Anders Frederiksen 2¹/₂ Miil til Øst fra Egede. – Forsamlingen begyndte med Lærdommen der indeholdt 10 § hvorom alle de forsamlede 20 i Tallet vare enige og som Menigheden har en Copie af. – Dernæst begyndtes med Forstanderen, P. C. Mønster, for den Kjøbenhavnske Menighed og Resultatet blev, at Mønster ifølge de Kjendsgerninger der var forhaanden at Mønster eenstemmig blev udelukket, og kunne ikke erkjendes som Broder. – Tilslidst blev jeg anmodet om at fjerne mig, i Anledning af, at Broder Schou, forud havde talt om at faa Købner til Aalborg for at ordinaire mig som Forstander, medens jeg var udenfor, blev der talt om min Duelighed til Forstander, jeg blev da kaldt ind og af Købner spurgt om jeg ikke kunne modtage Ordination her, dertil svarede jeg Nei, Menigheden ønskede det skeete i Aalborg, og det blev da besluttet at Købner ville reise dertil, Broder R. Jørgensen fulgte med. –

Mandagen den 20te tog vi fra Lille Egede til Slagelse, og tog derfra extra Befordring til Roskilde hvor vi ankom den 21te om Morgenen Kl. 5 omtrent og tog derfra med Jernbanen Kl 6, kom til Kjøbh. Kl 7, kjørte i D(r)osche til Broder Jeppesen i Lille Kongensgade, opholdt os der til Eftermiddag Kl 4 slet vi gik ombord paa Iris og ankom til Aalborg Onsdag Formiddag Kl 9 slet. – Torsdagen den 23te Septmbr. om Eftermiddagen havde Menigheden Forsamling hvorved Mønsters Sag blev forhandl(et) og hans Udelukkelse stadfæstet. – Om Aftenen blev jeg ordinairet af Købner, til at være Menighedens retmæssig(e) Forstander og Lærer, ved efter først at have af Guds Ord modtaget fornøden Formaning om at varetage min Pligt som en hellig Ting, og ligesaa Menigheden, jeg knælede paa Gulvet og under Broder Købners Hænders Paalæggelse indviede til dette hellige Embede.

Herefter følger nedenstaaende Stykke, der supplerer foranstaaende om Føltveds Missionsvirksomhed i Aaret 1849:

1849, den 26te April reiste jeg til Aars forblev der om Natten og holdte

Nadvere med de to Sødskende Christen Larsen⁸⁷ og Kone. Den 27° reiste jeg til Salling og indstaldede min Hest hos Christen Qvist i Breum, omtrent en Miil fra Hvalpsund, samme Dags Aften var Christen Gartner og jeg hos Niels Hald i Breum, samt 1 par andre Personer foruden Husets egne Folk som alle ere troende, holdte li(d)t Opbyggelse og Samtale til langt ud paa Natten. Den 28 Løvedag gik jeg til Astrup og Broder Christen som har Condition der fulgte mig hen til et Huus som kaldes Knud-Skouhuus, hvor der er en Pige hos sine gamle Forældre, hun hed(d)er Mette Marie Nielsdatter, i hende fandt jeg en hjertelig rar Søster, hun har gode Grundsætninger fra Baptisterne, der opholdt jeg mig denne Dag, om Natten til Søndag logerede jeg ogsaa hos Chr Qvist. Søndag Formiddag den 29° gik Chr. Gartner og jeg til en Bye Nannerup i Jeberg Sogn en Miil vester fra, der var en rar troende Kone ved Navn Bolette hendes Mand hed Jens Peter Espersen, Gaardmand og rig, hos denne Kone ophol(d)te jeg mig i flere Timer og opbyggede mig ved at tale med hende om Guds Ord. Ieg gik derfra til Wester-Grønning Sogn og Bye, til Muurmester Anders, en troende Mand der holdte jeg Forsamling for nogle hvoriblandt 2 troende fra Skive. Der laae jeg om Natten, om Mandagen den 30° gik jeg omkring i Egnen og taledede med Nogle. – Den 1° Mai reiste jeg fra Salling over Sallingsund, og kom til Aalborg om Aftenen Kl. 9¹/₄. –

17/5 Christihimme(l)fartsdag reiste jeg til W(?)sterhalne Bye i Wadum Sogn og holdte forsamling der om om Formiddagen reiste samme Dag til Jetzmark og holdte forsamling der om Eftermiddagen, og taledede med flere Folk, i Vesterhalne meldte sig 3 til Daab den 18 kom jeg hjem. –

28/5 reiste jeg atter til Jetzmark og holdte Forsamling hos Broderen Bertelsen, der vare mange Folk forsamlede endog længere hen fra, hvoriblandt 2 Simnarister, Christensen og Haurselev, den sidste Degn i Westerhjermitzlev, denne protestered(e) imod det upassende Forsamlingssted og imod den som taledede, fordi denne ikke var autoriseret, til denne Gjerning dette skeete først efter Talen var endt. Sammedags Aften kom jeg hjem. –

12/6 reiste jeg til Jetzmark og holdte Forsamling hos Svend Christensen om Formiddagen, 1¹/₄ Miil derfra til Blokhuus, holdte Forsamling der om Eftermiddagen for mange Folk, og jeg syntes at Ordet fandt Indgang til manges Hjerter. – Mandag Middag kom jeg Hjem.

8/7 reiste jeg atter til Jetzmark og holdte Forsamling om Formid. hos

L. Bertelsen og om Eftermid. i Blokhusene hos N. Damgaard. Forsamlingerne vare den Gang ikke saa talrigt besøgte som forhen.

[1] Gravstenen findes endnu paa Kirkegaarden v. Vesterbro i Ab.

[2] Arne Jensen: En Nybrudsmand (Dansk Baptistforlag 1948), S. 12-14. Denne Føltvedroman skal nok i det hele tages cum grano salis, men de rent kronologiske Oplysninger synes paalidelige. Føltveds Forældre var Husm. Niels Olesen og Mette Marie Christensd., Føltved i Skæve Sogn.

[3] Den ældre pietistiske Vækkelse i det 18. Aarh. var naturligvis ikke ukendt med gudelige Fors. og baptistiske Tendenser, men de holdtes saa nogenlunde nede af Statsmagten (jfr. Forordn. af 13/1 1741 og Reskript af 5/3 1745). Desuden synes den ikke at have haft det samme »folkelige« Tilsnit som det flg. Aarhundredes Vækkelse.

[4] Paul Nedergaard: En dansk Præste- og Sognehist., V, S. 471.

[5] Arne Jensen, a. S., S. 12.

[6] Otto Smith: Aalborg (NNF, 1931), S. 154.

[7] I Aalborg (og vist Vendsyssel i det hele) udtales f. Eks. ud [u-ʔ] og hvilket [ˈvelkə], hvilket hos Føltved kan give sig Udslag i Skriftformer som ugøre = udgøre eller underrette = underrettet.

[8] Arne Jensen, a. S., S. 9. Iflg. MP (Nr. 2) var Fru Føltved ved Gendaaben 41½ Aar gl. Hun maa saaledes være født 1799. Iflg. A. J. var hun Datter af Brænderiarb. Ditlef(v) Pedersen og Hustru Maren Ottedatter., Ab. Iflg. samme Kilde var Føltveds kristligt sindet fra Begyndelsen og flittige Kirkegængere. Dette stemmer godt med de Akter, som danner Grundlaget for Kapitlet Baptisms Pionertid i Aalborg (VI, S. 43ff). Herefter vil flg. Forkortelser blive anvendt: Ab = Aalborg, MP = Aalborg Mghd Medlemsprotokol 1840-56, FD 1, 2, 3 hhv. Føltveds 1., 2. og 3. Dagbog (De da. Bapt. Arkiv XIIA 1a og VIII 2, 1, 2, 3.) Romertallene I-VI henviser til Bindnummeret i Serien Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Århundrede, de paagældende Binds Navne- og Stedregister, hvor yderligere Oplysning kan findes.

[9] Om Motiverne til Føltvedkredsens Brud med Statskirken VI, S. 58ff. Hassings Udtalelse er refereret S. 65.

[10] FD1 bestaar af 30 sammenhæftede Blade af Konceptpapir i Formatet 20x16 cm. FD2 og 3 er Noteshæfter i Formatet 11x17 cm.

[11] I, S. 142f.

[12] Forsøg med ultraviolet Lys har ikke været gjort denne Gang, da det muligt vilde overbelaste Øjnene. Desuden findes der i De da. Bapt. Arkiv en i alle væsentlige Dele paalidelig Transskription af FD3, hvorefter Dagbogen vil kunne udgives.

[13] I, II, VI. A. F. Mønster brød senere med Broderen, Gravør P. C. M.

[14] I, II, III, VI.

[15] Føltveds vidt forskellige Former for Datoangivelse simplificeres almindeligvis.

[16] Smedesv. H. P. Jensen, MP 7, I, II(?), VI. J. var blevet gendøbt 27/10 1839 i

København. Han blev Bindeled mellem Føltvedkredsen og Mønsterkredsen.

[17] MP 12, Skomager O. C. Nielsen, gendøbt 22/9 1841 i København. MP 18, Else Kirstine Nielsen, gendøbt 25/7 1842 i Ab. Ane kan ikke identificeres efter MP. MP 8, Kirstine Margrethe Ditlevsen, gendøbt 28/6 1840 i København. Oprørerne havde alle direkte eller indirekte Tilknytning til Københavnermgh. VI.

[18] MP 3, Smedesv. B. J. Hassing, I, VI og Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, pass. MP 16, Tambour J. J. M. Bohn, VI.

[19] Kapellan v. Frue Kirke, Ab, 1839-46, I, VI.

[20] VI, 72.

[21] MP 16, gendøbt 25/7 1842 i Ab. Der var 2 af Navnet Bohn i Mghen.

[22] II, VI.

[23] MP 30(?), Talke Dorthea Petersen, gendøbt i Ab 3/6 43.

[24] MP 24, Tjenestekarl Niels Nielsen (Canalen), gendøbt i Ab 3/6 43, VI.

[25] MP 31, Skrædderm. Niels Jørgensen Muus, gendøbt i Ab 15/7 43, VI.

[26] MP 25, Gartnerkarl Lars Mathiasen Larsen Wisse, gendøbt i Ab 3/6 43.

[27] Bolette Thorsen, g.m. Murersv. Thorsen, gendøbt i Ab 23/4 44, VI.

[28] MP 35(?), Brødkone Ane Kirstine Frederiksen, gendøbt i Ab 27/8 43. Der er antagelig Uorden i MP's Registrering. vedr. Nr. 30 og 35.

[29] MP 27, Sy pige Ane Catrine Nielsen, gendøbt i Ab 3/6 43.

[30] MP 26, Pige Ane Marie Andreasd., gendøbt i Ab 3/6 43, VI.

[31] MP 28, Tjenestepige Ane Andersd., gendøbt i Ab 3/6 43, VI.

[32] MP 29, Tjenestepige Mette Marie Andersd., gendøbt i Ab 3/6 43, VI.

[33] MP 6.

[34] MP 20, Snedkersv. Andreas Petersen Tæbring, gendøbt i Ab 27/2 43, VI.

[35] MP 5, Savskærer Jørgen Elevsen Wedfall, gendøbt i Ab 1/10 40, VI.

[36] Gunderup Sogn.

[37] MP 33, Tjenestekarl Christen Andersen, Tordrup. Baade Far og Søn omtales i VI under Efternavnet Neisbye (= Næsbye), der anvendes i de officielle Aktstykker.

[38] MP 32, Jernstøberlær. A. J. Bohn, Ab

[39] VI, Byfoged og Birkedommer i Ab F. C. H. Wølfherdt.

[40] Bonde og Avlsbestyrer Jens Nielsen Nørgaard, Ø. Uttrup.

[41] MP 40, Tjkarl Peder Larsen Staun, Tordrup, VI, og MP 41, Tj pige Karen Mortensd. Møikjær, Ab.

[42] Spr. H. J. Naschou Thomsen, Gunderup-Nøvling (1832-50), afsk. p. Gr. af Embedsforsømmelse, VI.

[43] Spr. og Provst O. C. H. Fogh, Romdrup-Klarup (1819-49), VI.

[44] Biskop N. E. Øllgaard, Viborg (1830-54), VI.

[45] Stiftsprovst, dr. theol P. T. Hald, Spr. Frue Kirke, Ab, 1833-37, Stiftsprovst Ab 1837-56, VI.

[46] VI.

[47] VI.

[48] VI.

[49] MP 42-45.

[50] Spr. H. K. Tryde, Nr. Sundby-Hvorup (1843-54).

[51] MP 48, Ane Kirstine Christensd., Ellidshøj, g.m. MP 43, Indsieder Thomas

Jensen Otto, og Tjkarl Christen Nielsen Ellitzhøj, VI.

[52] MP 51, Constance Frederikke Føltved, Ab, D. af O. N. Føltved, VI.

[53] MP 50, Bolette Thorsen, VI, og Constance Føltved. MP angiver Datoen for Daaben til 23/5.

[54] MP 52, Karen Marie Frederiksen. MP angiver Datoen for Daaben til 4/6.

[55] VI.

[56] Muligvis Savskærer E. N. Wedfall, J. E. W.'s Far, VI.

[57] Føltveds Bemærkning kan appliceres paa baade den forudgaaende og følgende Tekst.

[58] III, 2, S. 387, Note 15.

[59] MP 63-67.

[60] MP 68-73.

[61] Iflg. MP blev 6 døbt 1/6 1845 (Nr. 74-79), ingen 11/6.

[62] Iflg. MP kun 3 (Nr. 83-85).

[63] Iflg. MP 4 (Nr. 86-89), blandt disse Stine Hass. Hendes Mand blev først optaget i 1852.

[64] Iflg. MP blev 3 døbt 2/11 45 (Nr. 90, 91, 93).

[65] Iflg. MP 7/12.

[66] Iflg. MP 5 (Nr. 95-99).

[67] MP 95, gendøbt 1/2 46.

[68] MP 100-105.

[69] MP 106-107. MP 106 var den senere Missionær og Lærer i Mgh Christen Gartner, der i Kilderne optræder under forskellige Tilnavne, VI.

[70] MP 108-109.

[71] Se f. Eks. Knud Banning: Degnekristne, S. 236ff.

[72] VI.

[73] MP 110, VI.

[74] VI, 153ff.

[75] VI.

[76] VI.

[77] I, VI.

[78] I, II, III, 2, V, VI, Præst i Hals 1848-58

[79] I, II, III, 2, VI.

[80] V, VI.

[81] Bekræftes ikke af MP.

[82] MP 474 og 475.

[83] I, II, III, 2, VI.

[84] II, VI.

[85] II.

[86] I, II, VI.

[87] VI.

1976 – En oversigt

Ved *Carl Trock*

En ny kirkestatistik omfattende København og Helsingør stifter viste, at i 1975 udmeldte her sig 4651 af folkekirken mod 4366 i 1974. I »hovedstadsregionen« blev i 1975 28,1% af børnene navngivet mod 27% året før¹.

Bag de sidste tal så nogle præster »langt fra a-religiøsitet eller modvilje mod kirken«, men en slags »baptistisk dåbsopfattelse«, så forældrene i bevidstgørelsens navn finder det rigtigt at vente med dåb, til børnene selv kan tage stilling². En københavnsk skoleleder, Frede Bording, kunne i skolen have klasser, hvor billedet fra før næsten var vendt om, så der er flere udøbte end døbte. Fra forældrene vidste han, at det ikke skyldtes kirkefjendskab, men bl.a. den »absolut ærlige overbevisning«, at de ikke så sig i stand til at svare børnene om kristendom med intellektuel redelighed, og at de viste børnenes personlighed større respekt ved at lade dem selv tage stilling senere hen (DKt 1977 17).

Fra Socialforskningsinstituttet kom en ny undersøgelse, »Fritid 75«. Ifølge den første fra 1964 oplyste 32%, at de aldrig gik i kirke, tallet nu var 51%; til højtiderne kom 20% mod før 31%, mens 22% af og til kom i kirke mod før 26%, og jævnlige kirkegængere var nu 6% mod før 9%. Men radio og TV da?

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeT Berlingske Tidende; DKliv årbogen Dansk Kirkeliv; DKt Dansk Kirketidende; dmbL dansk missionsblad; FIA Flensborg Avis; Ft Folketingstidende, dato evt. angivet; Hskbl Højskolebladet; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; MrBl Menighedsrådenes Blad; Pol Politiken; PrfBl Præsteforeningens Blad; re-f re-formatio; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; Thv Tidehverv; WA Weekendavisen. Årstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1976. – Årstal i parentes henviser til tidligere årsoversigter og går på *udgivelsesåret*.

Danmarks Radios undersøgelser viste, at 1/6 1975 fulgtes højmessen i TV af ca. 230.000 og i radioen af ca. 100.000, mens ca. 150.000 da havde hørt 8-tjenesten dér (henholdsvis 6, 3 og 4% af befolkningen over 15 år). 23/11 1975 (sidste søndag før advent) var der alene radiogudstjeneste og den hørtes af ca. 220.000 eller 6% (jfr. her 1975 221 og 1971 174f.).

»Fritid 75« meldte også at blev det betingelsen for at være med i folkekirken, at man skulle melde sig ind, ville 58% gøre det mod 72% i 1964, 35% vidste, at det ville de ikke, mod før 18% og gruppen »ved ikke« var reduceret fra 10 til 7%³.

I. Folkeskole – folkekirke

Det måtte stadig resumeres, hvad den nye folkeskolelov indebar. Johs. Burgdorf (KF) fandt, at folkeskolen »har frasagt sig ansvaret for både dåbs- og kristendomsundervisningen«⁴; andre så nu ikke en helt ny, endsige farlig situation, nok var båndene til folkekirken »helt kvittet«, men hvad der var sket var en a'jourføring til de rent faktiske forhold⁵.

Først gjaldt det hvilket timetal folket og dets valgte repræsentanter afsatte til kristendomskundskab, når loven skulle føres ud i livet – altså en prøve på holdbarheden i de sidste års slagargument, at flertallet ønsker faget gode kår⁶. Afgørelser næsten trufne, rykkede kirkefolk ud for at vinde flere timer, oftest var det forgæves. Udfaldet kunne skifte fra lovens minimum, 8 timer i hele skoletiden, til 9-10 timer i nogle større kommuner, som angivet i den vejledende timeplan, og især i mindre kommuner blev det til mere end det⁷.

Dernæst gjaldt det læseplan og undervisningsvejledning. Ministeriets udkast fulgte i nogen måde de sagkyndiges intentioner. Disse følte dog, at der her som i de fleste andre fag bedre burde være inspireret til fornyelse, sagde H. Fogde, som lovede religionslærerforeningens fortsatte støtte til »den fornyelse, der er nødvendig, hvis faget skal kunne skaffe sig ørenlyd i fremtidens skole«⁸. Kirkens Højre fandt det nødvendigt at udarbejde et »alternativ«, de officielle udkast fortsatte jo afmytologiseringen fra universiteterne og seminarierne og tav om det centrale i kristendommen (KiInf 46); dér var tale om »pseudo-lutherske tendenser og ufordøjet universitetstheologi i seminarie-udgave«, skrev pastor Jørgen Glenthøj⁹.

Det er bittert at møde mistænkeliggørelse både fra højrefløjen som fra politiserende sværmere på helt modsat hold, sagde Fogde (Relgl nr. 4). I »alternativet« søges indsmuglet, at lærerne skal fortælle børnene hvad de skal tro, og bagstræberisk afvises års slid (Knud Lange Relgl

nr.3), ja, man kvæler faget, for lærerne vil »fremover ikke påtage sig undervisning som er klart forkydende«, ikke placeres et sted mellem en prædikestol og et kateder, »fagets eneste redning er ligestilling med skolens øvrige fag«, gentog Rechendorff¹⁰.

Det kom frem, at et par steder omfattede fornyelsen af faget undervisning udfra Wernströms »Kammerat Jesus« og Thorsens film-bog (1976 note 73). Uden at diktere skolen noget så måtte man dog spørge om det holdbare deri (Norman Lange Relgl nr.1) og på »det biskoppelige embedes vegne« advarede Henrik Christiansen mod at bruge fagets få timer til vildledning og ikke vejledning¹¹.

Lovens fritagelsesbestemmelser (1976 330) har ikke fået mærkbare følger, gjorde fagkonsulent Knud Karre op (KD 7/1 77). Da havde det vakt opsigt, at en hel 8. klasse i Nykøbing Sj., tilsyneladende formidlet af skolen, var fritaget for kristendomskundskab for at vinde tid til anden undervisning¹². De konservative tog det frem i Folketinget, hvor finansminister Knud Heinesen kom til at svare: Sagen giver ikke grund til at ændre bestemmelserne, selv om »loven ikke skal kunne udnyttes til at afskaffe undervisningen«¹³. Siden svarede undervisningsminister Ritt Bjerregaard Venstre, at Nykøbing-sagen så hun på med »betydelig alvor«¹⁴.

Under den påfølgende revision af gymnasieloven undlod ministeren først at følge ønsker om, at her blev bestemmelserne for fritagelse i kristendomskundskab som ved HF (1976 note 27). Men det var et almindeligt ønske i folketingsudvalget, og så gik Ritt Bjerregaard med til den ændring¹⁵.

Avisoverskrifter først på året meldte om flugt fra folkeskolen, kendsgerningen bag var en vækst i friskolernes elevtal fra 8.000 til 10.000 på 4-5 år¹⁶. »Lille-skole«-bevægelsen syntes at have kulmineret, væksten skyldtes især kristne friskoler¹⁷. Og herfor ivrede fortsat KFS og Kirkelig Samling, også fremtrædende missionsfolk kunne gøre det¹⁸. En opfordring til Kirkeligt Forbund om støtte førte til kategorisk afvisning af sådan faneflugt¹⁹. Den udvikling så provst Sv. Aa. Nielsen som et beklageligt led i en skæbnesvanger højredrejning i kirken, dens »største fare for øjeblikket«; det er flugt fra tiden ud i den »isolation, som vi andre kæmper for at få kirken ud af«, mente han (e. KD 21/9, 8/11).

II. Kirkens egen undervisning

Konfirmandundervisningen har problemer, uanset kirkeministerens

tale om gode kår (jfr. foran note 1), det var klart for præster som for deres forening, og foruden krav til andre gjaldt det tillige om at »holde orden i eget hus« (PrfBl 433f., BeT 5/9). Også bisperne vidste, at der er behov for bedre undervisning og for en ny konfirmationsanordning, det nuværende minimum på 48 timers undervisning blev jo ofte betragtet som normalen, hvorfor de bl. a. påtænkte en forhøjelse til 60 timer (K. C. Holm KD 24/5, jfr. 8/1 og Aalborg Stiftsbog 116).

Et nyt problem blev fortsat at få skolen til at afgive tilstrækkeligt med timer og på velegnede tidspunkter (PrfBl 223, 251, 433). Det førte atter til appel til kirkeministeren, som lovede at virke for, at skolemyndighederne blev orienteret om bestemmelserne om hensynet til konfirmandundervisningen²⁰.

Der er i de store sogne et åbenbart behov for pædagogiske medhjælpere, skrev pastor Andreas Davidsen, som pegede på, at disse, som også præster, nok vil kunne få kvalificeret undervisning på seminarierne, som råder over tilstrækkelig expertice, og hvis fremtid er under overvejelse (PrfBl 220, Mrbl 75, KD 31/3). Kirkeligt Samfund, som havde trukket sig ud af forhandlingerne om et pædagogisk center i Løgumkloster (1976 331), gik til ministeren med sit ønske, at få en lærestol i pædagogik ved Præstehøjskolen – hvad ministeren selv var for (1976 331f.) – det blev til afslag, da der ingen penge var, og det lod man sig nøje med (DKt 515). Sådant også præsteforeningen, og samme svar fik KFUM og K, der kom om det samme eller mere. Var tiden ikke inde til at komme igang i Løgumkloster ved et bredt initiativ, så blev der dannet et udvalg med biskop Johs. W. Jacobsen som formand til at undersøge og drøfte problemerne omkring kirke og pædagogik²¹.

Andre steder blev arbejdet intensiveret. Bibelskolen i København lagde ud med et 3-årigt kursus, mens Materialecentralen opdeltes, så der blev afdelinger både for skolens og kirkens undervisning, og KOK strider ihærdigt for at vinde fodfæste²².

Et par nøgleposter blev ledige. Som ny rektor for Pastorseminariet udnævntes amanuensis Gerhard Pedersen²³, mens professor Bent Noack enstemmigt indstilledes til forstanderstillingen ved Præstehøjskolen.

Pastor Ruben Jørgensens forsøg på ved sin dåbspraksis at gennemtvinge en obligatorisk dåbsundervisning i folkekirken endte resultatløst. Det vakte stort røre, især omkring årsskiftet, for ret roligt at blive afsluttet, da kirkeminister Jørgen Peder Hansen midt på året meddelte, at fortsatte RJ sin praksis ville han blive afskediget. Den kunne RJ ikke opgive, men han opgav kampen i folkekirken og

dannede en frikirke. Da havde hans egen biskop, Henrik Christiansen og de andre bisper undsagt den dåbspraksis; heller ikke hans næreste præstevenner kunne forsvare den, og de måtte beklage at RJ ved sin kompromisløshed forhindrede, at dog noget blev vundet i folkekirken.

Adressen for RJ (1976 335) samlede ca. 2500 underskrifter, præster leverede de 29 (KD 3/2f.). Bisperne fandt anledning til den principielle bemærkning, at de ikke ville anfægte forældres ret til at få deres børn døbt, og, tilføjede Ole Bertelsen om sin og flere andre bispers mening, det var ikke ensbetydende med, at de hævdede »en absolut ubetinget dåbsplicht« (KD 8/1, jfr. s. dato lederen: Et ønskeligt »klart standpunkt« og her 1975 227). Ole Bertelsen blev provokeret til at tolke det og svarede, at han ikke tænkte på at nægte dåb, men på udsættelse deraf som en mulighed, for enhver præst har pligt til at døbe uden selvbestaltede forhåndsbetingelser (BeT 18/1, 25/1, KD 19/1, 23/1, 3/2ff.). RJ måtte så skrive: Hvor er forskellen mellem biskoppens og mit stade? (Bibelsk Grund 35, jfr. om »mirakelmagere« Aalborg Stiftstid. 22/1).

Påny og atter forgæves appelleredes der om støtte fra Indre Mission og modstanderne af den ubetingede dåbsplicht. Men sådan selvtægt overfor mennesker, nok også overfor Gud, kunne IM ikke være med til at forsvare (Bibelsk Grund 4ff., 53, KD 28/2, IMT 435 og Det nye år, jfr. her 1976 340, 1975 229). Og Glenthøjs indsats gjaldt en dømmende provsteret, så ministeriet ikke fik afgørelsen af en sag af »religiøs-konfessionel art« (KD 7/2, 1/3, KiInf 83); han måtte så beklage at RJ fortsat afviste biskoppens mæglingforslag (1976 334), for var det gået igennem, havde alle parter, ministeren inclusive, erkendt, at dåbsforordningen var forældet, når det hører til en præsts embedsopgaver at forberede hjemmet til dåb (BeT 21/3). Sin opfattelse af ministerens holdning begrundede Glenthøj på dennes udtalelse: »Jeg har i visse tilfælde i det sidste år tilbudt nogle præster at medvirke til ... utraditionelle skridt m.h.t. dåbsundervisning ... men på frivilligt grundlag« (folder om søndagsskolernes landsindsamling).

KrF involverede sig i sagen, pastor Honoré bebudede det spørgsmål, om ministeren hævdede en ubetinget dåbsplicht og i givet fald med hvilken hjemmel? Bag lå ængstelse for at her var mere end en problemløs disciplinærsag, men en læresag hvor ministeren optrådte som en slags pave. Dennes svar er ukendt, for der spurgtes derom i kirkeudvalget (jfr. KD 21/2).

Imens var der ved konstitution sørget for betjeningen af RJs sogne (KD 7/2, 13/2), selv påtænkte han ved sine husgudstjenester at holde altergang, hvad biskoppen (HC i det flg.) – vist efter en første tvivl – som ministeriet fandt uforeneligt med suspensionen (KD 15/1, 21/2ff. WA 30/1). Og provsteretsundersøgelsen kom sent igang, på grund af en appel til menneskerettigheds-kommissionen i Strasbourg (BeT 1/2, KD 4/2f. jfr. leder 2/2: RJ må døbe eller gå, han kan ikke gøre sig til herre over andres frihed; afvisning fra Strasbourg KD 27/10).

Undersøgelsen kom omsider (KD 11/3ff. 25/3, Bibelsk Grund 35) og gav HC grundlag for stillingtagen, RJ fik dog betænkningstid til at acceptere HCs

mæglingsforslag, og ellers måtte HC betragte RJs »forbliven i embedet, som uforenelig med den ham meddelte kollats« (KD 30/3f.). Men RJ så kun sin biskop ude på kætterjagt, måske fordi ministeriet havde fået kolde fødder (BeT 4/4), og med en uholdbar skinløsning, »bestemt af biskoppens vilkårlige fortolkninger af den lutherske bekendelse« (KD 5/4f.). Påny kunne grundtvigske folk give udtryk for betænkeligheder ved afsked (DKt 50, jfr. 3, 331 og her 1975 231).

Afgørelsen i ministeriet trak ud, beroede en tid på appel til ombudsmanden for at få en dømmende provsteret (BeT 9/5, Pol 10/5, KD 11/5 og leder 13/5, WA 28/5). Da ministeriet bestemte sig for at afgøre disciplinærsagen med afskedigelse, opgav RJ videre kamp (dagspressen 29/6) – mod myndighedernes fuldstændige tilsidesættelse af Bibelens lære (Bibelsk Grund 52, 104).

I oktober var RJ klar med en frikirke, hvor Guds ord og ikke flertallet skulle råde; medlemmerne kunne ikke tilhøre andre kirkesamfund, nok en vennekreds, ellers måtte der drages skel overfor den folkekirke, som holder hånden »over al gudsbespottelse, alle slags lærdomme og falske hyrder, men (hvor) sandheden ikke må læres og efterleves« (Bibelsk Grund 83, 109, 123). Det brud veg en af de næreste medarbejdere tilbage for, mens en anden blev udelukket på grund af videregående skepsis overfor barnedåben (Bibelsk Grund 124, 150, KD 12/8, 4/10f. 14/10).

Bagefter kunne enkelte spørge om berettigelsen af folkekirkens barnedåbspraksis og dens muligheder for at overleve som folkekirke (Lone Fatum PrfBI 445, E. Strid KD 12/10, Niels Thulstrups hypotese BeT 27/10, 27/11). Glenthøj gjorde op, at der i folkekirken var vundet noget, en ubetinget dåbspligt var ikke knæsat, tværtimod var den undsagt af »den stedlige biskop og det samlede bispekollegium«, ej heller var det sagt, at forældre ikke behøver at være indforstået med at gå i kirke. Tillige var ministeriet standset i iveren for »at »smede« en ny retsbasis som ville have sat bekendelsesgrundlaget ud af kraft« (KiInf 83, KD 3/7, 9/7, 14/7, 19/7 med replik fra ministeren jfr. omtalen af den nye udgave af Aug. Roesens kirkeret, hvor Glenthøj så den ubetingede dåbspligt »reduceret til resultatet af et resonnement« KiInf 105, KD 23/11, 1/12, PrfBI 819).

Udvalget om kirkers brug stillede i sin betænkning forslag om, at det enkelte folkekirkemedlems ret til kirkelig betjening udtrykkelig nævnes i lovene; det tilføjede, at det ikke betød en »ubetinget ret under alle omstændigheder«, for forslaget må forstås »med respekt for de bestemmelser, der gælder om dåb, konfirmation, vielse og begravelse m.m.« (Betænkning nr. 769 50).

Såvel folkeskoleloven som de seneste dåbsaffærer fik stadigt flere til at ivre for, at kirken nu tog fat med en dåbsundervisning, det var uomgængeligt nødvendigt, hvis den skulle overleve²⁴. Efterhånden taltes om »pædagogisk vækkelse« (Brondbjerg KD 17/6, HC PrfBI 608). Den første opgave var at fastholde Folketinget på forpligtelsen til at drage konsekvensen af den nye skolelov og sætte folkekirken i stand til at tage opgaven op (HC IMT 1977 91 jfr. »Uddrag af en debat« 14), den næste var at komme igang. Andre bisper så også

opgaven, men tog sindigere derpå end HC, der ville aktionere.

Også FDF og FPF mente, at der burde handles og fremlagde et formeligt lovforslag om etablering af en »kirkeskole« i folkekirken, ellers eksisterede der ikke længere nogen dåbsopklæring. Man vidste da, at forslaget ville møde modstand, selv i kirkelige kredse. Betænkneligheder kom til orde fra andre sider, hvor den nok ikke var ventet, og modstanden kom og forstærkedes, da de konservative og Kristeligt Folkeparti gjorde FDF/PPFs forslag til deres, mens Venstre på anden vis søgte at sætte menighedsrådene i stand til at tage fat. Grundtvigske præster kunne da være bekymrede over, at en slægt voksede op uden kristen påvirkning i hjemmene, mens andre kunne sige: »Grundtvigsk set er der intet, der hedder dåbsundervisning« – eller: Den nye skolelov ændrer intet afgørende, konfirmandundervisningen og møderne i præstegårdene består jo (Jesper Langballe og Ole Brandt Pedersen DKt 516f.).

Bisperne havde i januar opholdt sig ved, at fritidsloven rummer uudnyttede muligheder for at intensivere den kirkelige undervisning (KD 8/1), året efter virkede det af dem nedsatte pædagogiske udvalg (1975 236) for et religionspædagogisk bibliotek ved præstehøjskolen (KD 7/1 77 jfr. 16/8). I august forelagde HC dem et handlingsprogram: Når dåben ikke kan skilles fra tro og undervisning, så forudsættes foruden forældrenes ansvar for oplæring også, at der står en menighed bag dem om det ansvar. Tiden er ikke til, at kirken overtager al kristendomsundervisning, men den skal have vilkår så den kan bygge videre på skolens undervisning. Først gjaldt det at udbygge konfirmandundervisningen, helst til 2 år, dernæst måtte der systematisk opbygges en kirkelig undervisning, varetaget ikke af kirkelige kredse, men af folkekirken, idet »det må gøres til en pligt for menighedsrådene at bygge en menighedsskole op« også sådan, at de frit kan ansætte fornødent personale. Alt skulle være tilbud, men ligesom intet må hindre mennesker i at komme til dåben, så må heller intet hindre kirken i til det yderste at have omsorg for sine døbte børn (PrfBI 605, Aalborg Stiftsbog 116 jfr. KFUM og K Lederbladet nr. 1, PrfBI 1977 69 og IMT 1977 89).

I bogen »Dåb og dåbsundervisning i folkekirken« betonedede Thestrup Pedersen, at folkeskolens indsats forblev nødvendig langt frem i tiden. Præster skal dog ikke være stillet, så de ved dåben handler med såret samvittighed eller opstiller egne betingelser. Opgaven er at opbygge en livslang kirkelig undervisning, som hjælp til personlig stillingtagen, og det uanset at udenforstående misforstår det som propaganda; dåb og dåbsundervisning er uløseligt knyttet sammen og følgelig gives der »ingen sand kristen dåb uden forudgående eller efterfølgende undervisning«. Den bog fandt påskønnelse (t. eks. Episkopet nr. 3-4, KD 16/10, MrBI 190), men mødtes også med spørgsmålet om, hvad kirkelig undervisning egentlig er? For kan man med Thestrup Pedersen både tale om, at det er »forkyndende undervisning af tro til tro« og, at den »lige så lidt som skolens indførelse i kristendomskundskab

skal være en opbyggelsestime eller en andagtsstund«, spurgte Andreas Davidsen (PrfBl 655).

Men da forelå FDF/PPF-forslaget – som følge af en første indsats bl.a. inspireret af HC – og det fangede opmærksomheden. Ifølge dette skulle enhver i folkekirken have tilbud om undervisning; derfor skulle menighedsrådene have ret til – ja pligt hvis der kom ønske derom fra 10 folkekirkemedlemmer – at oprette kirkeskoler, om ikke i hvert sogn så dog i hvert fald i hver kommune. Den kirkelige ligning skulle dække udgifter til en leder og veluddannede lærere (300 timer), staten skulle så betale til et landsdækkende religionspædagogisk institut og til konsulenter og uddannelsescentre i stifterne (FDF/PPF Lederen nr. 3, 5 og 7, KD 20/8ff. jfr. 10/7).

Glæden over, at der omsider forelå noget konkret, blandedes med nogen ængstelse for, at der gik partipolitik i det (Kr. Jensen KD 24/8, BeT 25/7, 3/10, KD 3/9 og ledere 22/10, 16/12). HC fandt, at det er »just hvad vi mangler«, han håbede og bad til, at det blev gennemført i denne folketingsssamling, og appellerede ikke forgæves til at løbe storm mod de politiske instanser (PrfBl 1977 73, IMT 1977 91, 111ff.). Samtidig søgte FDF/PPF at mobilisere menighedsrådene, at vinde deres landsforening derfor lod sig ikke gøre (FDF/PPF Lederen nr. 10, KD 29/12, MrBl 227 og 1977 8).

Politikere fra flere partier luftede tidligt deres sympati, og KF og KrF lovede at handle, hvis ministeren holdt sig passiv (KD 25/8), forslaget var jo »rigtigt i sin udformning og sigte og fremsat i rette tid« (KrF KD 28/8, jfr. 2/9, BeT 30/8). Økonomiske betænkeligheder bortvejredes, statens udgifter blev kun 3½ million, sagde forslagsstillerne, men også det kunne da tages af kirkeskatten, sagde KrF (KD 28/8, sådan KD leder 21/8).

Betænkelighederne gik på, at forslaget kunne bidrage til, at undervisningen i skolen faldt væk, og det uden at der kom stort flere end hidtil til, hvad kirken byder på (KFUM og Ks formand Aksel Nielsen KD 24/9 jfr. IMT 666, andre BeT 31/10, JyPo 29/8, 12/9 og BeT leder 24/10: En statslig kirkeskole under kirkeministeriet er ikke ønskelig, og unødigt med fritidslovens rige muligheder jfr. Rechendorff: Det fornødne er et forsknings- og uddannelsescenter, samt lokalt flere penge at råde over til frivillig indsats og uden dirigering, KD 22/10). Selv om der er et stort behov for reel undervisning, hvorfor så dog køre sit eget løb med ringe kvalitetskrav og isolere sig og bryde med, hvad der allerede findes af religionspædagogisk arbejde, skrev Andreas Davidsen (KD 5/10, MrBl 236). Og der kom pure afvisninger. Med sin basis i kommunen opløser forslaget sognene og folkekirken splittes, mens den del af folket, der ikke går med, sækulariseres, fandt Riemann (DKT 475, 486 jfr. 466 og Hskbl 607, 718). Redeligt arbejde i skole og konfirmandstue skal ikke erstattes af ideologiske kirkeskoler i slægt med røde børnehaver, sagde Lilleør (BeT 5/9). Også Kirkelig Samling var imod, det forslag vil skabe splid helt ned på sogneplan (Ulsdal KiInf 114 jfr. 119).

Da forhandlingerne i Folketinget nærmede sig, søgte HC 3/11 at samle de positive kræfter om en noget bredere formuleret henvendelse til kirkeudvalget med det ønske, at der åbnes mulighed for at der i sognemenighederne udover konfirmandundervisningen kan etableres undervisning inden for folkekirkens rammer og på dens grundlag, altså ikke en direkte støtte til FDF/PPF-forslaget; det betonedes at heri lå ingen kritik af folkeskolens undervisning, men et ønske om at

supplere denne (DKt 551). Blandt de 31 underskrivere, som efterhånden kom, var Ole Bertelsen, KFUM og Ks Aksel Nielsen og også »menighedsrådsforeningen«s formand, Erik Davidsen (KD 15/12f. om den »brede henvendelse«); denne sidste havde ellers afvist de verserende forslag som »dødsensfarlige«, de kunne skade en fortsat undervisning i folkeskolen (KD 3/12 og »Uddrag af en debat« 24).

Venstre kom især i skudlinien, for at have skiftet kirkepolitik i en håndvending, for at tale om nærdemokrati og så foreslå at tage fra sognene og give til »over-menighedsråd« i provstierne og til stifterne; det indførte flertalsbeslutninger overalt og gjorde folkekirken til en kamplads for grupper, partier og særinteresser, skrev pastor Riber Jensen (DKt 560, 605 jfr. 603 og Hskbl 782: Folkekirken omdannes fra at være et tilbud til hele folket til en foreningskirke). De 31's adresse og KDs begejstring derfor fik Kirkeligt Samfund til at meddele, at det ville opfordre Folketinget til at sige nej til de ejendommelige forslag, ligesom KS ville gøre sit til at give dem »nådestødet« (KD 20/12f. jfr. DKt 466, 547, PrfBl 773).

KD tog de folk i skole, for friheden i folkekirken skal da ikke blot være frihed fra noget, men vel også frihed for andre end præster til at gøre noget (ledere 16/12, 22/12, jfr. 24/12). Det kaldte biskop Dons Christensen frem, han frygtede at forslaget enten førte til noget sekterisk eller i bedste fald blev til et slag i luften, mens folkeskolens undervisning blev truet. Han tilføjede, at han havde henvendt sig til kirkeudvalget med forslag om, hvad der var påkrævet og økonomisk muligt, at styrke den kirkelige undervisning ved at oprette flere præsteembeder i storbyerne og ved at ansætte en pædagog ved præstehøjskolen, der kunne være til rådighed i stifterne og »finde ud af, hvorledes folkekirkens undervisning bedst kan udbygges yderligere« (KD 29/12). Til det sidste replicerede KD: Alt det kan en mand umuligt bestride (leder 30/12).

I debatten indgik spørgsmålet om sognemedhjælpere og/eller pædagogiske medhjælpere, og der viste sig nogen forståelse derfor hos andre end dem, der længe havde talt for det og fortsatte med det (jfr. ovenfor og R. Arendt KD 30/12, endvidere her 1975 237f. 1974 206 og nu bl.a. »Uddrag af en debat« 5, 18, 26 og 15: Det er noget økonomisk overkommeligt, da man mange steder i stedet kan spare præster). Om arbejdet i det ministerielle udvalg skrev biskop Kvist: Tingene skal gå langsomt, hvis det skal gå godt, viser erfaringerne (RoSt 1977 4).

III. Folketing – folkekirke

I sit nye idé-program udtalte Venstre sig for opretholdelse af folkekirken og dens frihedstraditioner; det forudsætter en decentralisering og en række beføjelser bør overføres til menighedsrådene, som skal have øget frihed til at tage opgaver op, herunder undervisning²⁵.

Undervejs med et nyt radikalt principprogram havde det forbedrende udvalg, med K. Helveg Petersen som formand, ment at det, om folkekirken skal opretholdes eller ej, hørte til de »kontroversielle«

spørgsmål, hvor udvalget uden nogen indstilling overlod landsmødet at bestemme sig. Det var nu ikke så tvivlrådigt og forkastede med »stort flertal« den mulighed, at partiet gik ind for at skille stat og kirke, så det radikale Venstre er stadig for den rummelige og tålsomme folkekirke, som den nødvendige forudsætning for et frit menighedsliv²⁶.

Under finanslovsdebatten i foråret gentog kommunisterne deres: Væk med folkekirken straks. Nu kom Fremskridtspartiet med 800 ændringsforslag, næsten alle om besparelser, og det specificerede også de vilkår, der tilmålte folkekirken; af kærlighed til den – for at den ikke skal dø af »lige gyldighedspest«, men kalde på personlig indsats og offervillighed – sattes som mål, at den på få år skal gøres selvunderholdende – og sådan at også kirkeskatten afskaffes, blev det senere klart.

Generelt skulle statens udgifter reduceres med $\frac{1}{5}$. Kirken holdt godt for, bortset fra udgifter til kirkerestaureringer, hvor folketingsflertallet imod FP vedtog at spare $\frac{1}{8}$ af de afsatte $6\frac{1}{2}$ million. Væk skulle ellers foreløbig $\frac{1}{3}$ af de 150 millioner til præstelønninger og -pensioner, halveres skulle udgifterne til pastoralseminariet, præstehøjskolen, Dansk Kirke i Udlandet og kirken i Grønland, mens støtten til deltagelse i mellemkirkeeligt arbejde helt skulle fjernes (Ft Till. D, ændringsforslag 804-820; ved afstemningerne forkastedes DKPs forslag med 157 stemmer mod 11, FPs med 133 stemmer mod 28/35, Ft 7845). Statens støtte til folkekirken er i modstrid med grundlovens § 66, forklarede Glistrup siden (Pol 10/3, BeT 11/4 jfr. 4/4, 18/4 og her 1975 241, 1976 336).

I en ny pjece om »60.000 kr. skattefrit« (af 6/10) opereres for 1978, hvor det store spring frem mod besparelser skal gøres, med 970 mill. sparet på kirken, det set i forhold til hvad Socialdemokratiet da vil spendere, og tilbage blev en udgift på 45 mill., yderligere bemærkes kun, at kirkeskatten forsvinder »pr. 1. januar 1978« (jfr. JyPo 10/10, Hans Bach KD 3/4, »Fremskridt« prøvenr. okt. og KD ledere 13/10, 2/11, 18/11, 25/11). En baggrund derfor angav Glistrup: Lige af skatteyderne betalte pensioner til alle vil give os råd til en god folkepensionsordning i 1978 (WA 21/1 77). Mens Glistrup ellers ihærdigt demtererede falske påstande om partiet, så tav han til gentagne påvisninger af, at FP handler grundlovsstridigt, hvis det ikke samtidig med sine forslag søger folkekirken forhold ordnet ved lov, og at de af FP anførte besparelser »uimodsagt og uimodsigeligt er fup« (BeT 25/4, KD 10/11, 26/11).

Kirkeminister Jørgen Peder Hansen vidste, at dele af hans parti så noget forbeholdent på folkekirken, og at partiets kirkepolitiske linie var lidet selvstændig, det ville der dog blive rådet bod på i et nyt arbejdsprogram (jfr. her 1974 209). Selv var han rede til at forsvare

folkekirken mod ethvert angreb, det var den værd med sin store åbenhed og »absolutte forkyndelsesfrihed«, og ordnet som »den mest demokratiske institution i Danmark«. Folketinget må være forpligtet til at sikre den en rimelig og naturlig virksomhed, så den kan betjene det nære samfund, og her var sognestrukturen »indtil videre det rigtige grundlag at bygge på«. Menighedsrådene skal derfor have de størst mulige beføjelser til »selvstændigt at løse sognets problemer«, herunder »fuldt økonomisk ansvar«, fortsatte ministeren og røbede iøvrigt sympati for en mere differentieret præsteuddannelse, bl.a. mere samfundsorientering og pædagogik; han havde også visioner om folkekirken som en støtteinstitution i medmenneskeligt arbejde og om, at den i højere grad bliver opsøgende i stedet for at afvente, at folk selv kommer²⁷.

Men så kom KF og KrF såre samdrægtigt med FDF/FPF-forslaget om kirkeskoler; det var »rigtigt i sit sigte og fornuftigt i sit indhold«, sagde de (Burgdorf KF Ft 20/10 677). Venstre havde afslået at gå med her (KD 22/10) og 9/11 lagde det op til mere, nemlig ved en folketingsbeslutning at opfordre regeringen til i indeværende samling at søge menighedsrådene sikret »adgang til selvstændigt at afholde udgifter til kirkelige formål, som (de anser) for nødvendige til styrkelse af menighedens liv og vækst«. Det viste sig, at ingen af forslagene ret blev påskønnet af andre end forslagsstillerne selv. Størst kølighed mødte Venstres forslag.

Nærdemokratiet må øges betydeligt, så folkekirken kan give »stikordet til menighedens liv i hverdagen«, og menighedsrådenes arbejdsfelt skal ikke afgrænses nærmere, for mere frihed, mere ansvar og mere myndighed vil øge interessen for rådene, når samtidig bredden og åbenheden i kirken er sikret, sagde pastor John Haaber ved forelæggelsen af Venstres forslag. Bag lå tanker om yderligere at styrke demokratiet ved provstisamråd, med alle sogne repræsenteret, og ved stiftsråd, som kan koordinere lokale initiativer og selv placere det antal præster, som ministeriet afmåler (Ft 1350 jfr. MrB1 256). Mens bemærkningerne til forslaget taler om »at overveje« flere forhold, så sagde Haaber at »Venstre foreslår« det og det. Han var initiativtageren, blandt de 6 andre bag forslaget var folketingsgruppens formand, Knud Enggaard, men ikke Hartling (KD 27/10).

Forud havde Haaber påny (1976 noterne 45 og 47) påtalt pression ved sognesammenlægninger, det undskyldtes ikke af nye embeder, for kirkens aktivitet skal øges, ministeriet skal ikke udhule og udsulte den ved tilfældige indgreb (Pol 11/2, KD 26/1, 13/3, 8/4, 3/5, 7/5). Og biskop Holm udrød: Haaber burde kæmpe mod de uforsvarlige forhold i byområderne, og ikke gøre noget helt urealistisk til »sit livs mærkesag« (KD 10/4, jfr. her 1976 336).

3/12 hentede de 2 forslag pæne ord om den gode hensigt bag. Overfor KF og KrF

pegedes på de følger forslaget kunne få i folkeskolen; og overflødig var det, for »en kirkeskole kan med øjeblikkeligt varsel etableres i alle sine former under den nugældende (fritids)lov og i alle sogne«, lød det bl.a. (RV Ft 2582), ministeren – forundret over så hastigt et initiativ og over at det var et privat initiativ – tilføjede, at ellers kan rådighedsbeløbet bruges (Ft 2572). Her var tale om en alvorlig trussel mod folkekirken, man lagde grunden til en – ukristelig (Poul Dam 2584) – opdeling af mennesker, til skade for »den lille mand med den lille tro«, indvendtes der videre (Dorte Bennedsen S 2578, Eva Rothenborg FP 2580), en sådan kirkeskole kunne også ende som en ghetto (Birte Kjærum RV Ft 2583 og KD 18/12).

Venstres forslag gav flere anledning til at bevidne menighedsrådenes sympati; S talte om en fornuftig decentralisering, så rådene får et fornuftigt arbejdsområde og egen kompetence (Ft 2596, jfr. 2577), mens FP lovede dem fuld frihed, når statskirken var ophævet (Ft 2597 jfr. 773). Undtagelsen var SF, for her var ikke tale om nærdemokrati, men om råd som en »pseudodemokratisk narresut« og imod folkekirkens egen idé tillod man snævre kredse at sætte sig på den, sagde Poul Dam, som fandt det yderst betænkeligt at give rådene flere beføjelser »udfra principielle demokratiske og statsretslige hensyn«²⁸. Ministeren fandt så en grund til at forsvare »en utrolig god ting«, at ministeriet har beføjelse til at oprette, nedlægge og omlægge præstestillinger (Ft 2594).

Mod det andet forslag indvendte Haaber, at menighedsrådene generelt skal have større handlefrihed, mens det var meget betænkeligt at lovgive om et enkelt område. Burgdorf var ængstelig både ved Vs rene liberalisme – hvad indebar det, spurgte han og andre – og ved de nye unødige organer, disse taltale dog KrF (Ft 2579, 2600ff.).

Hvad bliver det til med sognemedhjælpere, lød det snart fra KF og KrF (2586, 2588, 2574). Ministeren havde just forhørt sig om udvalgets arbejde og kunne sige, at der om »nogle måneder« ville komme meningstilkendegivelser derfra, ikke en færdig betænkning (Ft 2591 jfr. MrBl 150, PrfBl 1977 2 og RoSt 1977 4). Haaber måtte så spørge, hvornår præstehøjskolen blev istand til at give den pædagogiske undervisning, som er forudsat, og som der er behov for. Her håbede ministeren på et resultat senere, mens »vi nu forsøger på ad mere frivillig vej at tage det problem op« (Ft 2579, 2590).

Den debat var forstemmende, især indvendingen om at øget indsats vil sætte skel, kommenterede KD, for nu overlader man »foreningskirken« tingene og folkekirken må altså ikke komme med et folkekirkeligt og ikke partipræget undervisningstilbud (leder 7/12).

I sin nye optagethed af, at der ikke ved sognesammenlægninger skabes urimeligt store pastorater, fandt præsteforeningen nu forståelse hos »menighedsrådsforeningen«²⁹. Og om få år er der snarere arbejdsløshed end præstemangel, sagde formanden Olav Lindegaard. Professor Børge Diderichsen forudså vel, at den midlertidige lov fra 1971 om særuddannelsen, som har haft gode virkninger, ikke forlænges, men der vil være præstemangel, så længe menighedsrådenes valgret er illusorisk³⁰.

Kirkeministeren bestemte sig omsider for at afskedige pastor Sven Voss i h. t. tjenestemandsløvens § 43 (KD 3/2 jfr. her 1976 341). Tidehverv lagde ud med skarp kritik af den illoyale biskop, som i stedet burde være afskediget; forkyndelsesfriheden undermineres, når der ved misbrug af § 43 skabes præcedens for, at præster skal være i overensstemmelse med menighedsrådene, så de uanset klar evangelisk forkyndelse kan afskediges, blot der klages længe og meget³¹.

Teoretisk set kan forkyndelsesfriheden stadig trues fra oven, i praksis synes det dog kun at kunne ske fra neden, mente Lindhardt og tilføjede, at det bør § 43 korrigeres efter, og kan det ikke ske, så bør muligheden med åremålsansættelse overvejes (PrfBl 497 jfr. Birthe Kjærum MrBl 156 samt her 1976 342 og 337).

Nogle præster vakte opsigt ved en aktion for at få deres forening til at vise tilbageholdenhed med lønkrav, så lønningerne blev som for faglærte arbejdere; de var for større økonomisk lighed ude som hjemme, og samtidig kunne der vindes penge til flere og forskelligartede præstestillinger³². Lindegaard meldte hus forbi, hans forening som tjenestemændene i det hele viste tilbageholdenhed og ville det fortsat, forudsat at også andre grupper gjorde det; kløften mellem rige og fattige lande bekymrede ham også, men sagde han »herom må vi debattere og beslutte os som almindelige borgere«³³.

Præsternes tjenestemandsstatus syntes at kunne koste nok en pris (1976 336), idet finansministeriet fandt, at præsters boligbidrag bør ansættes til, hvad tilsvarende boliger på stedet koster. Konsekvensen kan blive et modkrav om, at præsters boligpligt skal væk, sagde præsteforeningen, men det er dog en fordel for præstegerningen, at præsten bor i sognet, uden vil der gå noget uerstatteligt tabt, især i landsognene. At her var særlige hensyn at tage, det vidste nu også kirkeministeriet og »menighedsrådsforeningen« (PrfBl 248, 432 og 1977 1, MrBl 154).

På en avisforside lød den kvikke overskrift: »Økonomisk kaos truer kirkens økonomi« (Pol 10/12). Men knirke gør det. Det føler kommunalbestyrelserne i de små kommuner, og de arbejder for en samlet indsats for en udjævning af kirkeskatten (KD 25/11 jfr. MrBl 11). Kæmpeudgifter til restaurering af kirker og kirkeinventar volder kvaler i selv større byer³⁴. I København er det særligt problematisk, den kommunale indsigelsesret (20%-reglen) spærrer for at kirkeskatten giver tilstrækkeligt, samtidig med at det vigende folketal og svage beskatningsgrundlag i det hele forstærkes for kirkeskatten ved udmeldelserne af folkekirken, tilmed fører her de velstillede –

procentvis – an; da de fleste udgifter er urørlige bliver udgifterne til »kirkens daglige liv ... stærkt forfordelt« (budgetprovst Ahlmann Olesen Landemodeakt 1975 34). Problematikken og dens omfang har Kirkefondet længe erkendt (jfr. årbog 36), kirkeministeriet synes nu at have taget den op³⁵.

I alt 7, tildels meget store, kirker blev indviet i 1976, hvortil kommer et par vandrekirker i vækstområderne. Tillige udvidedes nyere kirker med konfirmand- og mødelokaler, en sognegård og et »konfirmandhus« (til 3/4 mill.) blev også til virkelighed; ret så mange projekter af den art er på vej, herunder overvejes også tilbygninger til middelalderkirker³⁶.

Betænkningen om kirkers brug kom med forslag om en liberalisering, under skyldig hensyntagen til kirkerummets karakter og bestemmelse. Drejer brugen sig om kirkelige formål foreslås afgørelsen henlagt til menighedsrådene, er der tale om verdslige øjemed skal biskoppens tilladelse indhentes. Med heri er også forslag om en fælles betegnelse for alle folkekirkens faste præster, enten præst eller sognepræst, og om den ændring ved sognebåndsløsning, at tilslutning til et andet sogn sker alene ved en anmeldelse til menighedsrådet, som skal tages til følge³⁷.

Reaktionerne var få og beherskede. Kirkelig Samling måtte da gå imod, at kirkerne skulle forvandles til kulturhuse, den indsigelse forstod Tidehvert og andre ganske. Ændringerne ved sognebåndsløsning kaldte især grundtvigske protester frem mod det alvorlige angreb på sognet og folkekirken³⁸.

Københavns biskop, Ole Bertelsen fandt grund til at gentage et pålæg om den altovervejende hovedregel, at der ved kirker med mere end 1 præst er 2 søndagsgudstjenester (Landemodeakt 1975 15, KD 30/11). Det affødte den kommentar: »Kirken skal ikke indrette sit tilbud efter efterspørgselen. Den skal komme med sit tilbud i håb om, at efterspørgselen vil vokse«, noget som vel også er begrundelsen for nyt kirkebyggeri (chefredaktør Fog-Petersen WA 3/12).

IV. Indenfor rammerne

1. Forslaget til bibelske læsninger i *gudstjenesten* (1976 337) medtog ret meget fra det gamle Testamente, og læsninger derfra tænkes brugt på epistlernes hidtidige plads – for at understrege menneskets skabthed og de gældende livsvilkår, for at give den historiske baggrund for

evangeliet og for at lade spændingen mellem lov og evangelium stå i al skarphed. Brugen af skiftende tekster opretholdes alene ved prædike-teksterne, og her udvides valgmulighederne, så også episteltekster kan bruges, for at lette forståelsen af de komplicerede Paulusbreve. Epistlerne (fra 1. tekstrække) tænkes anvendt som udgangslæsning, så de ikke kommer til at fremtræde som en betingelse for evangeliet (jfr. MrBl 4, KD 20/11 og her 1975 note 47). Udvalget håbede at drøftelser og afprøvning ville give det hjælp til dets videre overvejelser.

Reaktionerne spændte fra pure afvisninger over alvorlige betænkeligheder af teologisk og pædagogisk art til nogen forståelse, det nok især for at GT inddrages mere i gudstjenesten.

Glenthøj afviste den omkalfatring, hvormed den stærke teologiske og kirkepolitiske junta leflede for folk og vel lagde op til, at epistlerne med tiden skal ud³⁹. Andre talte om en fuldstændig ændring af gudstjenesten og måtte også spørge, om G.T. er ret så forståelig for menigheden (Hans Kvist KD 13/1), endside da for kirkefremmede (Eduard Nielsen PrfBl 627 jfr. 27, WA 22/10). G.T. er hedenskab, lød det også (WA 9/1, MrBl 5); nogle af de valgte tekster er i hvert fald ukristelige, og forslaget var uanvendeligt, mente N. H. Gadegaard, som nok var for at G.T. blev brugt, men på en bedre måde (KD 30/10 jfr. PrfBl 628).

Formanende epistler som udgangslæsning forstyrrer vist gudstjenestens hele sigte, var én indvending (Kvist KD 13/1), en anden var, at den placering er helt forkert, de skal stå på lovens plads og forud for evangeliet (PrfBl 133, 82, KD 11/2, RoSt 91).

Man vil have en friseret gudstjeneste, hvis blodfattigdom holder de unge væk, og vil ikke vide af G.T.-teksterne, fordi de er stærke og forvandler Kristusforståelsen, svarede en fra udvalget (Erik A. Nielsen KD 20/11). Andre var indforstået hermed. Kristendom uden lovens tale om Guds vrede ender i sentimentalitet. Det er lyrik at tale om syndernes forladelse, hvis der ikke tales om skyld, og skyld overfor Gud. Og den er virkelig, men fjernes G.T. bliver det lettere at besnakke folk til at opgive skyldfølelsen, og at give det ud for kristendom er falsk varebetegnelse, skrev frimenighedspræst Niels Thomsen (Hskbl 305 jfr. 350).

Udvalget spurgte siden bisperne om deres syn på, at det sidste spørgsmål i vielsesritualet, om livsvarigheden, udelades. Nogle af dem fandt det rigtigere med en formaning i stedet, med viden om at det kunne misforstås som om de accepterede de mange skilsmisser (KD 24/5f. 2/6). Også her skal afstanden til Jesu Kristi kirke øges, lød det fra Kirkelig Samling, som formanede menigheden til at modsætte sig, at ritualet omformes, så det virker til ægteskabets opløsning (re-f 27, KiInf 84).

Sidst skal det nævnes, at Kirkeligt Samfund og Dansk Kirkesang fandt sammen om at udgive et tillæg til salmebogen »46 salmer«, især af Grundtvig og K. L. Aastrup (KD 21/2, 21/10).

2. Folkekirkens krise drejer sig ikke, som det ofte hævdes, om *forkyndelsen*, det er en krise i menighedens fællesskab, hævdede den siden til rektor udnævnte Gerhard Pedersen. Bag ligger opløsningen af menneskelige fællesskaber, og større slid fra præsternes side hjælper ikke, de vil blot forløfte sig derved, løsningen så han deri, at de enkelte menigheder og organisationer eksperimenterede sig frem, og idet det fastholdes, at der også skal bæres vidnesbyrd om Guds gerninger i verden, og at vidnesbyrdet skal omsættes i handling (mission 105).

Johs. Aagaard fortsætter sit slid for en alternativ kirke, som ikke flygter ind i fortiden. Og mens nyreligiositeten bider mere fra sig, planlægger han en forstærket indsats derimod.

Selve vor kirkeinstitution, med de værste følger, hvor arbejdet nu lykkes, hindrer ifølge Aagaard lægfolket i at se sig som præster, med en tjeneste »af væsen og i alle henseender politisk«, og præsterne i at se sig som lægfolk, ude af den gejstlige sfære og anbragt i den verdslige, profane virkelighed; vejen frem er vidt forskelligartede små basismenigheder, hvor parterne kan finde deres identitet og i fælles mission lægge krop til kærlighedens tjeneste; basismenighederne har fremtiden for sig og deres fællesskab vil snart være det blivende i storbyernes sognemenigheder (KD 25/9, Mission 116 jfr. her 1976 338).

De hjemlige missionselskaber høstede på Roskilde-mødet skarp kritik for deres a-politiske orientering om verden ude (KD 27/1). Og Nairobi-mødet (1976 339) fandt Aagaard gråt og tamt, dog heldigvis ikke i pagt med tidens højredrejning, for her videreførtes Verdensrådets samfundskritik og dets politiske opgave samtidig med, at mødet bekræftede kirkens missionsopgave (KD 24/2 jfr. 10/2 og 14/2).

Aagaard planlagde et center, hvor nyreligiositetens ofre kunne få hjælp, og søgte det lutherske Verdensforbund om penge dertil (KD 23/11 jfr. her 1976 339f.). Dette og brugen af resultater fra et forskningsprojekt om nyreligiositeten ved Århus Universitet, førte til fornyede angreb på »hans systematisk folkekirkenedbrydende arbejde« (Langballe JyPo 30/10ff. jfr. her 1976 328), noget som FP måtte spørge hele 2 ministre ud om i Folketinget (Ft 10/11 1418ff.). Aagaard mødte andre modangreb. Scientology-bevægelsen, der forgæves havde søgt kirkeministeriet om at blive anerkendt som trossamfund, bebudede sagsanlæg mod ham for injurier (KD 13/1 77 jfr. DKt 1977 20, KD 8/4, 17/5, 25/11 og 7/1 77). Det energiske Transcendental Meditation afviste, at det fremmede bestemte religiøse holdninger, ved sin teknik ville man hos den enkelte fremme individualiteten og helhedsopfattelsen – hjælpe til at skønne rigtigere og tolerant at fordømme mindre (KD 30/6 og 20/10 75 og WA 19/3: 15.000 har lært TM, især de sidste 3-4 år, jfr. her 1976 339).

Er vi ved at misbruge Luthers to-regimentlære stik imod dens sigte, ved alene at fastholde dens skelnen mellem evangelium og politik mens vi glemmer den sammenhæng derimellem, som den også gør gældende, når fornuften idag bruger læren til sine egne formål, og når det verdslige regimente modsat Luthers tid er blevet helt autonomt, overvejede professor Theodor Jørgensen. Men det er nødvendigt at fastholde begge dens bestanddele, og det åndelige regimente må være det verdslige regimentes kritiske samvittighed; evangeliets forkyndelse vil konkretiseres i menneskelige forhold, derom var han ikke i tvivl, ellers blev det åndelige regimente til ren inderlighed og kirken blev en institution til fremme af en bestemt gruppes religiøse interesse.

Selv mærkede Theodor Jørgensen problemet i teologiens forhold til filosofi og samfundsvidenskaber, som den i sin selvskabte isolation har svært ved at komme i samtale med⁴⁰.

Vil professor Ole Jensen som før læremesteren K. E. Løgstrup kunne formidle det? Hans optagethed af filosofisk og teologisk at fundere den indsigt og indsats som er bydende nødvendig for at undgå økologiske katastrofer blev ænset af andre end teologer, og de sidste fandt nye udfordringer i hans alternative teologi.

Ole Jensen (1976 339, 1975 256) udvidede Løgstrups analyse af menneskelivet til også at omfatte naturen. Disputatsen »Theologie zwischen Illusion und Restriktion«, fulgt op af flere indlæg, rummede opgør med Herrmann og Bultmann og deres accept af sækulariseringen; her skulle i stedet motiveres en teologi – om Guds skabelse af alt skabt også naturen, som kan bidrage til at fjerne passiv beskuen af, at jorden bruges og slides op – i modsætning til såvel teologiens som også marxismens accept af Vestens handlingsbesættelse og vækstvanvid. »Spontane livsytringer« som harme og fortvivelse skal også have plads, følelserne giver en sandere erkendelse af og holdning til den forstandsskabte krise.

Hjemlig vulgær-sækulariseringsteologi fordømmer forskelsløst al religion og ser ikke, at den økologiske krise tvinger til at skelne mellem, hvad der skal forkastes og hvad der skal bruges. I lutter iver for at bekæmpe gerningsretfærdigheden opgiver man handling, som om »undladelsehandlinger ikke også er gerningsretfærdighed«; gode gerninger er nu en menneskepligt, er de ikke specifikt kristelige så kan det, der er ens menneskepligt også kaldes ens kristenpligt.

Kristendommen indeholder filosofi, forkyndelse og utopi, og den kan ikke standse op, hvor barmhjertigheden som idé skal blive konkret; gør den det, må man spørge om grunden er, at det »gavner det folkekirkelige establishment, præste- og teologstanden«? Den moderne fuldkommenhedslængsel er jo ikke blot selvisk, det er den, dog også mere end det, og den åbner en mulighed mellem heroisk overanstrengelse og fortvivlet resignation. På grund af despekt for naturen sættes kapitalisme som marxisme til side, idet dog den sidste har ret i sin afsløring

af undertrykkelse. Men ifølge Ole Jensen rummer nymarxismen en »ægte dialektisk-teologisk indsigt. Og den bereder den herskende teologi vej ud af nihilismen ved at give den chancen for at skelne mellem selvsikringsbestræbelser og forventninger på livets vegne i den religiøse fuldkommenhedslængsel«⁴¹.

Ikke uventet mødte Ole Jensen i Grundtvigsk Konvent af 1916 beskyldninger for ny-platonisme og Løgstrup-panteisme⁴². Det konvent fik iøvrigt af Vilh. Krarup at høre, at Søren Kierkegaard repræsenterer den sande folkelighed og ikke teoretikeren Grundtvig, som er og bliver i bund og grund ufolkelig (KD 8/9).

3. Af foreninger og institutioner syner Indre Mission mest.

Uanset tidens sande åndelige forvirring og mange tyverier af åndelige og evige værdier værner IM sin arv (Kr. Friis KD 15/6ff. jfr. her 1976 340). Det betød bestemt afvisning af, at IMs søndagsskolearbejde skulle indgå som led i en mere folkekirkelig dåbsundervisning, der skulle ikke pilles ved bibelsyn eller arbejdsformål (KD 24/5f.). Det betød også, at en missionær måtte forlade IMs tjeneste, da han mente at måtte være aktiv også i den karismatiske bevægelse (KD 1/5). IM véd, at man må gå imod denne; her prises Herren på en måde, der ikke står tilbage for hedenskabets ekstase, her indføres skel mellem åndsdopte og ikke-åndsdopte, ikke mellem troende og vantro, og IM skal virke ind i folkekirken ikke ud af den, som man gør det i den bevægelse, sagde pastor Ørum Jørgensen⁴³.

Efter fornyet spænding fandt IM og KFUM og K sidst på året sammen om en ny samarbejdsaftale, begge parter ville undgå et brud. Den gav IM større aktionsfrihed, idet det står begge parter frit for at tage et arbejde op, hvor det findes nødvendigt, egentligt organiseret arbejde med medlemskab blev dog forbeholdt KFUM og K⁴⁴.

Da havde provst Sv. Aa. Nielsen med øje for kirkens største fare, den skæbnesvangre højredrejning, beklaget at IM – trods alt (1976 340) – var blevet overvældet af den yderste højrefløj. Han kunne ikke tie til, at IM i frygt for alt nyt ville bevare ved at konservere og ligesom i mistillid til Helligånden afviste åbenhed overfor menneskelivet, tog sin gamle ensretning frem igen, ja ikke undså sig for censur og mistænkeliggørelse. Der kom ingen fornyelse, når man i stedet for selvpøgor holdt vældige taler om andres ugudelighed⁴⁵.

Sammen med isolationen i de kristne friskoler undsagde Sv. Aa. Nielsen fundamentalismen på IMs bibelhøjskole (1975 248) og på Menighedsfakultetet og også Kirkelig Samling, der var rykket ud til

højre, så midterfløjen ikke længere kunne være med, og var endt med det helt sekteriske forslag om en viebiskop⁴⁶.

Menighedsfakultetet i Århus melder om fortsat vækst (KD 12/2); også KFS ekspanderer trods pengemangel og oplevede »lidt af et gennembrud« i den københavnske studenterverden⁴⁷. Undervejs var man sig bevidst faren for, at »højrefløjen kan slide sig op i indbyrdes diskussion og kappestrid om at være mest rettroende«, mens de mange uomvendte forsømmes⁴⁸.

Vilkårene udefra eller egen lyst fører til omstillingsprocesser flere steder. Som andre har de folkekirkeligt opbyggede foretagender pengesorger, her forstærkes de af statens sparekniv. De socialt engagerede ser opgaver nok, og har lettere ved at samle penge ind, bistandsloven kommer med yderligere lettelser, men betingelserne derfor må overvejes.

Fortsat stigende medlemstal (nu 4.444) vidner om, at Det danske Bibelselskab har forladt en tilbagetrukket plads (her 1971 209). Det skyldes øget oplysning, dels udfra etablerede stiftsudvalg, dels aktivitet med bibeludstillinger, men også Seidelinernes oversættelse (nu 115.000 expl. jfr. 1975 246). Selskabet føler sig stærkt forpligtet på internationalt plan, og herhjemme må det overtage opgaver, som staten før har bekostet. Først gjaldt det at komme igang med en ny oversættelse af det gamle Testamente og sidst udgivelsen af en endnu mere påkrævet oversættelse heraf på grønlandsk (om G.T. årbøger 1970, 1974ff.; om ny retskrivning på Grønland, som gør Bibelen ulæselig for unge, og den 100 år gamle oversættelse af G.T. årbog 1976; reaktionerne på ministeriets afslag årbøger 1975 og 1976). Statens holdning førte til den kommentar: Det er fortvivlende at leve i et land, der vitterligt har en folkekirke, men også et kirkeministerium, der fører folkekirken i munden uden i praksis at realisere den (Theodor Jørgensen KD 23/9).

Økonomien tvang Kirkefonden til selvbesindelse, for det er til at samle ind til kirkebyggeri (d.v.s. den konsulenttjeneste, som det finder bør dækkes af det offentlige, udgifter til stadig flere vandrekirker og opførelsen af menighedslokaler), men det kniber at vinde gehør for det menighedsdannende arbejde. Men vægten skal lægges »ligeligt« på begge felter, blev konklusionen i 1976. Grundene til vanskelighederne så nogle deri, at der var behov for større bredde, andre fandt at man havde tabt sin profil, var for lidt påtrængende og var endt i en mudret folkekirkelighed (årbøger 75 og 76, KD 10/11f. 1975 jfr. her 1971 210).

Fonden er bestandig med i forhandlinger om en kirkelig voksenundervisning, og for i sognene at få stillinger dertil og til diakonalt arbejde, tillige ivres der for at få kirken til at fungere i erhvervslivet bl.a. gennem milieupræster (årbøger 1973-76, »uddrag af en debat« 22, 26 jfr. her 1975 236, 1974 200 og 1973 279). Forsøg i nogle sogne med en »Aktion ansvar« fandt man så lovende, at man mente flere sogne burde være med, det vidste man dog, at flere store bysogne ikke mere havde

kræfter til at tage en sådan menighedsopgave op (årbog 1976 47 og 61, årbøger 1974-75, KD 23/2 72, 17/3 73, Episkopet 1/74). Økonomien har bremset studiearbejdet med sogn og samfund, med social- og arbejdsetik og med gudstjenestefornyelse, men det skal fortsættes. En foreløbig konklusion herfra lød: Det er blevet os klart, at det ikke længere er nok at hjælpe enkelt-mennesker, men der må også på nationalt og internationalt plan gribes ind mod uretfærdige og umenneskelige strukturer (Jørgen Fabricius årbog 1976 45 jfr. årbog 1974 51).

Indenlandsk Sømandsmission glæder sig over, at kredsene kan bære arbejdet oppe. Det lettes af, at udviklingen i søfarten bevirker, at sømandshjem i Syd-Danmark kan undværes, men penge skal der til, også fordi der efter ønske derfra er oprettet 5 hjem i Grønland (årsberetninger 70/71 og 75/76, KD 9/8 og 25/8 73 samt 4/9 jfr. her 1971 208).

Dansk Sømandskirke i fremmede Havne kunne en tid glæde sig over at have de fornødne præster og penge, for statstilskuddet voksede til over halvdelen af udgifterne (KD 20/9 71, 18/9 72 jfr. her 1971 208). Man kan forstå, at staten nu sparer, men føler sig hårdt ramt, når 2 af 10 præstestillinger må nedlægges. Staten kan spare sømandskirken ihjel, hed det, og vi må uden frygt for yderligere nedskæringer kunne bruge præsterne og tilskuddet, hvor vi mener at behovet er størst. Det er fristende at overlade staten opgaven – forpligtelsen er jo folkekirkens (Havnen 5/71) – men statsinstitutioner er upersonlige, ligesom privat indsats er et sundhedstegn (Havnen 5/75 og nr. 1 og 4, KD 6/9 og 8/9 75); et spørgsmål her er også, hvorfra afløserne i kredsene kommer (KD 17/9 73).

Dansk Kirke i Udlandet (hvis organ benævnes DKH) har forlængst i en ny formålsparagraf udtalt sin folkekirkelighed (KD 14/1 71, DKH 4f/72). Længe drøftedes målsætningen, for dansk kirkeliv ude er noget foreløbigt, og som kirkesprog er dansk mange steder på vej ud (DKH 5/71, 5/72 og 4/74, KD 10/9 73 jfr. KD 5/9 72 og 23/1 75, BeT 9/9 73), det endte med et: DKU skal ikke fremme assimileringen, men heller ikke bevidst bremse den (DKH 4/75). En opgave er at få hjemmearbejdet decentraliseret, også for at komme væk fra sædvanen med store underskud (DKH 3f./75 jfr. her 1971 208), hvad ikke lettes ved, at statsstøtten beskæres. Det letter at arbejdssteder og arbejdsstaben reduceres, når det da sker som i Argentina fordi man indser nødvendigheden af assimilation og vil klare sig selv (DKH 4/75), men nye behov melder sig, længe er der talt om betjeningen af turister og udlandsdanskere, især i Spanien, men sidst også i EF-hovedstæderne, og i Bruxelles kom man igang (DKH 4/74, 4/75 og 5/76).

Ifølge en ny kgl. anordning af 10/3 fik sekretæren i det præsteløse Göteborg tilladelse til at forrette dåb og nadver (Havnen 84, DKH nr. 5: Sig så ikke at folkekirken er uden fleksibilitet, jfr. PrfBl 725). Det fik Kirkelig Samling til at tale om underminering af præsteembedet; Bibelen, bekendelserne og den apostolske ordning skal altså bare »vige for livet« (KiInf 93, re-f 60, 85).

Også i Sydslesvig havde staten betinget sig, at præstestillingerne reduceres af hensyn til præstemangelen (DKH 4/73, 4f/74 jfr. KD 22/3 73 om Dorte Bennedsens stop for en stor generel plan). 1972 vedtog Dansk Kirke i Sydslesvig en ordning med medlemsbidrag, og ikke »udelukkende forgæves«, den vinder frem men ikke uden modsigelser, og vejen til selvunderhold er lang, erkender man; der må også advarsler til mod at folk udmelder sig af den tyske kirke og går ind i den danske for at spare kirkeskat (DKH 4/76, FIA 16/2, 3/12 og 13/12 74 samt 15/2, 20/2, 10/5,

25/5 og 30/11 75). Med glæde meldes herfra om rolige, folkekirkelige forhold, dog ledsages glæden af undren over at mange dansksindede sydslesvigere ikke også tilslutter sig det kirkelige fællesskab (Ingemann Christensen FIA 31/5 73 og 10/5 75 samt 29/5 76 jfr. 16/6, DKH 4/76). Siden overenskomsten hersker der så gode forhold til den tyske landskirke (1970 164).

Kirkens Korshær virker med stor frimodighed, uden tvivl om sin berettigelse. Arbejdet vokser og pengene kommer. På Vesterbro gav ministeriel imødekommethed endnu en »korshærspæst« til hjælp for arbejdscentralen der, og efterhånden findes der 13 steder i provinsen en slags Sct. Nicolai-tjeneste (KD 21/10 74, 25/10 75, Korshærbladet 1974 90 og 1975 40 samt 1976 13, 50 jfr. her 1971 209). Vi skal være hvor ingen andre er, altså være et alternativ, sagde formanden Pia Kiørboe (KD 23/10). Også derfor besluttede man sig til at holde 4 institutioner fri af bistandsloven, så man selv helt kan bestemme, og så de ikke ved lovens minimumskrav bliver for fine institutioner (KD 26/10 jfr. her 1976 343). Og derfor måtte man, trods forundring/forargelse, gå ind for Fristaden Christianias ret til at fortsætte (KD 4/12ff. 75 og 7/1, 27/1, 31/1, 11/2; anden forståelse Græsholt og Ole Bertelsen Pol 8/1 og 25/3).

De 2 diakonskoler udvider og har fulde huse, næsten halvdelen af eleverne er kvinder (KD 11/9 73, 22/8 75, Medd. fra Århus Stift 1974 46, IMT 1975 653 jfr. her 1971 209). År for år går antallet af diakonisser ned, diakonisseindvielser hører sjældenhederne til (1975 var der 234 + 198 diakonisser, ca 40% over 70 år). Det gælder at være munter og gøre dagens gerning, så længe det er dag, hed det alligevel, idet det *da* tilføjedes at kristne ikke behøver at spørge om de skal bakke ud, når andre i velfærdssamfundet ideologiserer (Johs. Müller, Skt. Lukas Stiftelses årsbog 70/71ff.).

De 3 vedkommende hospitaler står så som andre private hospitaler i en klem situation (1976 343). Private selvejende institutioner kan ikke længere leve højt på offentlige midler, uden at de folkevalgte råd får indflydelse, skrev amtsborgmester H. K. Brinth, som ikke mente, at disse ville forgribe sig på Kolonien Filadelfias særpræg, med mindre dens ledelse lagde op til konfrontation, et andet problem var så at udrede diakonskolens forhold til Filadelfia. Forstander Paul Honoré fandt også, at koloniens egenart erkendtes fra alle sider, ligesom udgifter til kirke, diakonissehus og diakonskolen medtages blandt de tilskudsberettigede udgifter; der var ikke tale om indblanding i koloniens indre liv, men det offentlige er på vagt overfor åndelige overgreb (årsskrift 76). Diakonissestiftelsen og Skt Lukas Stiftelsen mærker, at kommuner og amtskommuner gør mindre brug af dem, selv om der vises alle mulige hensyn, så er fremtiden usikker; det véd man dog, at man »ikke er ved at blive offer for attentatforsøg eller anden ondsindethed« (årsberetninger 75/76 jfr. KD 19/12 og Korshærbladet nr. 6).

På anden vis er man vant til at være i forsvarsposition. Vist kan kristne intet gøre uden at risikere at misbruge Jesu navn, men går de sammen for i fællesskab at løse en opgave, som de som tilgivne syndere mener at have fået pålagt, bliver det da ikke ukristeligt ved brugen af adjektivet kristeligt; navnet bruges ikke i hovmod, men i lydighed og taknemmelighed, og just derfor tager vi ikke æren fra Herren, skrev Diakonissestiftelsens nye forstander H. J. Torkelund, ansat for at »forme en nutidig kirkelig og diakonal uddannelse«. Han fortsatte: Nogle kristne holder sig borte fra verden, den identificerer andre sig med; for ikke at blive de første lig

lever de stik modsat for at bevare den rene tro og gør det til en ideologi, at de ikke vil være ideologer, men et kristen-menneske har vel sin frihed, uanset andres meninger og alle mulige bimotiver (Diakonissestiftelsens årbog 73/74 jfr. Erh. Jørgensen s.st. 70/71).

Her holder man liv i tanken om sognemedhjælpere og vil ikke lade sig nøje med officielle afslag, hvorfor ikke kalde på offervilje og begynde, hvor der er brug for sognemedhjælpere, »så vist som en levende kirke ikke blot skal være en ramme om forkyndelsen, men også »et trosfællesskab« der handler sammen som en konsekvens af at have hørt evangeliet«, skrev Johs. Müller (Skt. Lukas Stiftelsens årbog 75/76). – Noget nyt var Diakonissestiftelsens indbydelse til unge, om mod et beskedent vederlag i et »diakoni-år« at tage meningsfyldt arbejde op, fortrinsvis uløste opgaver; efterhånden var 21 kirkelige institutioner med og man hentede 1975-76 erfaringer, der opmuntrer til at fortsætte (årbog 74/75ff., KD 16/1, 21/5 og 16/8 75 samt 15/5 76).

Kristeligt Dagblad er i vane med at leve livet farligt. 1,2 millioner indsamlet hjælp ikke længe som følge af aftalebrud om trykningen (KD 3/6 72, 30/5 73 og 29/11 74 jfr. her 1972 249), tillige svigtede annoncetilgangen og abonnentallet dalede trods alle fremstød (1971 16.500 – 1974 15.600). Statsstøtte kunne man ikke vente på, og i 1975 skulle der skaffes 1.7 mill. og 2.500 nye abonnenter, pengene kom og $\frac{2}{3}$ af abonnenterne (KD 26/4ff. 29/5, 13/9 1975 og 2/1 og 12/3; appel til kirkelige foreninger bl.a. IMT 1975 621). Trods et abonnental på ca 17.000 måtte man i 1976 atter bede læserne om mere end 1 million og fik det, men alene flere abonnenter kan sikre bladets fremtid (KD 24/4, 28/5 og 3/12: 1600 nye abonnenter).

Undervejs blev 200 kr., bevilliget af et menighedsråd, en principsag om rådighedsbeløbets anvendelse (Kjær Pedersen Pol 2/8, 11/11 75 jfr. bl.a. KD 21/11 75 Hskbl 51, 198). Det, som også indsamlinger i kirkerne er ulovligt, det er ikke et kirkeligt formål sagde ministeren i folketinget på trods af Johan Nielsen (S), og FP var enigt heri, ellers endte det med, at der også samles ind til KrF (Ft 3/12 75 2524 jfr. KD 24/4: Klage over kirkekoncert til fordel for KD). Heller ikke udvalget om kirkers brug fandt grund til at ændre bestemmelserne om indsamlinger i kirkerne (Betænkning nr. 769).

Kristelig Lytterforening fik nye drøje hug fra Centrum-Demokraterne (1976 note 6) og afviste påny CDs invitationer til samarbejde (Pol 4/3, KD 9/3, 27/3, 3/4, 22/4, 24/9, 21/10). I Folketinget fik KLF at høre af Erhard Jacobsen om radiorådsflertallets politiske misbrug, det stod endog sammen med kommunisterne om at undertrykke hans kritik (Folketingsårbog 75/76 506). Der skal kritiseres med rimelighed, hævdede pastor Svend Aage Olsen, der fandt grund til glæde over de kirkelige udsendelser, ungdomsudsendelserne var dog stadig »renset for alt kristeligt« (KD 19/2, 2/8f., 24/9). CDs kritik var dog ikke uden virkning blandt KLFs medlemmer (bl.a. KD 12/6, 21/6 og Pol 4/6 om ungdomsoprør).

Kristeligt Folkeparti oplevede endnu et år med indre harmoni (landsmødet KD 15/5 jfr. her 1976 note 76). Opinionsundersøgelser og et lidt dalende medlemstal tyder dog på at vælgere som medlemmer er mere borgerligt indstillede end folketingsgruppen (således KD 27/8; Gallup og Observa se BeT 3/10, JyPo 19/9; i »Vælgere i 70'erne« vurderes tilslutningen: KrF har meget bred tilslutning, dog er

arbejderne underrepræsenteret, landmænd og middelklassen overrepræsenteret, der var overvægt af ældre og af kvinder samt af folk på landet). I ønsket om at sætte »landets interesser over partiets« (Jens Møller KD 4/8) indgik det i august og igen i december forlig med regeringen (dog ikke altid lige ivrigt, om ultimatum til Anker Jørgensen se dagspressen 27/11ff. især Information 1/12). Samtidig rørte det ved sine mærkesager⁴⁹, mens det måtte høre meget af sine næreste venner for politisk studehandel. En utryghedsfølelse er ved at brede sig, støtten til Tvindseminariet (mod at undgå nedskæringer på seminarierne i Nr. Nissum og Herning?) er et forrædderi mod KrFs eksistensgrundlag, skrev pastor Niels E. Rosendal. Den støtte er bestemt af, at KrF går ind for retten til at oprette og drive skoler med åndeligt eller ideologisk særpræg, lød svaret (KD 1/7, 5/7, 16/7, 4/8, 14/8 jfr. 19/6). Sidst på året, hvor et valg var en nærliggende mulighed, kom KrF med et forslag om ophævelse af den frie abort (Ft 15/12 3195, Till. A 2727). KD bemærkede: Gavner det sagen at indkassere et nyt nederlag her (leder 16/12).

Partiets »blasfemiske misbrug af kristenavnet« for sin rent borgerlige politik var belastende for folkekirken, skrev domprovst Jørgen Bøgh, som erfarede, at unge melder sig ud »i bølger, som synes at følge politiske begivenheder i vid udstrækning«⁵⁰.

Der kom ikke nogen folkekirke-aktion for at få Jens Jørgen Thorsen anklaget for blasfemi. Efter bispemødet i januar kaldte Ole Bertelsen støtten for absurd, når staten ellers viser folkekirken en vis solidaritet; efter bispernes mening burde blasfemi-paragraffen fjernes, hvis rigsadvokaten fandt den uanvendelig her (Pol 8/1 jfr. her 1976 note 73 og 1974 226). Den katolske biskop Hans Martensen, fra folkekirken fulgt af Henning Høirup og Henrik Christiansen, ville dog have prøvet anvendeligheden af den paragraf (KD 16/1, 27/1, 12/3 jfr. 31/12 75). Da rigsadvokaten meget nølende bestemte sig for ikke at rejse tiltale (KD 3/1, 30/6) havde den side af sagen tabt offentlighedens bevågenhed.

Kulturministeriet bestemte sig, støttet af kammeradvokaten, for at der ikke skulle udbetales penge til filmprojektet, fordi det krænkede evangelisternes ophavsrettigheder⁵¹. Den umulige afgørelse afklarer intet, det er nærmest en politisk manøvre, der øger uklarheden, skrev Kristeligt Dagblad⁵².

Nye normer synes at hævde sig smukt. 150.000 par eller 11-12% lever nu papirløst, de fleste er unge og bor i byerne; det skyldes hos nogle oprør mod det konventionelle og modstand mod ydre garantier, der kvæler personlige tillidsforhold, mens andre tænkte på at gifte sig senere⁵³. Det gav anledning til flere og mere nuancerede overvejelser. Det er letkøbt at tale om uansvarlighed eller manglende moral, skrev Kristeligt Dagblad for at spørge om, hvad samfundet skal foretage sig for ikke at prisgive ægteskabet som juridisk ordning (leder 3/9 jfr. her

1974 225). Da havde Nordisk Råd bestemt sig for ved nordisk samarbejde at finde frem til en løsning på papirløsheden (Pol 4/3).

Fødselstallet falder, man skal 100 år tilbage for at finde lavere tal, og det er noget som får alvorlige konsekvenser for samfundet, hed det. Samtidig oplystes det, at aborttallet var faldet kendeligt (BeT 14/11). Det forbavser, skrev Kristeligt Dagblad og konstaterede, at abort altså ikke i praksis bruges som fødselsbegrænsning (leder 16/11 jfr. her 1976 note 69).

Folk står i kø hos foreningen »Mit livstestamente – retten til en værdig død«. Og sammen med Almindelig dansk Lægeforening gik foreningen til justitsministeren for at få afklaret, om læger må imødekomme (forud) udtalte ønsker om at indstille videre behandling, hvor der er tale om håbløs sygdom (BeT 24/10, Pol 25/10). I så fald er det i orden, sagde medicinaldirektør Søren K. Sørensen, men det overvejede ministeren nu nærmere (BeT 7/11, WA 3/12 jfr. her 1976 343).

V. Ydre mission

Mission drejer sig ikke blot om fremmede lande, men også om medansvar for vort eget lands åndelige situation, vidste flere⁵⁴. Kontaktarbejdet blandt nyreligiøse blev dog trappet ned, de fleste missionsselskaber – påvirket af angrebene (1976 339) ? – fandt, at den indsats påhvilede de lokale menigheder, mens de ville holde sig til det oplysningsarbejde, hvor de havde særlige forudsætninger; 2 selskaber havde så svært ved at lade noget falde, som alle gentagne gange havde kaldt en klar missionsopgave⁵⁵.

Velkendte træk er fald i antallet af YM-kredse, og at også 1976 sluttedes med et enormt slid for at få de sidste penge hjem (1975 257ff.). Det er stadig pengene, der begrænser mulighederne ude, ikke de politiske forhold dér eller de nye kirker. Et nyt træk var, at der nu findes stiftsudvalg for ydre mission i alle stifter, hvor bisperne er med; udvalgene har allerede bevirket at oplysningen om ydre mission er blevet bedre, mener man⁵⁶.

Så længe vi har private selskaber bruges kræfterne på at appellere til godgørelighed og på at »markedsføre« egne projekter »ud fra en teologisk og missionsteoretisk model, der ... må anses for forældet«, skrev DMSs generalsekretær C. C. Jessen, og det går ud over den fælles opgave, at forkynde evangeliet og placere mission som et

naturligt led i enhver menigheds liv, for fremtidsmission er jo kirkemission (KD 5/11 jfr. 18/3). Jessen vidste, at der er lang vej igen, for end ikke præsteforeningen føler sig kaldet til at fremme udviklingen; den klammer sig til en forældet struktur, som det er sværere og sværere at tro på, i stedet for at udvikle nye former for det kirkelige embede. Heller ikke med hensyn til sammenslutningen af missionsselskaber var han for optimistisk⁵⁷.

Andre henter nye tanker hjem udefra, om at undgå fremmedgørelsen af dem, der bliver kristne, ved at sætte ind på at vinde hele stammer og kulturer – og om at flytte indsatsen til de forsømte storbyer fra de primitive arbejdsområder, som nu prioriteres højt af selskaberne, måske for at de kan opvise hurtigere resultater⁵⁸. Andre end kirkens højrefløj går i rette med selskaberne. Af hensyn til gaverne fortier de i beretningerne udefra, at en liberal udviklingsforståelse med vægtlæggen på økonomisk vækst reelt skaber underudvikling, sagde Johs. Aagaard, som vidste, at følgen var at unge trænges bort fra mission (KD 27/1).

Og dog, C. C. Jessen havde skrevet: Der må informeres om mission, så den sættes ind i den samfundsmæssige sammenhæng, som den ikke kan løsrives fra (DMS årbog 1975 13). Jessen fortsatte: Kristne kan ikke skille ord og handling ad, og vor politiske fremtoning kan ikke skilles fra den opgave, vi er sat til. Missionærerne ude må være solidariske med det samfund, de sættes ind i⁵⁹.

Vi må spørge om kristne ikke stadig gør sig skyldige i væsentligst at holde på det bestående og søger at afhjælpe den værste nød, skrev professor N. H. Søre for bl.a. at spørge: Er revolution idag ikke i mangfoldige egne af kloden »den eneste farbare vej mod virkelig bedre tilstande?« Kan kristne så deltage i oprør? Det er yderst svært at svare herpå, og svaret må vel blive radikalt forskelligt de forskellige steder, mente Søre (DMS årbog 21ff.).

[1] Orientering fra Københavns statistiske Kontor 1/1977 har i stedet for »Nordøstsjælland« som arbejdsgrundlag en »Hovedstadsregion«, omfattende også dele af Roskilde stift. Da der i København-Frederiksberg i 1974 navngaves 2856 børn og fødtes 10.150 mod 2684 og 9748 i 1975, så er væksten især sket i den øvrige region. I København og Helsingør stifter »genindtrådte« (1976 note 2) 457 mod 421 i 1974. Danmarks statistik arbejdede videre med 1974-tallene fra hele landet (1976 327), det gav nyt om fordelingen blandt de udtrådte: Ude var godt 2% flere mænd end kvinder, i de større byområder 3-4% flere, de unge var da i overvægt. men nok mindre end antaget (Stat. Efterretninger 4/1977 jfr. her 1971 178 og Undersøgelser fra Kbhvn.s stat. Kontor nr. 1). Den »katastrofale« dåbsprocent

vidner om, at »hele grundlaget for folkekirken er ved at skride«, fandt pastor Bent Honoré (radioen 20/3), hvorfor han i Folketinget spurgte kirkeministeren om, hvilke overvejelser han gjorde sig derom. Denne svarede, at folkekirkens forkyndelse og »den kirkelige undervisning« har gode kår, det må være op til præster og menigheder ved forstærket aktivitet at fremme forståelsen for, at forældrene respekterer deres »kirkelige forpligtelse« til at lade børnene døbe (Ft 31/3 8034). Så udeblev den forespørgselsdebat, som Honoré havde antydnet ville komme, hvis ministeren kneb uden om (KD 26/3 jfr. lederen 24/3).

[2] Norman Svendsen BeT 6/6, DKliv 159, Karen Horsens KD 8/9 og BeT 2/1 77, hvor J. Hvidt tillige vidste, at »folk ikke føler en pind over for kirken«, jfr. her 1974 200 og K. C. Holm 1976 329. »Ingen skal påtrykkes nogen bestemt moral eller idéverden«, men børnene skal med tiden selv tage stilling, sagde Inge Levin (BeT 14/4 jfr. Bløndal Bengtsson BeT 27/6), mens stud. med. Chr. Borup kom med den generelle bemærkning: »Flere og flere unge føder ikke børn, fordi de synes verden ikke egner sig til det, og fordi de er usikre over for børneopdragelsen« (BeT 4/7). Per Salomonsens disputats (1972 220) kom i nyt oplag og oplevede at møde påskønnelse som en god hjælp til daglig præstegerning, fordi den indfører i folkets skjulte tankegange (Riemann DKt 58). Redaktør Hjalmar Havelund lakkede i en lang interviews-serie, »En mening med livet« store som jævne folk til også at tale om deres tro og forhold til folkekirken, se især BeT 1/6 75 og 1/2, 13/6, 27/6, 19/9, 24/10.

[3] Jfr. DKliv 158, 100 og her 1976 328. Forud havde biskop Johs. W. Jacobsen skønnet, at næppe færre går i kirke end forhen, men færre går hver søndag (IMT 1975 639 og Niels Thomsen Hskbl 1975 99), og i kirken er salmesangen blevet svagere de sidste år, forekom det biskop Kvist (RoSt 5). På grundlag af undersøgelsen kan der ikke fældes en generel dom om folks eller ungdommens holdning mente Riemann for samtidig at skrive: For de unge eksisterer folkekirken ikke, den er afskrevet som forældet og passé, og dog har kristendommen næppe mistet taget i de unge (DKt 306 jfr. Bork Hansen KD 12/11 og bl.a. her Hans Kvist 1972 219). Pastor Niels Højlund vurderede: Der er ikke nu en forbindelse mellem kirken og de nye, meget store sociale vækstlag som den vækkelserne havde til datidens sociale vækstlag; folkeligt er der »i allerhøjeste grad årsag til bekymring«, vi mangler det folkelige fællesskab, som må være der for at evangeliets tale kan høres, og »på dette område er landsognskirken lige så ilde faren som bysognskirken« (DKt 262 jfr. 592).

[4] Burgdorf indbød til konference om kristendomsundervisningens fremtid, referat herfra blev udgivet og citeres i det flg. »Uddrag af en debat«. KF fortsatte med at anklage KrF for medansvaret for skoleloven, KD 8/3, 11/3, 13/3, 20/3 og 28/8 jfr. her 1976 330.

[5] Bl.a. religionslærerforeningens afgående formand, Henning Fogde (Relgl nr. 4) som den nye formand, skoleinspektør Rechendorff (Lovens klarhed var en god begyndelse, Folkeskolen 1826) og Norman Svendsen »Uddrag af en debat« 11, samt Knud Karre KD 7/1 77.

[6] Tidl. brug af Gallups tal fra 1972 (om at 78% ønsker den undervisning opretholdt, jfr. 1973 270) se her 1974 204 og 1976 note 25, nu bl.a. Kr. Friis KD 17/6, Brøndbjerg KD 20/7, Norman Svendsen »Uddrag af en debat« 12. Overset var Observaundersøgelsen samme år, der viste, at folk her ønsker kundskabs-

meddelelse eller neutral undervisning (1973 268) og at det med fagtrængselen i praksis havde vist sig vanskeligt at skaffe faget timer (1973 270).

[7] KD 28/1ff. Relgl nr. 1, 2 og 4, KiInf 44 og her 1976 note 25 om henvendelser og resultater, bl.a. 8 timer i København, Farum og Roskilde, 9 i Århus (uanset bisp, præster og menighedsråd), 10 timer i Odense og Holstebro og mere i Frederikshavn og Struer. I København fik biskoppen til svar, at afgørelsen var truffet efter at der var indhentet udtalelser fra skolerne og afholdt et fælles møde, hvor kun én kritiserede nedskæringen; tilsvar. i Hvidovre »Uddrag af en debat« 23, MrBl 153.

[8] Relgl nr. 4 og 3, Folkeskolen 1826 samt Relgl 1/1977 med K. Langes kritik også af de enormt krævende ting om fremmede religioner og andre livsanskuelser, som bydes eleverne.

[9] Det drejer sig om, hvorvidt der skal undervises i »eksperternes« eller den evangelisk-lutherske kristendom, KiInf 1975 70, 97, 108 og s.st. 15, 58, 69ff.: De centrale led dissekeres ved den historisk-kritiske metode og ved problemcentreret undervisning omfunktioneres kristendommen af humanistisk, demokratisk ideologi. Jfr. Relgl nr. 3-4, re-f 77, KD 3/6.

[10] KD 14/6, 17/8, 21/9, BeT 14/10, KD 6/8 (Viggo Land: Selvfølgelig vil stoffet engagere) og RoSt 171 (Herluf Eriksen: Det centrale udelades ikke men anskues på en ny måde) samt advarslen til aktivister mod at rejse »religionskrig« på grund af fagets nye status som kundskabsfag (Thestrup Pedersen »Dåb og dåbsundervisning i folkekirken« 38) contra »Alternativet«s folk: Med en iboende forkyndelse kan faget ikke ligestilles med andre fag (Bonnievie KD 9/9, 25/10, KiInf 73 jfr. 114), og nok er børnene værnet mod autoritær indoktrinering, men påvirkning er legitimt, hverken forbudt eller udelukket (Riisgaard re-f 83).

[11] JyPo 5/3, KD 5/3ff. med forklaringen på anvendelsen, at de 2 bøger er saglige og relevante, en »rimelig modvægt mod den traditionelle Jesus-myte«.

[12] BT 1/11, KD 3/11ff. og Rechendorff: Dette breder sig næppe, men sker det, må sagen tages op KD 4/11, Relgl 1/1977 jfr. her 1976 331.

[13] Ft 3/11 1196, svar til Gerda Møller.

[14] Ft 17/11 1715; Haaber genoptog – i konkurrence med Gerda Møller – Vs kritik af ministeren (1976 note 19), nu for fejlagtigt at oplyse, at der ikke skal føres tilsyn med, at der finder undervisning sted af de børn der fritages i skolen. Det er der ingen hjemmel til, svarede ministeren. Jfr. KD 25/11 om krav om samråd i undervisningsudvalget og ministerens slutreplik KD 10/12.

[15] Pol 10/3, 15/3 og Folketingsårbog 75/76 294 om det af andre grunde forkastede lovforslag. Ændringen her opretholdes i Ritt Bjerregaards genfremsatte forslag, Ft 4/11 1254.

[16] BeT 18/1 med udtalelser af John Iversen, Undervisningsministeriet: Folkeskolen er ikke blevet dårligere, men forældrene er blevet mere bevidste i skoleforholdet, det er da noget positivt og kravene til skolen skærpes, når tiltroen til autoriteterne tager af. Jfr. Pol. 27/11: For hver 20 elever i 1.-7. klasse går et barn i privatskole.

[17] KD 21/12: 1969-74 var 26 nye friskoler oprettet og 23 nedlagt. Om etablering af skoler se KD 15/1, 26/2 og 6/3 75 (basis, at hele Bibelen er Guds inspirerende og troværdige ord), KD 24/2, 7/9, 15/10 samt 27/1, 6/5 og 25/6 (det gælder ikke blot kristendomsundervisningen, men også seksualundervisningen,

disciplin og flere kundskaber); gymnasieplaner KD 8/2, 3/3, 7/7, 5/8, 16/9 (81 elever), 26/9, jfr. Pol 29/7.

[18] pro-fide nr. 1 og 6, KiInf 41f. IMT 189, 288, 665.

[19] Det er faneflugt, så længe vi har en folkeskole med kristendomsundervisning; man vil værne børnene men spærrer dem inde i en Ghetto, Jørgen Larsen »Uddrag af en debat« 29.

[20] Om henvendelse fra præster efter skinforhandlinger i Langå kommune, Burgdorfs iver og vilkårene andre steder, se KD 18/6, 10/7, 22/7, 6/11, Pol 19/7, 22/7, BeT 22/7 samt Poul Dam om vigtigheden af, at præster får større pædagogiske færdigheder, Pol 21/7. Jfr. her 1975 239 og 1976 332.

[21] Præsteforeningen: Der er »stærkt behov« for en pædagog ved præstehøjskolen (PrfBl 254), KFUM og K sagde også: Vi har konstateret »et stort udækket behov for undervisning og oplæring af de barnedøbte« (KD 31/5, 24/9); Løgumkloster-planerne pressemedd. 14/7, Vestkysten 20/7 24/7, Episkopet nr 3-4, DKt 515 og »Uddrag af en debat« 15 samt Norman Svendsen om »grundtvigsk-tidhvervsk benspænd«, DKliv 162.

[22] Bl.a. KD 27/2f. 13/10, Kirkefondets årbog 1974 42, »Uddrag af en debat« 16, KFUM og Ks Lederbladet nr. 1. Jfr. her 1975 236.

[23] Valgmenighedspræst Jørgen Schultz var af bestyrelsen indstillet med 3 stemmer, Gerhard Pedersen med 5 stemmer.

[24] Bl.a. KFUM og Ks Lederbladet nr. 1, KD ledere 7/8, 7/12, idé-politik 9/4, »Uddrag af en debat« 4, 14, 18, 22 (Burgdorf, Norman Svendsen, Paul Honoré, H. V. Højsgaard), Rechendorff KD 21/9, MrBl 190.

[25] »programoplæg 1976«. Landsmødets vedtagelser om kirken findes i 2 brochurer, dels i »En liberal kulturpolitik« og dels i »En liberal politik for det nære samfund«. Riber Jensen citerer (DKt 563) kun den sidste, som taler om at overføre opgaver fra provstiuvalgene til menighedsrådene, evt. ved sognesamråd.

[26] »Fremsyn« særn. 25/6; BeT 30/8, Pol 28/11, afstemningen på landsmødet foregik alene ved håndsoprækning og uden stemmeoptælling; »et radikalt principprogram«.

[27] Se især DKliv 129 men også MrBl 148, BeT 4/7.

[28] Ft 2583, 2599 jfr. 21/10 774 og her 1976 note 45. – Poul Dam skosede til den selvbestaltede »menighedsrådsforening«, der repræsenterede en meget lille del af kirkefolket; dette burde Folketinget prøve at høre på anden vis (Ft 2584, 2600). N. C. Lilleør bekrigede foreningen sammen med andre (jfr. Langballe: den er folkekirkens største fare idag, DKt 516) og på dens landsmøde kom det til konfrontation og kampafstemninger om formandens beretning (om Folkekirkeligt Forum« se DKt 172, 574, PrfBl 28, 275, 651, Thv 102, KD 6/4 samt MrBl 157ff. 164). Grundtvigske folk kunne forstå den kamp, men fandt det i det mindste klogt at blive i foreningen og gøre sin indflydelse gældende (Kiilerich DKt 517 jfr. FIA 18/5, MrBl 167 samt her 1976 337).

[29] PrfBl 252, 434 jfr. her 1975 243 contra 1973 278. Modsat året før var »menighedsrådsforeningen« nu for at værne om de små sogne: Tør vi tro, at der er argumentation derfor i det, at storbyerne har få præster og stort lægeforsbrug, spurgte Erik Davidsen (MrBl 154f. jfr. her 1976 336).

[30] PrfBl 245, tilsvar. biskop Hørup i Medd. fra Århus Stift. Om særuddannelsen skrev Diderichsen: »De uigenkaldeligt sidste prøver vil blive

afholdt januar 1981«. Ialt vil vel 310-325 gennemføre uddannelsen, som foruden at give en række dygtige præster vil få betydning for den teol. uddannelse, ikke mindst ved studievejlederordningen (Viborg Stifts årbog 51ff., KD 13/11 jfr. her 1974 217). – 1976 oprettedes i Syd-Danmark 17 nye embeder (heraf 2 som 3. resid. kapellaner) og 62 embeder blev ledige ved afsked og dødsfald; det modsvarede af 2 nedlagte embeder samt 1 nedlagt valgmenighed, 57 teol. kandidater (22 fra Kbhvn. og 35 fra Århus) og 13, som 1962-loven gav, og 32 efter 1971-loven. Medio okt. havde i Kbhvn. 84 og i Århus 82 påbegyndt det teol. studium.

[31] Ombudsmanden fik sagen forelagt, for – fandt Søren og Vilh. Krarup – biskoppen skulle have taget over og i stedet talt dunder til menigheden, præst og menighed er sat sammen for at holde hinanden ud i gensidig respekt og kærlighed (Thv 48, 52, 50, 73, 131, DKt 246, PrfBl 349 og bl.a. JyPo 25/4, KD 27/4), men ombudsmanden fandt ikke grundlag for at kritisere sagsbehandlingen (KD 23/12). – Divergenser mellem en anden præst og menighedsrådene tilspidsedes i en strid om kirkebønnen, hvor pastor Vivian Dahl umuligt kunne bede for kongehus, regering og »militæret«. Sagen løstes ved, at præsten søgte afsked og sikrede sig at den kom prompte, ved at udmelde sig af den folkekirke, hvor der ikke var plads for venstreorienterede, dagspressen 30/3, KD 1/4, 3/4, 22/4 jfr. Pol leder 31/3: Vi har altså en statskirke, hvad der bør få mange til at overveje, om de ønsker kirken fast forankret i statsligt regie eller gjort til et privat anliggende.

[32] De tænkte på en præsteuddannelse med mere praktik og på stifts-præster til særlige miljøer eller pædagogiske opgaver, KD 16/9ff. Pol 23/9, BeT 26/9, PrfBl 661, 709ff. 772.

[33] Der er i flere år ikke krævet højere løn til de højest gagerede, men med deres forudsætning, indførelse af alm. uddannelsesstøtte, stiller kritikerne krav, som vil sprænge samfundsøkonomien, indvendte L. (KD 21/9, PrfBl 662, 710, 712), som dog forud havde skrevet: I det bestående lønssystem er de højeste lønrammer bestemmende for de lavere (PrfBl 394). Andre kaldte foreningens kritikere for hyklere og talte om forsøg på at tækkes folk, de der synes de får for meget, kan jo give væk af det, ligesom ulighederne udlignes af skatten (KD 28/9, re-f 100), andre huskede at præstemangelen måske var afhjulpet også af ordentlige begynder-lønninger (PrfBl 650).

[34] Bl.a. ved domkirkerne i Kbhvn., Odense, Århus og Ribe, men også Møgeltonder kirke (jfr. KD 20/8 og leder 19/11: Det er samfundsopgaver; FIA 15/10, MrBl 252 og Jørgen Bøgh: Udover de nuværende bevillinger bør der indføres moms-refusion ved kirkerestaureringsarbejder, KD 18/11).

[35] Indirekte oplysning MrBl 155 jfr. her 1974 217.

[36] Solvang kirke i Kbhvn. (med lokaler, der udlånes til private til sammenkomster efter kirkel. handlinger), Bagsværd kirke (her sluttedes 25 års arbejde med et center til ca. 10 mill.), Rønnevang kirke i Tåstrup, Hundige kirke, Nørremarkskirken i Vejle (6 mill.) og ved Århus Gellerup kirke og Ravnsbjergkirken (7 mill.); Helsingør og Køge fik vandrekirker, i Egebæksvang kom der som en begyndelse en kirkesal og i Jerne en midlertidig kirke; udvidet blev bl.a. Sundkirken og Vanløse kirke i Kbhvn. samt Lindehøj kirke i Herlev; protest-aktion mod kirkeudvidelse i Frederikshavn til 2 mill. se KD 5/1 77.

[37] Betænkning nr. 769 jfr. formanden K. C. Holm MrBl 151 og her 1976 336. De 6 i udvalget var nogenlunde enige, dog fandt den tidligere formand for »menig-

hedsrådsforeningen« Knud Frederiksen, at folkekirkens eneste folkevalgte repræsentation ubetinget bør være enerådende over kirkernes brug (72 jfr. KD 27/8). Bortfaldet af præsternes accept ved sognebåndsløsning begrundes med, at de ikke kan undslå sig for øget arbejde, hvor sognene vokser eller ændres (49). Et »notat« i betænkningen viser Dansk Organist- og Kantorsamfunds fremtidige linie og aktuelle ønsker: Ansættelse af kirkemusikalske stiftskonsulenter og delegation af ansvar til kirkemusikerne (73 jfr. om musikloven MrBl 104); om »menighedsrådsforeningen«s fortsatte besvær med den forening, se MrBl 161, 171 jfr. KD 19/5.

[38] Ret tilfredse MrBl 168, 201, 221, Vestkysten 22/10; Kirkens Højre: Sådanne overvejelser skyldes, at kirkerne bruges for lidt til deres egl. formål, KiInf 80, 84 jfr. 41 og re-f 3, 61, 102; andres forståelse for at det indviede, stille rum må værnes, Kirkeligt Centrum KD 16/11, Riemann DKt 158; Lilleør: »Guds ord er det eneste der begrunder, at et folk bygger kirker«, da de skal bruges til forkyndelse, kan mammutprojekter spares og små kirker, ja vandrekirker er nok, Thv 104 jfr. 117, MrBl 157; forslaget får næppe stor praktisk betydning, det vil folks respekt for rummets hellighed nok bremse, Nyt fra Kirkefonden nr 2, DKliv 166; tilfredshed med ny titulatur PrfBl 252, 435. Grundtvigsk modstand mod sognenes nedbrydning KD 21/7, DKt 323, 402, 513 jfr. Falcke og Norman Svendsen om øget fare for konflikter m.m. KD 11/8, DKliv 166 contra KD 3/8.

[39] KiInf 34 jfr. om gudstjenestens restaurering re-f 11 og »Dansk Messebog« samt »Gudstjenesten. Bibelsk baggrund – liturgisk forkyndelse«. På det hold, dog ikke alene dér, fandt man nok en novitet at bekæmpe, bispers godkendelse af brugen af alkoholfri altervin, for Jesu indstiftelse gælder både handlingen og elementerne, re-f 66, 71, KiInf 119 contra Blå Kors KD 18/11.

[40] RoSt 19, 40 jfr. Wienberg og Erik A. Nielsen KD 2/7 contra Riemann: Ansvar har man overfor Gud og sin næste. Næsten kan man mærke og se, men ansvar i global forstand er nonsens, DKt 94 jfr. 514.

[41] Jfr. »I vækstens vold« og tidskriftet Fønix 3ff.; om marxisme og skabelsesteologi, se disputatsen 265 og det helt konkrete: »En socialistisk planøkonomi er – tror jeg – en nødvendig betingelse for at den økologiske krise kan løses«, I vækstens vold 149.

[42] KD 8/9 jfr. Thv 108. Udførligere bedømmelse se bl.a. Fønix 150, PrfBl 165, 181, Hskbl 202, KD 27/1, 10/2ff., 1/10, BeT 8/2 og Peter Kempes nedsabling Pol 10/2, 20/2 jfr. 11/12.

[43] KD 16/6; her afviste Ørum Jørgensen på egne vegne ønskerne om en viebise-ordning, som ikke vil være mindre folkekirkeopløsende, indføre grader i præsteordinationerne, noget som vil skabe bredere og bredere kløfter. Andre opgav ikke kampen derfor KD 11/5, 23/6 og 26/5: Roesen om mulig divergens mellem ministeriet og bisperne, jfr. her 1975 250.

[44] 2 missionærer og vist også bestyrelsen mente, at IM selv burde tage fat, for at sikre tilgangen til samfundene, hvor der ikke er noget ungdomsarbejde eller hvor KFUM og K ikke vil samarbejde med IM, IMT 139, KD 17/1, 12/5, 18/6, 7/7, 10/9 (Ørum Jørgensen: Et brud vil være en ulykke), 6/10; aftalen KD 13/10f. og 16/11: KFUM og K er principielt set IMs ungdomsarbejde, men IM er ikke nødt til at sige farvel til sin højrefløj, når det tager sit eget arbejde op, og KFUM og K har også plads til folk udenfor IM. Jfr. her 1976 340, 1975 247, 1974 228 og 1970 162.

Om KFUM og Ks linie se bl.a. KD 14/4, 17/5, 9/12, 14/12.

[45] KD 19/6, 17/7, 27/7, 21/9 og svar fra Friis 21/7f. jfr. Georg S. Geil KD 23/8, IMT 625 samt den tidl. Ålborg-missionær, Alfred Hansen, som fratrådte da han fandt arbejdet dér for stærkt præget af Luthersk Missionsforening og KFS: En større del af de nyansatte missionærer kommer fra missionsforeningens højskole, ikke Haslev, KD 17/8. Ørum Jørgensen havde nok en advarsel: IM kan blive presset til at lukke missionshusene for udsendinge fra hæderkronede missionsforetagender (Det nye år jfr her 1974 234), imens søgte Kirkelig Samling efter ydre-missionsarbejde, som man så sig i stand til at støtte, KiInf 82.

[46] Poul Ulstdal hævdede at KS stod samme sted som for 12 år siden, når det så anderledes ud, skyldtes det enorme skred til venstre i de mellemliggende år. – Sv. Aa. Nielsen svarede: Da var der ikke tilløb til fundamentalisme og vi var absolut afvisende overfor et menighedsfakultet, KiInf 99ff.

[47] pro-fide nr 1, 2, 4 og 6. Jfr. her 1976 340. – Tilbage sidder så Danmarks kristelige Gymnasiastbevægelse med »indre debat og usikkerhed« i »en næsten forgæves kamp med en kras bibelfundamentalisme på den ene side og en forenklet politisering af evangeliet på den anden«, årsskrifter 1975 og 1976 jfr. her 1975 249, 253.

[48] Fl. Kofod Svendsen fortsatte: Det er jo kendt, at her er »nuancer f. eks. med hensyn til kirkesyn, dåbssyn og israelssyn«, pro-fide nr. 1 jfr. folk fra menighedsfakultetet om Dansk Bibelinstitut på vej ind i ren nyrationalisme, forklædt som hyperortodoksi, KD 13/10, 18/11.

[49] Forslag om tvungen vejledning af abortsøgende se Folketingsårbog 75/76 340 jfr. s.st. 343 om forslag vedrør. hunde; om Thorsens bog i skolerne se Ft 25/2 6493. I maj var KrF påny nær ved at være med i et borgerligt flertal for indgreb i organisationernes rettigheder, Folketingsårbog 75/76 303ff., BeT 3/5, Pol 6/5 jfr. her 1976 344; andre opgaver var kampen mod spiritusmisbrug og – sammen med andre partier modstand mod nedsættelse af den kriminelle lavalder ved homoseksualitet, der afsluttedes af et forgæves forsøg på at få lovforslaget sendt ud til folkeafstemning (Folketingsårbog 75/76 269, 439 jfr. KD 29/7 og idé-politik 9/4.

[50] Pol 6/5, KD 10/5 og 26/5: Der var kommet en ligeså skarp indsigelse, hvis et venstreorienteret parti gjorde sig skyldig i det misbrug. – Anden kritik af KrF bl.a. Tove Brøndum KD 19/5, Sigfred Pedersen 25/5 og 16/6 samt finansudvalgets formand, Lysholt Hansen: Jeg meldte mig ud af folkekirken, da KrF kom ind i Folketinget, FIA 6/2.

[51] Dagspressen 10/3ff. Kammeradvokaten havde ikke fundet grundlag for en blasfemisag, og ministeriet påtænkte ikke et sagsanlæg udfra det syn, som det gjorde gældende. Men Thorsen gik til ombudsmanden og blev afvist af ham, KD 11/6

[52] Leder 11/3: Lad os få den paragraf væk. Afgørelsen vakte alm. undren jfr. Pol leder 11/3: Hvad er herefter ikke beskyttet af ophavsrettigheder? Konservativ system med at få filmstøtteleven ændret (Pol 12/3) førte til den fortsættelse: Nu drejer det sig om politisk censur, altså om mere end evangelisternes ophavsret, Pol leder 12/3 jfr. PrfBl 533.

[53] Socialforskningsinstitutets medd. nr. 18; her var tale om en stigning på 50% jfr her 1976 342.

[54] T. eks. Pilgaard Pedersen Under Afrikas sol, C. C. Jessen KD 15/9.

[55] En anden følge var, at efterårskollekten til YM ubeskåret bruges udenfor Danmark, bl.a. Sudan 11/75 og 1/77, Santalposten 86, 144 og opfordringen til DMS fra repræsentantskabet til at intensivere oplysningsarbejdet om nyreligiøsitet, dmb1 1/77. Om indsatsen derimod se KD 20/1 og Eyermanns teser PrfBl 292.

[56] KD 23/11; Henrik Christiansen, formand for missionsrådene, nævnte som næste etape, at udvalgene tager fat på at inspirere og samordne de mange initiativer, som gror frem, så enhver menighed får sagen ind på livet; den sidste etape – hvortil HC nok mente, at der er en bid vej endnu – er, at det lovformeligt fastslås, at information om og tilskyndelse til at tage medansvar for kirkens mission er en selvfølgelig del af folkekirkens hverdag (årsberetning jfr. her 1975 259). Om optagethed hos DMS af ny regionalordning, og i at investere i information og en bedre lederuddannelse, se dmb1 nr.1 og 1/77, KD 3/11.

[57] DMS årbog 8ff. Pilgaard Pedersen som Græsholt var betænkelige ved at slå alt i en fælles pulje og slippe forbindelsen til hjemlige missionsvenner og bestemte missionsområder ude, noget andet er, at fælles indsats kan være berettiget (Nyt Synspunkt nr. 2), som i Etiopien, hvor DMS og Sudanmissionen direkte er medengageret i arbejdet, Ethiopien 11/75 og nr. 4, Under Afrikas sol 32, dmb1 7/75 jfr. her 1975 258.

[58] Om kirkevækst-tanken se Nyt Synspunkt nr. 1; DMS årbog 12, Nyt Synspunkt nr.2.

[59] Derfor skal folk, som mener at socialisme og kristendom er uforenelige modsætninger, ikke for tiden rejse til Tanzania, dmb1 nr. 8 jfr. Ethiopien nr. 8 og 1/77.

Register

Ved *Inger Lehmann*

- Adler, missionær, 106.
 Ahlefeldt, Benedikt, 62, 78.
 Albert den Store, 64, 73, 74, 78-80.
 Albertus de Saxonia, 78.
 Albertus Magnus,
 se Albert den Store.
 Ambrosius Orator, 78.
 Andersdatter, Ane, 117, 152, 154,
 168.
 Andersdatter, Mettemarie, 117, 152,
 168.
 Andersen, Christen,
 se Næsbye, Christen.
 Andersen, J. Oskar, 85, 88, 104, 105.
 Andersen, Niels Knud, 76.
 Andorff, Heinrich, 154.
 Andreasdatter, Ane Marie, 117, 150,
 168.
 Antoninus af Florens,
 se Antonius Florentinus.
 Antoninus Pierozzi,
 se Antonius Florentinus.
 Antonius Florentinus, 63, 64, 74, 75,
 79, 80.
 Appel, Cornelius, 39, 47.
 Appel, Jacob, 43-45, 48.
 Arendt, Rudolph, 179.
 Aristoteles, 63, 68, 78.
 Assersen, Thomas, 61, 71, 78.
 Augustin, 75.
 Augustinus Dathi Limoges, 61, 64, 70,
 74, 79.
 Bach, Hans, 180.
 Bagger, Hans, 22-25, 28, 31.
 Balslev, C. F., 39.
 Banning Knud, 169.
 Bartholdy, Andreas,
 se Berthelsen, Andreas.
 Bartholdi, Andree,
 se Berthelsen, Andreas.
 Becker, C. A., 86, 104.
 Benedictus ab Aleuelth tho Geltinck,
 se Ahlefeldt, Benedikt.
 Bengtsson, Bløndal, 196.
 Bennedsen, Dorte, 182.
 Bertelsen, L., 159, 160, 166, 167.
 Bertelsen, Ole, 175, 179, 184, 191,
 193.
 Bertensen, Lars, 151.
 Berthelsen, Andreas, 60, 67, 73.
 Beyreuther, Erich, 85, 104.
 Birkedal, Vilh., 39.
 Bjerregaard, Ritt, 173, 197.
 Bjørnebo, 164.
 Bohn, Adolph J. 119, 123, 142, 168.
 Bohn, J. J. M., 113, 168.
 Bohn, Johannes N., 114-116, 126, 139,
 147-152.
 Bohn, Karenmarie, 142.
 Bonaventura, 62, 63, 72-75, 78, 79.
 Bonnevie, 197.
 Bording, Frede, 171.
 Borregaard, Svend, 30-31.
 Borup, Chr., 196.
 Bretteville, oberst, de, 114.
 Bretteville, frk., 114.
 Christensdatter, Ane Kirstine, 12,
 169.
 Christensdatter, Mette Marie, 167.
 Christensen, C., 158.
 Christensen, Henrik Dons, 179.
 Christensen, Henrik, 64, 65, 66, 73,
 78.
 Christensen, Ingemann, 191.
 Christensen, J. C., 44.
 Christensen, Marie, 137.
 Christensen, Svend, 166.
 Christian III, 12, 54-56, 69, 73.
 Christian V, 22.
 Christian VIII, 37, 109.
 Christiane, Dronning, 24.
 Christiansen, Henrik, 173, 175-178,
 193, 202.
 Christine, Dronning, 53.

- Chronick, N. S., 24.
 Claudi, klokker, 144.
 Clausen, Christen, 160.
 Clausen, Dina, 158.
 Coccus, Antonius, 59, 69, 77.
 Cohn, Ida Marie, 111, 117.
 Crappe, Roland, 105.
 Cyprian, Cæcilus, 61, 68, 69, 75, 78.
- Dahl, fru, 119.
 Dahl, Vivian, 199.
 Dal, missionær, 97.
 Dam, Poul, 182, 198.
 Damgaard, N., 167.
 Dannesø, 120, 121.
 Dannisøe, se Dannesøe
 Davidsen, Andreas, 174, 178.
 Davidsen, Erik, 179, 198.
 Diderichsen, Børge, 182, 198.
 Dionysos Areopagita, 61, 71, 75, 78.
 Dirks, P. F. Servais, 78.
 Ditlevsen, Kirstine Margrethe, 113, 114, 123, 129, 168.
 Ditlev(sen), Marianne, se Føltved, Marianne.
 Domgaard, 116, 117, 119-121, 123, 125, 130, 132, 134, 138, 139.
 Dreier, Antonette, 149.
 Drews, P., 11.
 Döring, Mathias, 63, 73, 78.
- Egelstoft, C. Th., 21, 30.
 Egidio de Roan, 78.
 Enggaard, Knud, 81.
 Erasmus af Rotterdam, 58, 61, 62, 66-69, 71, 75, 77.
 Erasmus Roterodamus, se Erasmus af Rotterdam.
 Ericus Mathiæ, 60.
 Eriksen, Herluf, 197.
 Erslev, 76.
 Espersen, Bolette, 166.
 Espersen, Jens Peter, 166.
 Esser, Kajetan, 79.
 Eyer mann, Lars, 202.
- Fabricius, I. Johan Philipp, 82, 104.
 Fabricius, Jørgen, 190.
 Falcke, Haakon, 200.
 Fatum, Lone, 176.
 Fenger, J. F., 81-85, 88, 90, 104, 105.
 Ficini, Marsilio, 61, 71, 78.
 Flindt, pastor, 110.
 Fogde, Henning, 172, 196.
 Fogh, O. C. H., 121, 168.
 Fog-Petersen, chefredaktør, 184.
 Folsted, Niels, 157.
 Francke, August Hermann, 81, 84, 100, 104, 107.
 Frans af Assisi, 79.
 Franziskus de Assisi, se Frans af Assisi.
 Frederik I, 53, 66, 72, 76, 80.
 Frederik IV, 89, 101.
 Frederiksen, Anders, 165.
 Frederiksen, Ane Kirstine, 117, 168.
 Frederiksen, Dorothea, se Frederiksen, Ane Kirstine.
 Frederiksen, Karen Marie, 169.
 Frederiksen, Knud, 200.
 Frederiksen, Stine, 125, 126, 131, 137.
 Friis, Kr., 188, 196, 201.
 Froben, 62.
 Frydendahl, Poul, 160.
 Fuglsang-Damgaard, Hans, 46.
 Føltved, Constance Frederikke, 127, 129-131, 139, 140, 144, 150.
 Føltved, Marianne, 110, 167.
 Føltved, Ole Nielsen, 109-113, 117-120, 122, 127, 128, 130, 141, 143, 154, 155, 157, 162, 163, 165, 167, 169.
 Føltved, Otto, 157.
 Førster, 158, 159.
- Gadegaard, N. H., 185.
 Gartner, Christen, 161, 166, 169.
 Geil, Georg S., 201.
 Germann, Walther, 82, 83, 85-88, 90, 104-107.
 Gertz, M. Cl., 76.
 Gjedde, Ove, 105.

- Gjødesen, Thomas William, 146.
 Gjøe, Mogens, 53, 72.
 Gleerup, 154.
 Glenthøj, Jørgen, 172, 175, 176, 185.
 Glistrup, Mogens, 180.
 Gratian, 79.
 Gregor IX, 64, 74, 79.
 Griffenfeldt, 23.
 Grundtvig, N. F. S., 37, 38, 41, 48, 186, 187.
 Gründler, 91, 97, 101, 106, 107.
 Græsholt, T. E., 191, 202.
 Gunnisdatter, Inger Marie, 151, 152.
 Gustav I, 76.

 Hald, Christen, 153.
 Hald, Niels, 166.
 Hald, P. T., 121, 145, 168.
 Hansdatter, Ane Cathrine, 152, 154.
 Hansen, Alfred, 201.
 Hansen, A. Bork, 196.
 Hansen, Jørgen Peder, 174, 180.
 Hansen, Lysholt, 201.
 Hansen, Niels, 119.
 Hartling, Poul, 181.
 Hass, L. D., 160.
 Hass, (fra Nørretranders), 141, 142.
 Hass, Stine, 151, 156, 164.
 Hassing, B. J., 110, 113-115, 117, 119-122, 124-127, 129, 130, 132, 134, 137, 167, 168.
 Hassing, Louise, 118-121, 123.
 Hassius, Johan Sigismund, 89, 90, 92, 94, 96, 97, 100-103, 105, 106.
 Haurselev, 166.
 Havelund, Hjalmar, 196.
 Heiberg, Knud, 88.
 Heilesen, Henning, 76, 79, 80.
 Heinesen, Knud, 173.
 Helgesen, Poul, 12.
 Helk, Vello, 57, 77, 80.
 Helveg, L., 47.
 Hemmingsen, Niels, 16-18, 21, 26.
 Henricus Crisierni,
 se Christensen, Henrik.
 Herrmann, Wilhelm, 187.

 Herrnschmidt, professor, 97.
 Hilarius af Poitiers, 62, 66, 71, 75, 78.
 Hoffmann, Erik, 53-55, 57, 75-77, 80.
 Holcot, Robert, 60, 73, 74, 77.
 Holgot, Ropertus, se Holcot, Robert.
 Holm, K. C. 174, 181, 196, 199.
 Holstein, I. G., 86.
 Holstein, J. L., 86.
 Honoré, Bent, 175, 196.
 Honoré, Paul, 191, 198.
 Horsens, Karen, 196.
 Hugo af St. Victor, 63, 72, 75, 78.
 Hvidt, J., 196.
 Høirup, Henning, 193, 198.
 Højlund, Niels, 196.
 Højsgaard, H. V., 198.
 Haaber, John, 181, 182, 197.

 Ingemann, B. S., 33, 38, 39.
 Iversen, John, 197.

 Jacob af Gottorp, 54, 58, 61, 65, 67, 68, 75, 77.
 Jacobsen, Erhard, 192.
 Jacobsen, Johannes, 68, 78.
 Jacobsen, Johs, W., 174, 196.
 Jacobsen, Lis, 21.
 Jacobus de Dacia,
 se Jacob af Gottorp.
 Jensen, Arne, 167.
 Jensen, Christen, 154.
 Jensen, H. P., 113-115, 118, 124, 125, 128-131, 134, 137-140, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 153, 154, 156, 158-160, 167.
 Jensen, Kr., 178.
 Jensen, Marie, 147.
 Jensen, Naamen, 53.
 Jensen, Niels, 146.
 Jensen, Ole, 187, 188.
 Jensen, Phalek, 53.
 Jensen, procurator, 120, 121, 141.
 Jensen, Riber, 179, 198.
 Jeppesen, Christen, 160, 164, 165.
 Jessen, C. C., 194, 195, 201.
 Johannes Despauterii Ninivitæ, 64,

- 70, 79.
 Johannes Oecolampadius, 60, 67, 75, 78.
 Jolander, 142.
 Jørgensen, Anker, 193.
 Jørgensen, Ellen, 80.
 Jørgensen, Erh., 192.
 Jørgensen, fru, 137, 138, 143-145.
 Jørgensen, Gorine, 129-131, 139, 140.
 Jørgensen, Hans, 137, 164.
 Jørgensen, Niels, 116, 118, 119, 122, 126-128, 130, 131, 137-140, 143-146, 154, 168.
 Jørgensen, Rasmus, 162-165.
 Jørgensen, Ruben, 174-176.
 Jørgensen, Theodor, 187, 189.
 Jørgensen, Ørum, 188, 200, 201.
- Karre, Knud, 173, 196.
 Kemp, Peter, 200.
 Ketillus, 63, 78.
 Kierkegaard, P. C., 40, 43, 48.
 Kierkegaard, Søren, 188.
 Küilerich, Poul, 198.
 Kinch, A., 80
 Kingo, Thomas, 31.
 Kiørboe, Pia, 191.
 Kjersgaard, C., 116.
 Kjær, fru, 114.
 Kjær, J., 114.
 Kjærum, Birte, 182, 183.
 Kolsrud, Oluf, 30.
 Kornerup, Bjørn, 21, 30.
 Krahe, 97.
 Krarup, Søren, 194.
 Krarup, Vilhelm, 188, 199.
 Krogh, Iens, 122.
 Krogh, Simon, 160.
 Kunzen, F. L. Æ., 32.
 Kvist, Hans, 179, 185, 196.
 Købner, J. J. W., 113, 154, 160-165.
 Körver, 57.
- Land, Viggo, 197.
 Langballe, Jesper, 177, 186, 198.
 Lange, Knud, 172, 197.
 Lange, Norman, 173.
 Larsen, Jørgen, 198.
 Larsen, Morten, 44.
 Laub, Thomas, 46.
 Lehmann, Arno, 83, 86, 88, 90, 104, 105.
 Lemp, Christen Larsen, 159, 166.
 Leo X, 80.
 Levin, Inge, 196.
 Lid, J. Chr., 160.
 Lillienpalm,
 se Hassius, Johan Sigismund.
 Lilleør, N. C., 178, 198, 200.
 Lind, Anton, 152
 Lindberg, Jacob Christian, 168.
 Lindbæk, 76, 79.
 Lindegaard, Olav, 182, 183, 199.
 Lindhardt, P. G., 47, 48, 85, 86, 88, 104-106, 183.
 Lodberg, 91, 92.
 Lorenzen, Vilh., 79, 80.
 Ludolphus Naamensen, Ludolphus Naamanis Dacie, Ludowicus, se Naamensen, Lütke.
 Lundholm, 148.
 Luther, 8, 9, 11, 12, 14, 17, 18, 20, 21, 32, 41, 42, 69, 77, 161, 187.
 Lützens, F., 84, 91.
 Lütmann, Peder, 160.
 Løgstrup, K. E., 187, 188.
- Madsen, Erik, 69.
 Madsen, Johannes, 55.
 Madsen, P., 11, 21, 43, 44, 48, 49.
 Malling, A., 11.
 Mandixen, Henrik, 57, 70, 76, 77.
 Marcus Antonius Coccius,
 se Coccus, Antonius.
 Marianus fra Florens, 79.
 Martensen, Hans, 193.
 Martensen, 40, 43.
 Mathias af Türingen,
 se Döring, Mathias
 Mathiassen, Lars, 116, 168:
 Mauricius Orm de Dacia, Mauricius de Serpente, Mauricius Worm,

- se Orm, Mourids.
- Molenfeldt, Martin, 63, 70, 71, 78.
- Molesworth, 28.
- Moller, O. H., 54, 57, 76-80.
- Mollerup, 76.
- Mortensen, Iens Peter, 155.
- Mortensen, Lars, 134, 140, 147, 155.
- Mortensen, Niels, 156.
- Mouritzen, 114.
- Munk, Hans, 94.
- Müller, Johs., 191, 192.
- Müller, P. E., 31.
- Münter, Fr., 31-35, 37, 39, 41.
- Mynster, J. P., 33-35, 37, 38, 40.
- Møikjær, Karen Mortensdatter, 121, 154, 168
- Møller, Gerda, 197.
- Møller, Jens, 193.
- Møller, 127, 140.
- Mønster, A., 113, 167.
- Mønster, P. C., 112, 115, 116, 119, 120, 129, 146, 154, 162-165, 167.
- Naaman, Johannes Flensburgus,
se Naamensen, Johannes.
- Naaman, Luderus,
se Naamensen, Lütke.
- Naaman, Ludolphus,
se Naamensen, Lütke.
- Naamann, Lütke,
se Naamensen, Lütke.
- Naamensen, Johannes, 53, 61.
- Naamensen, Lütke, 52-57, 62-67, 69-72, 74-78, 80.
- Nedergaard, Paul, 167.
- Nicolaus de Lyra, 57-59, 61, 62, 69, 71-75, 77, 78.
- Nielsdatter, Marianne, 149.
- Nielsdatter, Mettemarie, 166.
- Nielsdatter, Trine, 128, 146.
- Nielsen, Ane Cathrine, 117, 168.
- Nielsen, Aksel, 179.
- Nielsen, Christen, 126, 160, 162, 169.
- Nielsen, Eduard, 185.
- Nielsen, Else Kirstine, 113, 114, 138, 142, 168.
- Nielsen, Erik A., 185, 200.
- Nielsen, Frederik, 39, 40, 43.
- Nielsen, Herluf, 79.
- Nielsen, Johan Hendrik, 127, 192.
- Nielsen, Niels, 163, 164.
- Nielsen, Niels (Canalen), 116, 140, 148, 151, 168.
- Nielsen, O. C., 113, 125, 126, 129, 130, 134, 137, 138, 140-143, 145, 147-149, 152, 158, 168.
- Nielsen, Peder, 157.
- Nielsen, Sv. Aa., 173, 188, 201.
- Nielsen, Søren, 58, 60, 65, 67, 68, 74.
- Nielsen, Trine, se Nielsdatter, Trine.
- Noack, Bent, 174.
- Nourup, Johs., 79.
- Nyegård, Lavrids, 47.
- Næsbye, Anders, 119.
- Næsbye, Christen, 119, 121, 146, 152, 153, 155, 168.
- Næsbye, Laust, 153, 155, 156.
- Oecolampadius,
se Johannes Oecolampadius.
- Olai, Petrus, 79, 80.
- Olesen, Ahlmann, 184.
- Olesen, Niels, 167.
- Olsen, Max W., 76.
- Olsen, Peder, 67, 76, 79.
- Olsen, Petrus, se Olsen, Peder.
- Olsen, Svend Aage, 192.
- Oncken, 121, 162-164.
- Orm, Mourids, se Worm, Mourids.
- Ostenfeld, H., 44, 45, 49.
- Ottesdatter, Maren, 167.
- Otto, Thomas Jensen, 169.
- Palladius, Peder, 13, 21.
- Paulus af Burgos, 73, 78.
- Pedersen, Christian, 155.
- Pedersen, Gerhard, 174, 186, 198.
- Pedersen, Johs., 105.
- Pedersen, Kjær, 192.
- Pedersen, Ole Brandt, 177.

- Pedersen, Pilgaard, 201, 202.
 Pedersen, Sigfred, 201.
 Pedersen, Søren, 153, 155-157.
 Pedersen, Thestrup, 177, 197.
 Petersen, Ditlef, 167.
 Petersen, H. F., 120, 127, 130.
 Petersen, J. Andreas, 117, 118, 120, 122, 123, 129, 130, 141, 168.
 Petersen, K. Helveg, 179.
 Petersen, Niels, 152.
 Petersen, Søren, 155.
 Petersen, Talke Dortha, 116, 137, 138, 168.
 Petri, Olaus, 76.
 Petrus, Hispanus, 63, 78.
 Petrus Lombardus, 78.
 Petrus Tataretus, 63, 70, 71, 75, 78.
 Peuliche, H., 163, 164.
 Plütschau, Heinrich, 84, 89-91, 95, 104.
 Pontoppidan, Morten, 45.
 Porphyrius, 78.
 Pottemager, Svend, 159.
 Poulsen, 137, 143, 144, 148, 150.

 Qvist, Christen, 166.

 Raimund af Pennafort, 79.
 Rambolti, M. Bertholdus, 61.
 Rasmussen, Arboe, 43-45.
 Rasmussen, J. Nybo, 77, 79.
 Rechendorff, Lis, 173, 178, 196, 198.
 Rehders, Conrad, 110, 147, 155.
 Resen, Hans Poulsen, 26, 30.
 Reumann, Klaus-Peter, 77.
 Riemann, Peter, 178, 196, 200.
 Rietschel, G., 11.
 Riisgaard, B. I., 197.
 Roesen, Aug., 50, 176, 200.
 Rosendal, Niels E., 193.
 Rothenborg, Eva, 182.
 Ryding, 165.
 Rørdam, Th. Skat, 39, 40, 43, 48.
 Rörer, Georg, 8.

 Sadolin, Jørgen, 12.

 Salomonsen, Per, 196.
 Saugmand, Mads, 164.
 Schauffler, 163.
 Schjoldan, 150, 151, 154.
 Schou, J. H., 30.
 Schou, N. C., 153, 154, 162, 163, 165.
 Schou, sergent, 149, 152, 154.
 Schousboe, biskop, 39, 40.
 Schrøder, F., 85, 104.
 Schrøder, L., 47.
 Schultz, Jørgen, 198.
 Schwartz, Christian Friedrich, 83, 104.
 Scotus, Johannes Dons, 63, 70.
 Secher, V. A., 30.
 Seidelin, Anne Sofie, 189.
 Seidelin, Poul, 189.
 Semony, betjent, 114.
 Serpente, se Mauricius de Serpente.
 Severinus Nicolaus Hornbeckius, se Nielsen, Søren.
 Smidt, Otto, 167.
 Stampe, L., 86, 104-107.
 Staum, Peder Larsen, 121, 126, 168.
 Steidl, P. D., 52, 76, 77.
 Stensen, Niels, 24.
 Strid, E., 176.
 Struve, 165.
 Strömberg, Bengt, 11, 21, 30.
 Støckel, Chr., 30.
 Svendsen, Fl. Kofod, 201.
 Svendsen, Norman, 196, 198, 200.
 Søe, N. H., 195.
 Sørensen, Anders, 158.
 Sørensen, R., 152.
 Sørensen, Søren K., 194.

 Tausen, Hans, 12, 66.
 Theophylact, 60, 67, 75, 78.
 Thomas af Aquin, 63, 68, 69, 75, 78, 79.
 Thomas Aquinatis, se Thomas af Aquin.
 Thomsen, H. J. Nascttou, 121, 148, 153, 154, 168.
 Thomsen, Niels, 185, 196.
 Thorsen, Bolette, 116, 118, 131, 138,

- 140, 142, 144, 145, 151, 168, 169.
 Thorsen, Jens Jørgen, 173, 193, 201.
 Thorsen, hr., 144, 145, 168.
 Thulstrup, Niels, 176.
 Thaarup, Th., 32.
 Titelmann, Franciscus,
 se Titelmann Frans.
 Titelmann, Frans, 60, 68, 69, 75, 78.
 Topp, Maria, 50.
 Torkelund, H. J., 191.
 Trellund, 91, 92.
 Tybo, Niels, 72.
- Ulsdal, Poul, 201.
- Wadding, Lucas, 79.
 Vahl, Jens, 87.
 Vasa, Gustav, 51.
 Wedfall, Aline, 150, 151.
 Wedfall, E. N., 131, 169.
 Wedfall, Jørgen Elevsen, 117-121,
 125, 129, 130, 132, 134, 137, 139,
 142, 143, 149, 168, 169.
 Veedfald, Jørgen,
 se Wedfall, Jørgen Elevsen.
 Wehner, Richard, 80.
 Wendt, Chr. 98, 107.
 Werge, 142, 145, 147-151, 153.
 Werge, fru, 151.
 Wernström, 173.
 Westberg, Anders, 153, 154.
 Westerbye, 161, 162.
 Westphalen, E. J. de, 80.
 Weyse, C. E. F., 33, 38.
 Wienberg, K. E., 200.
 Winther, Niels, 156.
 Wisse, Lars, se Mathiassen, Lars.
 Wolffferdt, F. C. H., 120-122, 168.
 Worm, Mourids, 59-61, 63, 65, 68-70,
 73-75.
 Voss, Sven, 183.
 Wulf, 115, 116.
 Wølfferdt, F. C. H.,
 se Wolffferdt, F. C. H.
- Ziegenbalg, Bartholomæus, 83, 84,
 87, 89-93, 95-100, 102, 104, 106.
- Øland, Anders 155.
 Øllegaard, N. E., 121, 168.
- Aagaard, Johs., 186, 195.
 Aastrup, K. L., 186.

Kirkehistoriske Samlinger

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1977 er fastsat til kr. 54,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 58,00 og for studerende kr. 33,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 37,00. Et studenterabonnement kan løbe maksimalt 6 år. Betaling for abonnement dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Kirkehistoriske Samlinger sendes direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel, og prisen andrager kr. 85,00. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN
I
SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, formand
Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, næstformand
Provst Carl Trock, kasserer
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj
Professor, dr. theol. Leif Grane
Lektor, cand. theol. Martin Schwarz Lausten, sekretær
Professor, dr. phil. Otto Norn
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen

Forfatternes adresser

Professor, dr. theol. *P. G. Lindhardt*,
Tagmosevej 4, 8541 Skødstrup

Arkivar, cand. mag. *Jørgen Nybo Rasmussen*,
Vestervang 41, 3460 Birkerød

Sognepræst, cand. theol. *Anders Nørgaard*,
Præstegården, 6621 Gesten

Lektor, cand. pæd. *Henry Petersen*,
Degnebakken 5, 8210 Århus V

Provst, cand. theol. *Carl Trock*,
Egernvej 29, 2000 København F

Stud. mag. *Inger Lehmann*,
Fornæsvej 2B, 8240 Risskov